

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός Ref. no.: 179

Αριθμός Έσοδου: 87/179

ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΙΚΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

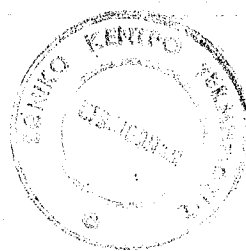
Π Α Σ Π Ε

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Επιβλέπων καθηγητής
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΣΑΟΥΣΗΣ

Αθήνα 1986

Δημήτρης Κ. Ψυχογιός

ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΙΚΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Αθήνα 1986

Η έγκριση της διατριβής υπό της Παντείου Ανωτάτης Σχολής
Πολιτικών Επιστημών δεν σημαίνει ότι υιοθετεί τις απόψεις του
συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

I. ΑΓΡΟΤΕΣ, ΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΦΟΡΟΙ

I.1 Προβλήματα πηγών, μέτρων και σταθμών.....	10
I.2 Η γη και η παραγωγή της.....	22
I.3 Η κτηνοτροφία	41
I.4 Η συλλεκτική οικονομία	54
I.5 Οι εθνικές χαίρες	63
I.6 Οι φόροι	83

II. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΓΑΜΗΛΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

II.1 Εισαγωγικά	108
II.2 Η δομή της οικογένειας στον ελληνικό χώρο	110
II.3 Η κατανάλωση του οίκου	133
II.4 Γαμήλιες σχέσεις, οικονομικές σχέσεις	154
II.5 Αναγκαίοι ορισμοί	161
II.6 Ορισμένα στοιχεία του θεσμού της εξαγοράς	165
II.7 Κύκλος ζωής, γαμήλιες σχέσεις: η εξαγορά και οι συνέπειές της	169
II.8 Κύκλος ζωής, γαμήλιες σχέσεις: η προίκα και οι συνέπειές της	181

III. Ο ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

III.1 Ο Οικιακός Τρόπος Παραγωγής	197
III.2 Το ύψος της προίκας	210
III.3 Η σύζευξη οικιακού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής	226
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	243
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	254

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

3

I. ΑΓΡΟΤΕΣ, ΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΦΟΡΟΙ

I.1 Προβλήματα πηγών, μέτρων και σταθμών.....	10
I.2 Η γη και η παραγωγή της.....	22
I.3 Η κτηνοτροφία	41
I.4 Η συλλεκτική οικονομία	54
I.5 Οι εθνικές χιλίες	63
I.6 Οι φόροι	83

II. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΓΑΜΗΛΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

II.1 Εισαγωγικά	108
II.2 Η δομή της οικογένειας στον ελληνικό χώρο	110
II.3 Η κατανάλωση του οίκου	133
II.4 Γαμήλιες σχέσεις, οικονομικές σχέσεις	154
II.5 Αναγκαίοι ορισμοί	161
II.6 Ορισμένα στοιχεία του θεσμού της εξαγοράς	165
II.7 Κύκλος ζωής, γαμήλιες σχέσεις: η εξαγορά	169
II.8 Κύκλος ζωής, γαμήλιες σχέσεις: η προίκα	181

III. Ο ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

III.1 Ο Οικιακός Τρόπος Παραγωγής	197
III.2 Το ύψος της προίκας	210
III.3 Η σύζευξη οικιακού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής	226
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	243
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	254

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πρόθεση αυτής της εργασίας είναι να καταγράψει και να προσπαθήσει να ερμηνεύσει την κίνηση της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας του 19ου αιώνα. Κύρια χαρακτηριστικά αυτής της κίνησης ήταν ο εποικισμός του πεδινού χώρου, η στροφή προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες και κυρίως τη σταφίδα, η αποδυνάμωση της κτηνοτροφίας, η διανομή των εθνικών γαιών, η κατάρχιση της δεκάτης --και τελική της κατάληξη η υπερπόντια μετανάστευση των αρχών του 20ου αιώνα. Βασική υπόθεση εργασίας που καθόρισε τόσο τα θέματα που αναπτύσσονται όσο και τις ερευνητικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν για τη διερεύνηση τους είναι ότι για την κατανόηση αυτής της κίνησης απαιτείται να καταστούν διαφανείς από τη μια οι λειτουργίες και η δομή της θεμελιώδους παραγωγικής μονάδας της εποχής, της χωρικής οικογένειας, και από την άλλη οι διαδικασίες απόσπασης πλεονάσματος (υπερεργασίας), δηλαδή οι παραγωγικές σχέσεις που κυριαρχούν στον ελληνικό χώρο εκείνης της εποχής. Η ανάλυση των παραγωγικών σχέσεων συνεπάγεται προφανώς την υιοθέτηση της μαρξιστικής μεθοδολογίας και η μελέτη της οικογένειας σε προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς (όπως η Ελλάδα του 19ου αιώνα) παραπέμπει αυτόματα στις τεχνικές και τις έννοιες της ανθρωπολογίας. Το γεγονός, τέλος, ότι πρόκειται για τη μελέτη ενός κοινωνικού σχηματισμού του παρελθόντος απαιτεί τη διαμεσολάβηση της οικονομικής ιστορίας. Στην τμή αυτών των γνωστικών πεδίων εντάσσεται η παρούσα εργασία. Πολύ συνοπτικά, το κεντρικό ερώτημα στο οποίο θέλει να απαντήσει είναι: γιατί ο χωρικός του 19ου αιώνα μετατρέπεται σε εμπορευματοπαραγωγό και στη συνέχεια αναγκάζεται να μετανάστεύσει στην Αμερική; Η απάντηση δίνεται μέσα από τη μελέτη της αλληλεπίδρασης μιας σειράς παραγόντων: της δομής της οικογένειας, των οικονομικών της στόχων, των διαδικασιών αναπαραγωγής της μέσω του θεσμού της προίκας, των συγκρούσεων στο εσωτερικό της ιδιόνομους τάξης της ελληνικής κοινωνίας.

Βασικό αναλυτικό εργαλείο που χρησιμοποιείται είναι η έννοια του τρόπου παραγωγής. Θεωρώντας γνωστή τη σχετική προβληματική παραπέμπω απλώς όπου χρειάζεται στις υπάρχουσες εργασίες και περιορίζομαι μόνο στην ανάπτυξη της έννοιας του Οικιακού Τρόπου Παραγωγής, όπως αυτή μπορεί να εξειδικευθεί στο χώρο και το χρόνο της μελέτης. Κεντρικές έννοιες που σχετίζονται με τον Οικιακό Τρόπο Παραγωγής είναι αυτές του οίκου, του χέροντα και της κοινότητας που ορίζονται στο κεφάλαιο II.5. Επίσης αναπτύσσεται διεξοδικά η παραγωγική σχέση που τον καθορίζει, η προϊκα, η οποία όντας καθημερινό βίωμα όλων μας και θεωρούμενη ως αυτονόητο γεγονός, ελάχιστα έχει μελετηθεί και αναλυθεί --από τη σκοπιά τουλάχιστον που αυτή η εργασία έχει υιοθετήσει. Ιδιαίτερη προσπάθεια έγινε ακόμη, σε διάφορα σημεία της έκθεσης που ακολουθεί, να καταδειχθεί η σημασία του σταριού, του ψωμιού, για την πραγματικότητα του 19ου αιώνα. Συνδεδεμένο με το πρόβλημα του ψωμιού είναι και αυτό της προσπάθειας του οίκου να επιτύχει τη ζωάρκεια (SUBSISTENCE) μέσω της αυτάρκειας σε αγαθά. Πρόκειται για το καθοριστικό χαρακτηριστικό της οικονομικής του συμπεριφοράς και χρησιμεύει συνεχώς για να ανασυνθέτει συνεκτικά καταστάσεις που αλλιώς μοιάζουν αντιφατικές. Σ'ότι αφορά το μακροσκοπικό επίπεδο ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διανομή των εθνικών χαρών και την αλλαγή του φορολογικού συστήματος, την κατάρχιση της δεκάτης, διότι υπήρξαν τα καθοριστικά γεγονότα από άποψη "αγροτικής πολιτικής" και σηματοδότησαν την προσπάθεια οριστικής ρύθισης με το ασιατικό παρελθόν της νεοελληνικής κοινωνίας. Με τη διασύνδεση όλων των παραπάνω στοιχείων γίνεται προσπάθεια να απαντηθεί το κεντρικό ερώτημα που προηγουμένως τέθηκε.

Τα θέματα όμως στην έκθεση που ακολουθεί δεν είναι διατεταγμένα με αυτή τη σειρά. Έκρινα σκόπιμο να προτάξω μια γενική παρουσίαση του αγροτικού χώρου κατά το 19ο αιώνα ώστε από τη μια να είναι συγκεντρωμένο όλο το υλικό που θα χρησιμο ποιηθεί για να στοιχειοθετηθούν οι ερμηνευτικοί συλλογισμοί και από την άλλη να έχει ο αναγνώστης όσο το δυνατό εναρχέστερη εικόνα για τις πραγματικότητες της αγροτικής οικονομίας της εποχής και

όχι αποσπασματικούς συλλογισμούς που τεκμηριώνονται με επιλεγμένα στοιχεία. Πρόκειται για το Πρώτο Μέρος. Τα στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται σ' αυτό αναφέρονται πάντα στα όρια του οθωνικού βασιλείου (Πελοπόννησο, Στερεά, νησιά Αιγαίου) για να μη συσκοτίζεται η εξέλιξη των διαφόρων μεγεθών (παραγωγής, πληθυσμού, καλλιεργειών, κτλ) από το γεγονός της ενσωμάτωσης νέων περιοχών κατά το 19ο αιώνα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται σ' ότι αφορά τη Ρούμελη και το Μωριά γιατί τα νησιά του Αιγαίου ανήκουν σε άλλο τύπο οικογενειακής οργάνωσης και δεν τα αφορά η επιχειρηματολογία που θα αναπτυχθεί στο δεύτερο μέρος. Η ανθρωπολογική οπτική της έρευνας επέβαλε την επιτόπια έρευνα, που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1982-1985 στο Συρράκο του νομού Ιωαννίνων, στη Ζαβέρδα (Πάλλαρο) του νομού Αιτωλοακαρνανίας και στα Λεκαίνια του νομού Ηλείας. Ο ιστορικός της χαρακτήρας επέβαλε τη μελέτη αρχείων (κοινοτικών, συμβολαιογραφείων, υποθηκοφυλακείων) των περιοχών αυτών. Γι' αυτό και συχνά μέσα στο κείμενο θα παρουσιάζονται ως παραδείγματα στοιχεία από τις περιοχές αυτές για να φωτίσουν καλύτερα θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος.

Επειδή η εργασία συνεχώς αναφέρεται σε μεγεθθη, το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους (I.1) διερευνά το πρόβλημα της αξιοπιστίας και της ακρίβειας των πηγών που διαθέτουμε από την άποψη τόσο των αντικειμικών δυσκολιών (π.χ., πολλαπλά μετρικά συστήματα) που υπάρχουν όσο και απ' αυτή των προθέσεων και των κινήτρων των διαφόρων συγγραφέων. Στο κεφάλαιο I.2 παρουσιάζεται η εξέλιξη της γεωργικής παραγωγής και διερευνάται η σχέση που προκύπτει ανάμεσα στην εμπορευματική καλλιέργεια και την απakίτηση του οίκου για αυτάρκεια. Στο κεφάλαιο I.3 αναλύονται οι λόγοι του περιορισμού της κτηνοτροφίας και η καθοριστική για τις παραγωγικές επιλογές των χωρικών σημασία της έλλειψης βοδιών. Στο κεφάλαιο I.4 επιχειρείται να αναδειχθεί η σημασία της συλλεκτικής οικονομίας, η ανάγκη των χωρικών να προσφεύγουν απ' ευθείας στη φύση για να καλύψουν βασικές οικονομικές τους ανάγκες.

Τα κεφάλαια I.5 και I.6, που ασχολούνται με το θέμα των εθνικών γαιών και του φορολογικού συστήματος, είναι ιδιαίτερης σημασίας για τις περαιτέρω επεξεργασίες. Τόσο η διανομή όσο και η κατάρχιση της δεκάτης προβάλλονταν σαν αίτημα από όσους είχαν συμφέροντα στην ανάπτυξη καπιταλιστικής γεωργίας ενώ σ'αυτό ήταν αντίθετοι τόσο οι μεγάλοι γαιοκτήμονες όσο και οι ενοικιαστές των φόρων. Η νίκη των θιασωτών της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη γεωργία είχε σαν αποτέλεσμα, λόγω των χρηματικών σταθερών δοσιμάτων που επιβλήθηκαν στους χωρικούς σε αντικατάσταση της γαιοπροσόδου (επικαρπίας) και της δεκάτης, την παραπέρα ανάπτυξη των εμπορευματικών καλλιεργειών και την παράλληλη αποδυνάμωση της αυτάρκειας των οικογένειών.

Η κυρίως προβληματική της έρχοσας αρχίζει με το Δεύτερο Μέρος. Το κεφάλαιο II.1 αποτελεί απλώς μια μικρή εισαγωγή για τις αναπτύξεις που θα ακολουθήσουν. Το II.2 ασχολείται με το πρόβλημα της δομής της οικογένειας και επιχειρηματολογεί γιατί δεν είναι δυνατό να γίνει δεκτή η άποψη ότι στο νότιο ελληνικό χώρο κυριαρχούσε η νεοτοπική εγκατάσταση και η πυρηνική οικογένεια. Το συμπέρασμα του γράφοντος είναι ότι, πέρα από τα δημογραφικά ατυχήματα, πρότυπο και στόχος κάθε πυρηνικής αγροτικής οικογένειας, ήταν η μετεξέλιξη της σε σύνθετη. Στο επόμενο κεφάλαιο II.3 παρουσιάζονται τα στοιχεία "οικογενειακών προϋπολογισμών" του 19ου αιώνα για να καταδειχθεί η αξία του φορτίου και οι συνέπειες του ότι η οικογένεια είναι ταυτόχρονα καταναλωτική και παραγωγική μονάδα. Το κεφάλαιο II.4 παρουσιάζει συνοπτικά τα βασικά χαρακτηριστικά των χαμηλών συστημάτων της εξαγοράς και της προίκας. Στη συνέχεια (και αφού στο κεφάλαιο II.5 οριστούν οι βασικές έννοιες οίκος, γέροντας, κοινότητα) στα κεφάλαια II.6 και II.7 γίνεται παρουσίαση του συστήματος της εξαγοράς με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία και σύγκριση με την εξαγορά όπως παρατηρείται στο βορειότερο ελληνικό χώρο. Οι ανάλυση δείχνει ότι οι υπάρχουσες ερμηνείες δεν καλύπτουν τα γεγονότα και ότι πρέπει να πάρουμε υπόψη μας τον κύκλο ζωής της οικογένειας και τους περιορισμούς που υπάρχουν ως προς

τις προτεραιότητες και τις ηλικίες κατά το γάμο --οπότε προκύπτει ότι ο θεσμός της εξαγοράς δυσκολεύει τις χαμηλίες συναλλαγές, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η ανάγκη ύπαρξης σύνθετων νοικοκυριών και να διασφαλίζεται η εξουσία του πατέρα.

Η παρουσίαση της εξαγοράς δεν έχει άλλο στόχο παρά να δείξει τις συμμετρικές ρυθμίσεις που υπάρχουν στο χαμηλό σύστημα της προίκας (κεφάλαιο II.Β) όπως ισχύει στην Ελλάδα. Οι περιορισμοί που θέτει το τελευταίο να παντρεύονται πρώτα οι θυγατέρες και μετά οι γιοί και επιπλέον να δίνεται και προίκα έχουν ξανά ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εξουσίας του πατέρα, τη μεγαλύτερη ηλικία γάμου, τη διάλυση της σύνθετης οικογένειας μετά το θάνατο του πατέρα.

Η ανάλυση του χαμηλού συστήματος ανοίγει το δρόμο για το Τρίτο Μέρος της εργασίας. Το κεφάλαιο III.1 αποτελεί το κεντρικό εννοιολογικό τμήμα της μελέτης, όπου (με βάση αντίστοιχες επεξεργασίες των P. P. REY και C. MEILLASSOUX) αναλύεται η προίκα ως παραγωγική σχέση του Οικιακού Τρόπου Παραγωγής, στοιχειοθετείται ο χαρακτήρας της ως οικονομικού πλεονάσματος του οίκου που το διαχειρίζονται οι γέροντες προκειμένου να ελέγξουν τη διαδικασία αναπαραγωγής του οίκου, την κυκλοφορία των γυναικών και να επιβάλλουν την εξουσία τους στο σύνολο της κοινότητας.

Το κεφάλαιο III.2 παρουσιάζει τα στοιχεία που προκύπτουν από σειρά προικοσυμφωνιών του 19ου αιώνα από την περιοχή των Λακωνικών που υπήρξε σημαντικό σταφιδικό κέντρο εκείνη την εποχή. Στόχος αυτής της παρουσίασης είναι ο εμπειρικός έλεγχος των υποθέσεων σχετικά με τη λειτουργία της προίκας στον αγροτικό χώρο. Από τα στοιχεία προκύπτει μια συνεχής διάγκωση του τόσο του χρηματικού μέρους της προίκας όσο και του χρέους προς το γαμπρό ακόμη και κατά τη διάρκεια της σταφιδικής κρίσης. Αποδεικνύεται ότι δεν πρόκειται για 'πληθωριστική' αλλά για πραγματική μεγαλύτερη μεταφορά αξιών. Ο εκχρηματισμός μέρους της προίκας σημαίνει ότι η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής της κοινότητας δεν βρίσκεται πια στα χέρια των γερόντων, αφού το χρήμα έρχεται έξω από αυτήν μέσω της εμπορευματοποίησης.

Οι συνέπειες αυτού του γεγονότος εξετάζονται στο τελευταίο κεφάλαιο αυτής της εργασίας με βάση τη θεωρία της σύζευξης των τρόπων παραγωγής του P. P. REY και επιχειρείται μια σύνοψη με βάση όσα εκτεθήκαν ως τώρα. Το συμπέρασμα είναι ότι έχουμε να κάνουμε με υπαγωγή του οικιακού τρόπου παραγωγής στον καπιταλισμό, ότι μέσω της προίκας αποσπάται πλεόνασμα που εξυπηρετεί τις ανάγκες διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ότι το πλεόνασμα που αποσπάται συνεχώς αποσθρώνει τον οικιακό τρόπο παραγωγής --με κατάληξη τη μεταφορά πλεονάσματος με τη μορφή του εργατικού δυναμικού, την υπερπόντια μετακίνηση.

Η απάντηση λοιπόν στο κεντρικό ερώτημα που τέθηκε στην αρχή είναι: "επειδή ο οικιακός τρόπος παραγωγής υποτάχθηκε στον καπιταλιστικό". Ίσως η υπαγωγή της διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος σε κινούσα αιτία των μείζονων κοινωνικών φαινομένων της εποχής μας να μην είναι και πολύ πρωτότυπη' ελπίζω όμως ότι η θέση από την οποία αυτή η εργασία βλέπει τα δρώμενα να αποκαλύπτει και κάποιους ηθοποιούς που ως τώρα δεν είχαν τύχει της προσοχής που τους άξιζε.

ΑΓΡΟΤΕΣ, ΓΗ, ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΦΟΡΟΙ.

I.1 Προβλήματα πηγών, μέτρων και σταθμών.

Το 1864 κυκλοφόρησε "εκ του Εθνικού Τυπογραφείου", με ευθύνη του γραφείου Δημοσίου Οικονομίας του Υπουργείου Εσωτερικών, η Στατιστική της Γεωργίας η οποία δίνει, σε επίπεδο επαρχίας, τους "στατιστικούς πίνακας περί παραγωγής των δημητριακών καρπών, περί φυτειών και περί κατοικιδίων ζώων, τους μεν συντεταχμένους επί τη βάσει των παρὰ των διοικητικών αρχών συλλεχθεισών πληροφοριών, τους δ' επί τη βάσει των εκ του Υπουργείου των Οικονομικών δημοσιευθέντων" συνοδευόμενους από "πίνακα των εν Ελλάδι κυριωτέρων και χρησιμωτέρων φυτών, και συλλογή γεωργικών παροιμιών και αποφθεγμάτων". Των πινάκων, προτάσσεται "εισαγωγή μετά αναλυτικής εξηγήσεως των εξαχόμενων πορισμάτων" που την έγραψε ο τότε Διευθυντής του Γραφείου Δημοσίου Οικονομίας Σ.Α. Σπηλιωτάκης, ο οποίος "ευπειθέστατος" ζητά από τον υπουργό Α.Γ. Πετμεζά να επιτρέψει τη "δημοσίευσιν εις τε την ελληνικήν και γαλλικήν γλώσσαν χωριστά προς περισσότεραν διάδοσιν αυτών".

Πρόκειται για την πρώτη --και τελευταία-- προσπάθεια τέτοιας έκτασης κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Μετά από 50 ακριβώς χρόνια, το 1914, το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας θα δημοσιεύσει τη Γεωργική Απογραφή του έτους 1911. Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο χρονολογίες έχουμε τις Απογραφικές Πληροφορίες περί Γεωργίας κατά το έτος 1875 από το διάδοχο του Σπηλιωτάκη στο Γραφείο Δημοσίου Οικονομίας Α. Μανσόλα (1877) οι οποίες όμως αναφέρονται στο σύνολο της χώρας, και την Στατιστική της εν Ελλάδι Κτηνοτροφίας του υπολοχαγού του Πυροβολικού Ι.Χ. Βλάσση (1905), η οποία περιέχει στοιχεία και κατά νομούς. Με την εξαίρεση της Γεωργικής Απογραφής του 1911 που έγινε με απογραφικά δελτία όλα τα υπόλοιπα δημοσιεύματα που αναφέραμε

στηρίζονται σε πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από τις κατά τόπους διοικητικές αρχές και κυρίως στα φορολογικά στοιχεία: με γνωστό δηλαδή το ύψος των φόρων που συγκεντρώθηκε για κάποιο προϊόν και την αναλογία με την οποία εφορολογείτο, υπολογιζόταν η παραγωγή του για κάποια συγκεκριμένη περιοχή ή για ολόκληρη τη χώρα. Κατόπιν, με βάση εκτιμήσεις για την απόδοση των καλλιεργειών κατά στρέμμα, υπολογιζόταν η έκταση που είχε καλλιεργηθεί. Μπορούσε επίσης κανείς να στηριχθεί και στα "διπλότυπα" που έκοβαν οι ενοικιαστές των φόρων και τα οποία, εκτός από την παραγωγή, έγραφαν και την έκταση που είχε καλλιεργηθεί ή τον αριθμό των δέντρων, με ακρίβεια αντίστοιχη βέβαια προς εκείνη με την οποία καταγραφόταν και το αληθές ύψος του φόρου --όπως θα δούμε παρακάτω. Στατιστικές πληροφορίες ή και εκτιμήσεις απλώς βρίσκει κανείς επίσης διάσπαρτες σε βιβλία ή περιοδικά της εποχής.¹

Ο Σπηλιωτάκης μιλά στην αρχή της Στατιστικής για τις "ατέλειες" που πιθανόν να παρουσιάζουν τα στοιχεία του ενώ ο Μανσόλας (1867, 43) αναφέρει ότι οι πολιτειολογικές πληροφορίες περί γεωργίας που θα παρουσιάσει (παραθέτει κυρίως αυτές της Στατιστικής), με τον τρόπο που συλλέγονται, "ου μόνον καθιστώσι προβληματικήν την αλήθειαν των διδομένων, αλλά φέρουσι ενίοτε την σύγχυσιν και την ανωμαλίαν εις τον επιχειρούντα να στηρίξη επ'αυτών υπολογισμούς ή να φέρη συμπέρασμα". Και επαναλαμβάνει (1875, 49), κλείνοντας το βιβλίο του με τα στοιχεία για το 1875, ότι "τα

1. Οι σημαντικότερες απ'αυτές τις πηγές είναι: Παλαιολόγος (1833), STRONG (1842), Τίπς (1973), Αρπού (κ.κ.), Σωτηρόπουλος (1861), Σούτσος (1863), Μανσόλας (1867), CHESTON (1887), Γαβριηλίδης (1891), και πολλά, ανώνυμα συνήθως, άρθρα στην ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ (1855-56), στην ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ (1861), στην ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ του Αρ. Οικονόμου και την ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ του Π. Γεννάδιου. Επίσης οι Πίνακες του Υπ. Οικονομικών (1886 και 1888). Στη συνέχεια, όταν αναφέρομαι στην Στατιστική ή την Απογραφή χωρίς άλλη ένδειξη θα εννοώ τη Στατιστική της Γεωργίας του 1860 και την Γεωργική Απογραφή του 1911.

διδόμενα τούτα δεν προσφέρουσι πιστήν απεικόνισιν του σπουδαίου τούτου κλάδου της εθνικής ενεργητικότητας, διότι ούτε η επιπολαιότης μεθ' ης συλλέγονται παρ των διοικητικών και δημοτικών αρχών, ούτε η εκτίμησις ήτις παρέχεται παρ' αυτών τούτων των παραχωχών παρ' ων λαμβάνονται, επιτρέπει να δώσωμεν εις τας πληροφορίας ημών τούτας επικρατέστερον κύρος''. Ο δε Σούτσος (1863, 91) είναι τόσο κατηγορηματικός ότι τα στοιχεία της Στατιστικής είναι λανθασμένα, ώστε προχωρά σε δικές του εκτιμήσεις σχετικά με την έκταση των διαφόρων καλλιεργειών.

Όταν οι σύγχρονοι έχουν τόσες επιφυλάξεις και αντιρρήσεις ως προς τη δυνατότητα να στηριχθούν υπολογισμοί και συμπεράσματα στα διαθέσιμα στοιχεία, τι μπορεί να κάνει κάποιος που ασχολείται έναν αιώνα αργότερα μ' αυτά; Να τα απορρίψει συλλήβδην και να κρατήσει ως μόνη γνώση για κείνη την εποχή το ότι δεν είχε καλές στατιστικές; Πόσο καλύτερες είναι οι σημερινές;² Ουδείς βέβαια σήμερα αμφισβητεί το κύρος των απογραφών, των

2. Έχω δείξει σε παλαιότερη εργασία μου ότι και οι σημερινές στατιστικές κι απογραφές δεν είναι τόσο ακριβείς όσο ισχυρίζονται οι υπηρεσίες που τις παράχουν ή όσο θα θέλαμε όσοι τις καταναλώνουμε. Αν συγκρίνει κανείς τους αριθμούς που δίνει η Απογραφή Γεωργίας-Κτηνοτροφίας του 1971 με τα στοιχεία της Γεωργικής Στατιστικής της Ελλάδος για τον ίδιο χρόνο βρίσκει διαφορές εκπληκτικές για στοιχεία που αφορούν το σύνολο της χώρας--κι ακόμη εκπληκτικότερες βέβαια αν συγκρίνει στοιχεία σε επίπεδο νομού. Για παράδειγμα, η Απογραφή μετρά 75 εκατομμύρια ελαιόδενδρα και η Στατιστική 98 εκατομμύρια (διαφορά 30%). Η Απογραφή υπολογίζει 1,8 εκατομμύρια στρέμματα αμπέλια-σταφίδες και η Στατιστική 2,2 εκατομμύρια (διαφορά 20%). Τα κοφτολίβαδα η Απογραφή τα εκτιμά σε 700.000 στρέμματα και η Στατιστική σε 420.000 (διαφορά 40%). Το ρεκόρ το έχουν οι "χοίροι αναπαραγωγής" που η Απογραφή τους βρήκε 63.000 και η Στατιστική 117.000, διαφορά 87%. Ακόμη και το σύνολο της γεωργικής γης της χώρας, η μεν Απογραφή το υπολογίζει σε 36 εκατομμύρια στρέμματα η δε Στατιστική σε 39 (διαφορά 10%). Τις ετήσιες καλλιέργειες στις ορεινές περιοχές η Απογραφή τις μετρήσε 6,3 εκατομμύρια στρέμματα, η Στατιστική 4,0 εκατομμύρια. (διαφορά 40%). Αν μελετήσει κανείς τα στοιχεία σε επίπεδο νομού, οι διαφορές είναι ακόμη μεγαλύτερες. (Ψυχογιός, 1981, 49-50).

εθνικών λογαριασμών, των διαφόρων στατιστικών που εκδίδουν διάφορες υπηρεσίες παρακλάδια της ΕΣΥΕ; Πόσες θεωρίες αλλά και πολιτικά προγράμματα και εκλογικές τακτικές δεν έχουν στηριχθεί σ'αυτές τις τωρινές ανεξέλεγκτες μετρήσεις; Τον 19^ο αιώνα, όταν το Γραφείο Δημοσίου Οικονομίας είχε όλους κι όλους τρεις - τέσσερις υπαλλήλους που προσπαθούσαν να βάλουν τάξη στα χαοτικά στοιχεία των δεκατιστών, οι εκτός Γραφείου ενδιαφερομένοι μπορούσαν να μάθουν από "πρώτο χέρι" για το είδος, την ποιότητα, τις επεξεργασίες των δεδομένων και, αν δεν συμφωνούσαν, είχαν τη δυνατότητα να προτείνουν τις δικές τους εκτιμήσεις. Σήμερα ποιος μπορεί να ελέγξει τη γιγαντιαία ΕΣΥΕ; Ποιος Διευθυντής της παρουσιάστηκε δημόσια να αμφισβητήσει την ποιότητα των μετρήσεων της, όπως κάνουν ο Σπηλιωτάκης και ο Μανσόλας; Μόνο εκ των υστέρων, όταν κάποια καινούργια απογραφή ή άλλη έρευνα δώσει αντιφατικά στοιχεία με την προηγούμενη, επιχειρείται "διόρθωση" των αποτελεσμάτων.

Δεν προσπαθώ βέβαια ενάντια στους ανθρώπους της εποχής να υπερασπιστώ σήμερα την ακρίβεια των τότε στοιχείων. Προσπαθώ απλώς να μετριάσω την πιθανή δική μας περιφρόνηση προς αυτά --τουλάχιστον το μέρος της το σφειλόμενο στην αυταρέσκεια μας ως προς την ακρίβεια των σημερινών στατιστικών' και να δείξω ότι οι άνθρωποι εκείνης της εποχής ήταν υπερβολικά απαιτητικοί --τόσο, ώστε να δημιουργούνταν υπόνοιες για τα κίνητρα τους.

Αξίζει λοιπόν να τονιστεί ότι οι αμφισβητήσεις των συγχρόνων για τα στοιχεία της Στατιστικής (αυτά κυρίως θα χρησιμοποιηθούν σ'αυτό το κεφάλαιο) αναφέρονται κατά κανόνα στις εκτάσεις και όχι στο ύψος της παραγωγής.

3. Πάντως, υπάρχουν κι αυτοί που εμπιστεύονται την Στατιστική: η Οικονομική Επιθεώρηση (1875, 97-107) όχι μόνο παραθέτει τα στοιχεία για να τα συγκρίνει με αντίστοιχα προεπαναστατικά του Πουκεβίλ αλλά θεωρεί ότι η "απόπειρα συγκέντρωσης στοιχείων του 1860 αποτελεί παράδειγμα προς μίμησιν".

Κι όταν επιχειρούν εκτιμήσεις δικές τους αυτές πάλι στις εκτάσεις αναφέρονται. Τόσο το ύψος της παραχωγής όσο και ο αριθμός των ζώνων θεωρούνται ακριβή και με βάση αυτά επιχειρούν εκτιμήσεις των εκτάσεων. Ο Ανώνυμος (1855, 52) θεωρεί δεδομένη την παραχωγή δημοτικών του 1854 και θεωρώντας ότι κάθε στρέμμα γής δίνει 4 κοιλιά καρπό υπολογίζει τις εκτάσεις των δημοτικών, ενώ των υπολοίπων καλλιεργειών τις εκτάσεις τις υπολογίζει εντελώς αυθαίρετα (για την αντιστοιχία του κοιλιά, που είναι μονάδα όγκου, με τις οκάδες και τα σημερινά κιλά ή χιλιόγραμμα βλέπε παρακάτω, σελ.19-20). Τα στοιχεία για τα χιδοπρόβατα τα θεωρεί σωστά και εκτιμά με βάση αυτά τις οικογένειες που ασχολούνται με την κτηνοτροφία. Ο Σούτσος (1863, 92) ακολουθεί την ίδια μέθοδο για τα δημοτικά και διασταυρώνει τα συμπεράσματα του με τον αριθμό των κροτήρων βοών που τον θεωρεί δεδομένο. Αποδέχεται επίσης τους αριθμούς της Στατιστικής για τις φυτείες, προσθέτοντας διάφορες εκτάσεις αφορολόγητες, νεοφυτεμένες που κατά την γνώμη του δεν έχουν περιληφθεί στην επίσημη στατιστική. Ο Σωτηρόπουλος (1861, 67) αναφέρει ρητά ότι οι καταμετρήσεις των ζώνων είναι σωστές.

Πρέπει όμως να διευκρινίσουμε ότι οι παραπάνω υπολογισμοί (και κυρίως αυτοί του Σούτσου και του Σωτηρόπουλου) δεν γίνονται χάριν της ακριβείας των αριθμών και προς δόξαν της στατιστικής επιστήμης: όντας και οι δύο φανατικοί πολέμιοι της δεκάτης και υπέρ της στατιστικής φορολογίας (από φόρο του ζώνων ήταν η εισφορά για τεχνικούς λόγους ή φορολογία της καθαρής προσόδου) προσπαθούν ν'αποδείξουν ότι τα έσοδα του κράτους δεν πρόκειται να μειωθούν αν φορολογηθεί η γη και όχι η παραχωγή. Επειδή όμως οι εκτάσεις που δίνουν τα στοιχεία δεν στηρίζουν την άποψή τους είναι υποχρεωμένοι να "φουσκώσουν" τους αριθμούς. Κι έτσι, με μια καταπληκτική ευκολία, ο Σούτσος προσθέτει στις καταγραμμένες εκτάσεις (492.000 στρέμματα) αμπελιών και "τας μη δηλωθείσας ως και τας μη υπαχόμενας εισέτι εις φόρον φυτείας" που τις υπολογίζει σε ίση "τουλάχιστον" έκταση με τις δηλωθείσες και κατάληγει στον τροχχυλό και ωραίο αριθμό του 1.000.000 στρεμμάτων αμπελιών που θα του χρησιμεύσει αρχότερα για να στηρίξει τις φορολογικές του απόψεις. Αξίζει να σημειώσουμε ότι τ'αμπέλια το 1911, παρ'όλη την ανάπτυξη

της αμπελοκαλλιέργειας που μεσολαβεί, είναι μόλις 700.000 στρέμματα στο χώρο του ελληνικού κράτους την εποχή του Σούτσου (Μοριάς, Ρούμελη, Κυκλάδες, Σποράδες) Αλλά και ο καβχάς για το φορολογικό σύστημα δεν γίνεται χάριν της επιστήμης της δημόσιας οικονομίας, παρά το γεγονός ότι ο Σούτσος είναι καθηγητής της Πλουτολογίας (= Πολιτικής Οικονομίας) στο Αθήνησι: πρόκειται για κατ'εξοχήν πολιτική και ταξική αντιπαράθεση που θα την μελετήσουμε λίγο παρακάτω.

Κι ο Σπηλιωτάκης είναι κατά της δεκάτης και των δεκατιστών αλλά φαίνεται πως το δικό του πρόβλημα (όπως και του Μανσόλα) είναι άλλης ιδεολογικής υφής: με βάση τα στοιχεία που η ίδια η υπηρεσία του συγκέντρωσε προκύπτει ότι οι έλληνες χωρικοί κάθε άλλο παρά εξαντλούν τις παραγωγικές ικανότητες της γης, των ζώων, της προσωπικής τους εργασίας (Στατιστική, 1864, κε'):

Δικαιούντες τον ολικόν αριθμόν των ημεροκαμάτων 23.694.782 δια του ολικού αριθμού των γεωργών και κτηματιών 163.629, ευρίσκομεν αναλογούντα δι'έκαστον ημεροκάματ 144, χωρίς να συμπεριλάβωμεν τα ημεροκάματα των μελών των οικογενειών των' αν δε συμπεριλάβωμεν και ταύτα αναβαίνοντα, των μεν γυναικών εις 4.751.091, των δε παιδων υπολογιζόμενα εις το τέταρτον ήτοι 1.980.000, το όλον 6.731.091, και εκπέσωμεν αυτά εκ του ανωτέρω ολικού αριθμού, μένουσιν ημεροκάματα προσωπικής εργασίας των γεωργών και κτηματιών 16.963.691, εγγύον τα ενόργανα των οποίων πίπτει εις μόνον 103 ημεροκάματα δι'έκαστον, όρος λίαν μέτριος, αν δυσκολευόμεθα να παραδεχθώμεν, καθ'όσον αποδεικνύει προδήλως, ότι σχεδόν το εν τρίτον του έτους δύνανται να εργάζονται οι γεωργοί μας'.

Την ίδια εποχή στη Γαλλία, σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές που παραθέτει ο Σπηλιωτάκης, κάθε ενήλικος άντρας γεωργός εργαζόταν 215 ημέρες, κάθε γυναίκα 139 και τα παιδιά 82. (ό.π.) Προκύπτει επομένως, με όρους της τρέχουσας ιδεολογίας, ότι οι χωρικοί είναι τεμπέληδες, ότι κάνουν πολύ λίγα μεροκάματα, ότι καλλιεργούν με τα βόδια τους πολύ λιγότερη γη απ'αυτή

που θα μπορούσαν να καλλιεργήσουν θεωρητικά, όπως θα δούμε παρακάτω. Κι έτσι, ενώ τα αναλυτικά, κατά επαρχίες και προϊόντα, στοιχεία του δίνουν 2.370.000 στρέμματα σπειρομένων (αροτραίων) εκτάσεων βάζει "καπέλλο" περίπου 1.200.000 στρέμματα με το επιχείρημα ότι "οι γεωργοί, ως κατέχοντες αρκετάς εκτάσεις εθνικών γαιών και μη πληρώνοντες τι σάκεις δεν τας καλλιεργούσι δεν σπείρουν πάντοτε την αυτήν έκτασιν κατ'έτος, αλλ'αναλόγως της ανάγκης και της ζητήσεως άλλων καλλιεργειών" τουτέστιν οτέ μεν περισσότεραν οτέ δε ολιγωτέραν, ως προκύπτει και εκ της παραγωγής των προλαβόντων ετών, δυνάμεθα να παραδεχθώμεν... " ότι καλλιεργούνται 50% παραπάνω απ'όσο δίνουν τα στοιχεία. Και είναι μεν γεγονός ότι η παραγωγή του 1860 δεν πήγε καλλιά, όπως μαθαίνουμε και από τη Στατιστική (σελ. 10') αλλά και από άλλη πηγή (Εφημερίς της Γεωργίας, 1861, 30) και αυτό μπορεί να σημαίνει ότι οι χωρικοί δεν μπόρεσαν να σπείρουν όσες εκτάσεις θα ήθελαν, αλλά το 50% παραπάνω είναι μάλλον υπερβολικό, έστω κι αν υπάρχει το 100% του Σούτσου. Ως προς την ανώτερη παραγωγή των προηγουμένων ετών ο Σπηλιωτάκης αναφέρεται στην εξαιρετική πράγματι σοδειά του 1857 που έφθασε τα 14 εκατομμύρια κοιλιά -- ποσότητα κατά 50% σχεδόν ανώτερη από τα συνήθη, πριν και μετά, επίπεδα παραγωγής μέχρι την ενσωμάτωση της Βεσσαλίας και που προφανώς οφείλεται στη μεγάλη έλλειψη δημητριακών που διατελούσαν ο κριτικός πόλεμος η τιμή του σιταριού από 5,50 δρχ. κατά κοιλό το 1853 θα γράσει τις 9,50 το 1854, τις 9,75 το 1855, τις 9,50 το 1856 (τη χρονιά δηλαδή που σπάρθηκε η σοδειά του 1857) και θα πέσει στις 7,90 δρχ. κατά κοιλό το 1857 και στις 5,80 το 1858 --χάρη προφανώς και στην υπερπαραγωγή του 1857 (Μανσόλας, 1867, 57).

Ο Σπηλιωτάκης λοιπόν κάνει την εξαίρεση κανόνα και παίρνει την ανεπανάληπτη παραγωγή του 1857 ως κριτήριο για να υπολογίσει τις εκτάσεις. Από τη άλλη πλευρά ο Μανσόλας (1867, 52), ενώ το 1867 αποδέχεται τον υπολογισμό των εκτάσεων όπως τον φούσκωσε ο Σπηλιωτάκης (τονίζοντας μάλιστα ότι ήδη το 1864 είχαν αυξηθεί σε σχέση με το 1860), το 1876, προκειμένου να δείξει "την

ζωτικότητα των παραγωγικών της χώρας δυνάμεων και την φιλοπονία των κατοίκων'', ξεκινά όσα έγραφε το 1867 και παίρνει ως μέτρο σύγκρισης τα στοιχεία του 1860 --αυτή τη φορά χωρίς το 'καπέλλο' που είχε βάλει ο Σηλιωτάκης 'αποδεικνύοντας' έτσι πως οι σπειρόμενες χαιές αυξήθηκαν κατά 61% ... Αν βέβαια είχε δεχθεί ξανά την εκτίμηση του Σηλιωτάκη, η αύξηση θα ήταν της τάξεως του 10% --μικρότερη από την εν τω μεταξύ αύξηση του πληθυσμού (Μανσόλας, 1876, 7). Όμως, έτσι ή αλλιώς, τα στοιχεία που δίνει ο Μανσόλας για το 1875 δημιουργούν ένα μείζον πρόβλημα: με βάση τα στοιχεία για τα δημητριακά που παραθέτει προκύπτει αύξηση της παραγωγής σε σχέση με το 1860 κατά 22% (11.625.000 κοιλιά έναντι 9.510.000). Αν λοιπόν η γη που σπάρθηκε αυξήθηκε κατά 60% είναι φανερό πως έχουμε να κάνουμε με σημαντική μείωση των στρεμματικών αποδόσεων των δημητριακών που κάθε άλλο παρά ενισχύει τα λεγόμενα του --τουλάχιστον τα περί ζωτικότητας.

Ο Μανσόλας και ο Σηλιωτάκης λοιπόν σαν καλοί δημόσιοι υπάλληλοι θέλουν να ευχαριστήσουν την εξουσία δίνοντας της στοιχεία που δείχνουν ότι κάτω από τη σαφή διακυβέρνηση της οι παραγωγικές δυνάμεις του έθνους πράχονται και ως καλοί Έλληνες θέλουν να δείξουν στους ξένους (και στη διασπορά) πως το ελληνικόν έθνος προοδεύει. Όμως, αντίστοιχες πρακτικές υπάρχουν και σήμερα: είναι γνωστό σ'όλους παροικούντες την Ιερουσαλήμ ότι τα στοιχεία στοιχεία της Γραμμικής και Χημικής Παραγωγής (για τα οποία σίγουρα τι διαφέρει πλέον με την Απογραφή το 1971) είναι 'βελτιωμένα' με τρόπο που να δείχνουν ότι προωθούνται οι επιλογές γεωργικής πολιτικής των εκάστοτε κυβερνήσεων. Αν δηλαδή έχει τεθεί ως στόχος για κάποιο νομό να μειωθεί η καλλιέργεια του καπνού και ν'αυξηθεί η του βαμβακιού, ο γεωπόνος της περιοχής θα υποδείξει στον γραμματέα της κοινότητας (που είναι υπεύθυνος για τη σύνταξη του σχετικού δελτίου για το χωριό του) να προσθέσει μερικά στρέμματα βαμβάκι και ν'αφαιρέσει από τον καπνό. Γι'αυτό και είναι πάντα εκ των προτέρων εξασφαλισμένη η επιτυχία οποιασδήποτε αγροτικής πολιτικής. Αυτοί που αποτυγχάνουν είναι οι κοινωνιολόγοι που προσπαθούν να καταλάβουν τι έχει γίνει στηριχμένοι στα επίσημα στοιχεία.

Νομίζω πως φάνηκε αρκετά καθαρά πως αν η Στατιστική του 1860 υπέστη τόσες κριτικές στην εποχή της αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι τα συμπεράσματα που έβγαζιναν απ'αυτήν δεν ικανοποιούσαν κανέναν. Αυτό όμως δεν φθάνει για να εχθηθεί την ακρίβειά της -- για τα στοιχεία που αφορούν τις εκτάσεις, γιατί τα στοιχεία της παραγωγής κανείς δεν τα αμφισβητεί. Όλοι εμφανίζονται να εμπιστεύονται τους δεκατιστές και τους τελώνες που εισπράττουν τους φόρους και εξ αυτών συνάχεται η παραγωγή παρά το γεγονός ότι τα έρχα της εποχής βρίθουν καταγγελιών για τα πλαστά διπλοτυπα βεβαιώσεως των φόρων. Ως προς τις εκτάσεις όμως υπάρχει και το επιπλέον πρόβλημα ότι τα μέτρα διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Το "βασιλικό στρέμμα", δηλαδή το στρέμμα των 1.000 M² που χρησιμοποιούμε και σήμερα, αποτελούσε απλό νομικό πλάσμα εκείνη την εποχή. Κάθε περιοχή σχεδόν έχει και το δικό της στρέμμα (Παλαιολόγος, 1833, 2), αν όχι και κάθε χωρικός: όπως παρατηρεί ο Άνωνυμος (1855, 74) "στρέμμα ονομάζει ο χωρικός γεωργός όσην απόστασιν δύναται να διατρέξη το ζεύγος όταν αροτριά κατά πλάτος και μήκος, εις το σχίσισμον δηλαδή και εις το δίβολον ή σταύρωμα του χωραφιού. Αλλά η τετραγωνική αυτή έκτασις δύναται να ήναι μεγάλη ή μικρή και ανάλογος της δυνάμεως των βοών. Όταν λοιπόν αι κύλακες σύκεινται εκ 30 μέτρων, το μέγεθος του στρέμματος είναι 900 μέτρα τετραγωνικά, ήτοι 3/10 του βασιλικού στρέμματος, αν όμως αι κύλακες είναι τεσσαράκοντα μέτρων, τότε το στρέμμα απαρτίζεται εκ 1600 μέτρων τετραγωνικών". Πραγματικά, στρέμμα δεν σημαίνει παρά στροφή, τη στροφή που κάνουν τα βόδια όταν φθάνουν στην άκρη του χωραφιού που οργώνουν. Η πιο συνηθισμένη και σίγουρη μονάδα μέτρησης για τον χωρικό είναι ο σπόρος: χωράφι "πέντε κοιτών" σημαίνει χωράφι που απαιτεί για να σπαρεί πέντε κοιτά σπόρο. Η Στατιστική όμως χρησιμοποιεί για την καταγραφή των εκτάσεων το βασιλικό (λέγεται και γαλλικό: βασιλικό ονομάστηκε ως το επίσημο μέτρο της εξουσίας, γαλλικό γιατί η προέλευσή του, όπως και του δεκαδικού μετρικού συστήματος γενικότερα, είναι γαλλική) στρέμμα, προφανώς μετατρέποντας τις τοπικές παραδοσιακές μονάδες σε βασιλικά στρέμματα. Το πόσο

επιτυχημένα το στρέμμα του Μεσολογγίου, (έτσι ονόμαζαν οι ντόπιοι το χωράφι των 15 οκάδων) ή το στρέμμα της Λοκρίδος, που για τους ντόπιους σήμαινε χωράφι 10 οκάδων, (Παλαιολόγος, 1833, 3) μετατράπηκαν σε τετραγωνικά μέτρα είναι προβληματικό. Τα αμπέλια κι οι σταφίδες από την άλλη μεριά δεν μετρούνταν από τους χωρικούς σε στρέμματα, αφού βέβαια δεν υπήρχε βόδι για να στραφεί: υπάρχουν διαφορές μονάδες κατά περιοχές, όπως το "αξινάρι" (= η έκταση που σκάβει ένας εργάτης σε μιά μέρα: Ψυχόγιός Ντ., 1979, 1025). Και τις ελιές, τις μουριές, τις συκιές τις μετρούν βέβαια σε ρίζες κι όχι με την έκταση που καταλαμβάνουν. Νομίζω δηλαδή πως αν τελικά η Στατιστική πράγματι πάσχει ως προς την εκτίμηση των εκτάσεων αυτό οφείλεται περισσότερο στην ανομοιογένεια των μονάδων παρά στις ατέλειες της διαδικασίας με την οποία συγκεντρώθηκε το υλικό της. Πάντως, καμιά εμπιστοσύνη δεν μπορούμε να έχουμε στις "διορθωτικές" παρεμβάσεις των ειδημόνων της εποχής που είδαμε τα κίνητρα τους και τις αντιφάσεις τους.

Ως προς την παραγωγή, αναφέρθηκε ήδη πως τα στοιχεία δεν αμφισβητούνται. Υπάρχει κι εδώ όμως το πρόβλημα των μονάδων: Τα δημητριακά μετρούνται σε κοιλιά, το κρασί σε βαρέλας, η σταφίδα σε ενετικές λίτρες, το λάδι σε οκάδες, τα σύκα και τα βαλκανίδια σε καντάρια. Οι σχέσεις όμως αυτών των μονάδων μεταξύ τους είναι γνωστές και συνήθως θα τις ανάγουμε σε οκάδες για να είναι δυνατή η σύγκριση μεταξύ τους. Πρόβλημα υπάρχει κυρίως με τα δημητριακά γιατί το κοιλίο είναι μονάδα όγκου και όχι βάρους κι επομένως το βάρος που αντιστοιχεί σ'ένα κοιλίο είναι ανάλογο προς το ειδικό βάρος του δημητριακού που περιέχει το κοιλίο: ένα κοιλίο στάρι μπορεί να ζυγίζει 20-22 οκάδες, ενώ ένα κοιλίο βρώμης μόνο 12-13.⁴ Με βάση τα στοιχεία της Στατιστικής οι αναλογίες ανάμεσα στις διάφορες μονάδες είναι οι εξής:

4. Και η "βαρέλα" είναι μονάδα όγκου αλλά επειδή χρησιμοποιείται μόνο για το κρασί δεν μας δημιουργεί πρόβλημα --πλην του ότι και αυτή διαφέρει κατά περιοχές. Για τις παραδοσιακές μονάδες μέτρησης μήκους, βάρους, όγκου, επιφάνειας και τις κατά περιοχές διαφορές τους βλέπε Πετρόπουλο (1952α).

1 βαρέλα κρασί ισοδυναμεί με 48 οκάδες.
1 καντάρι με 44 οκάδες.
1 ενέτικη λίτρα με 0,375 οκάδες (= 150 δράμια).
1 κοιλό σάρι ισοδυναμεί με 20-22 οκάδες.⁵

1 ::	κριθάρι	::	17,0	::
1 ::	σιτοκριθή	::	17,5	::
1 ::	σίκαλη	::	18,5	::
1 ::	βρώμη	::	12,5	::
1 ::	καλαμπόκι	::	17,5	::
1 ::	αραβοσίτου	::	19,5	::
1 ::	ασπρίων	::	20,0	::

Το "σταθμισμένο" κοιλό δημητριακών, με βάση την αναλογία παραγωγής των διαφόρων δημητριακών και την ισοδυναμία τους με την οκά, προκύπτει ότι είναι ίσο με 19,1 οκάδες. Η οκά αντιστοιχεί σε 1,28 χιλιόγραμμα και δικαιρείται σε 400 δράμια.

Για την Αποχραφή του 1911, που εκδόθηκε το 1914, δεν χωρίζω σχολία ως προς την ακρίβεια της από τους συγχρόνους. Τα στοιχεία που παραθέτει συγκεντρώθηκαν ειδικά γι' αυτήν με αποχραφικά δελτία. Στην Εισάχωγή του Α' τόμου αναφέρονται οι δυσκολίες που υπήρξαν λόγω της δυσπιστίας των χωρικών, που υποπτεύονταν φορολογικές προθέσεις της κυβέρνησης, και των διαφορετικών κατά τόπους μονάδων μέτρησης --το δεκαδικό σύστημα μονάδων δεν είχε ακόμη αντικαταστήσει στη συνείδηση των χωρικών τις παραδοσιακές. Η παραγωγή δίνεται σε εκατοντάδες χιλιόγραμμα και οι εισόδημα σε σάρι (στη σύγκριτικούς λόγους η παραγωγή εδώ δίνεται σε οκάδες). Πάσχει επομένως και η Αποχραφή από τα μειονεκτήματα της

5. Ειδικά για το σάρι η Στατιστική δίνει τις αντιστοιχίες κοιλού-οκάδων και κατά περιοχές (σελ. 35).

6. Τόσο η Στατιστική όσο και η Αποχραφή υπολογίζουν κατά περιοχές και για τα διάφορα προϊόντα το "είσοδημα" που αντιστοιχεί στην παραγωγή με βάση τις τρέχουσες τιμές. Τα στοιχεία αυτά δεν θα τα χρησιμοποιήσω γιατί η χρηματική ισοδύναμη έκφραση των προϊόντων έχει νόημα μόνο όταν έχουν πλήρως κυριαρχήσει οι εμπορευματικές σχέσεις, κάτι που δεν ισχύει για την εποχή και το χώρο που μελετώ.

Στατιστικής και επιπλέον τα στοιχεία δεν έχουν συγκεν-
τρωθεί από τους κατ'εξοχήν αρμόδιους, τους δεκατιστές
και τους τελώνες, από τους οποίους εξαιρετικά δύσκολα
μπορούσαν οι χωρικοί ν'αποκρύψουν την παραγωγή.

Συνοψίζοντας, νομίζω πως μπορεί κανείς με ασφάλεια
να στηριχτεί στα στοιχεία της Στατιστικής του 1860,
τουλάχιστον σ'αυτά που αφορούν την παραγωγή: με την
ίδια ασφάλεια σχεδόν που στηριζόμαστε και στις
σημερινές στατιστικές της γεωργίας-κτηνοτροφίας. Κι
είναι πιθανό τα στοιχεία της να είναι πιο κοντά στην
πραγματικότητα απ'αυτά της Απογραφής του 1911. Πρόβλημα
υπάρχει τόσο στις εκτάσεις όσο και στις δευτερογενείς
επεξεργασίες που παρουσιάζονται (π.χ. υπολογισμός
ανδρικών και γυναικείων μεροκάματων που απαιτούνται για
κάποια καλλιέργεια σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή) και
οι οποίες στηρίζονται στις αντίστοιχες εκτάσεις.
Σ'αυτές τις περιπτώσεις χρειάζεται προσεκτικότερος
χειρισμός των στοιχείων -- πρόβλημα που υπάρχει άλλωστε
έτσι ή αλλιώς όταν ο κοινωνιολόγος είναι υποχρεωμένος
να στηριχτεί σε στοιχεία που τα συγκέντρωσε ο κρατικός
μηχανισμός για δικούς του σκοπούς.

I.2 Η χη και η παραγωγή της.

‘‘Η Ελλάς κατέχει την τελευταίαν σχεδόν βαθμίδα, ως προς την ακαλλιεργητον έκτασιν χαιών, συγκρινομένη ως προς τούτο μόλις μετά της Ρωσίας της εκούσης τα απέραντα STEPPES’’, παρατηρούσε με κάποια μελαγχολία ο Σ.Α. Σπηλιωτάκης, στον προλογό του στην Στατιστική. Το LAPSUS της διατύπωσης (η Ελλάδα είναι τελευταία σχεδόν ως προς την καλλιεργημένη έκταση και το αντίστροφο βέβαια ως προς την ακαλλιεργητη) αποτελεί κι αυτό σαφή δείκτη των επιθυμιών της πεφωτισμένης, τρικουπικής πριν την ώρα της, δημοσιούπαλληλίας του καιρού του.

‘Αλλοι, που δεν δεσμεύονται από την κατοχή δημόσιας θέσης, είναι πολύ πιο κατηγορηματικοί: Η ελληνική γεωργία ‘‘καθώς από των αρχαιοτάτων χρόνων, επί εικοσιπενταετούς ήδη μονίμου κυβερνήσεως, δεν ημπούρεσε να κάμη ούτε εν βήμα προς την βελτίωσιν της... ούτω δύναται να μείνη अपαράλλακτος και μέχρι συντελείας του αιώνος’’ (Ανώνυμου, 1855, 49).¹ Απόδειξη προφανής αυτής της καθυστέρησης είναι, για τον ίδιο συγγραφέα, το ότι αντιστοιχούσαν εκείνη την εποχή 47,5 καλλιεργημένα στρέμματα σε κάθε Άγγλο γεωργό, 17 σε κάθε Γάλλο -- και σε κάθε Έλληνα γεωργό μόλις 5,5 (Ανώνυμος, 1855,

1. Τα ανώνυμα άρθρα των εφημερίδων και περιοδικών της εποχής θα έπρεπε κανονικά να αποδίδονται στους ατόμους που έγραψαν. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, εκδότης της Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας ήταν ο κρητικός Νικ. Εμμανουήλ. Το άρθρο στο οποίο παραπέμπουμε όμως, όπως και πολλά άλλα, ίσως να έχει γραφεί από τον (εξ υιοθεσίας) αδελφό του Εμμανουήλ, τον Π.Ι. Χαλικιόπουλο που συνεργαζόταν κι αυτός στην Εφημερίδα. Και τούτο γιατί ο τελευταίος κάνει χρήση μεγάλων αποσπασμάτων σε μεταγενέστερα άρθρα ή βιβλία του (Χαλικιόπουλος, 1863 και 1880) χωρίς να παραπέμπει στην Εφημερίδα και αναφέρεται γενικά σε παλαιότερες ανώνυμες εργασίες του. Εκτός κι αν θεώρησε πως η συγγενική του σχέση με τον Εμμανουήλ του επέτρεπε να κάνει χρήση των εργασιών του. Δεν αποκλείεται βέβαια και η συνεργασία τους στα ανώνυμα άρθρα της Εφημερίδος.

55), ενώ υπήρχε άφθονη ακαλλιέρχγητη γη.²

Ός προς το σημείο αυτό, της αφθονίας γαιών, όλοι οι συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα και μέχρι το 1880 περίπου είναι σύμφωνοι: η ελληνική γη περιμένει αυτούς που θα την αξιοποιήσουν. Μεχρι και στη δεκαετία του 1870 ακόμη προτεινόταν ως λύση στο πρόβλημα ο εποικισμός ξένων (Οικονομική Επιθεώρησης, 1877, 178) και είδαμε ότι ο Σπηλιωτόπουλος απέδιδε στην κατοχή αρκετών εκτάσεων εθνικών γαιών τη μείωση της παραγωγής δημητριακών. Ο Παλασιολόγος (1833, 21) είναι κατηγορηματικός: 'ο γεωργός της Ελλάδος αφ' ου εξαντλήσει την γη λαμβάνων από αυτήν αλλεπαλλήλους καρπούς, την αφήνει μερικούς χρόνους αρχήν, δια να αναλάβη την προτέραν αυτής γονιμότητα δια της συνερχίας μόνης της φύσεως... διότι έχων εις την διάθεσιν του γην πολλήν, και μάλιστα εις τα μέρη όπου αύτη είναι εθνική, καλλιεργεί όσην θέλει και όσον καιρον θέλει...'. Μετά από 22 χρόνια ο Ανώνυμος (1855, 52) επαναλαμβάνει τα ίδια 'η γη της Ελλάδος είναι πολλή και γόνιμος και... ο Έλλην δεν καλλιεργεί, ανευ μεχίστης ανάγκης, αχρόν εξηντλημένον'. Στις περιοχές μάλιστα με μικρή πυκνότητα πληθυσμού 'εκει συνηθίζεται να καλλιεργείται

2. Οι σύγχρονοι δηλαδή δίνουν την ακριβώς αντίθετη εικόνα απ' αυτήν που δίνει ο Σιδερης (1934, 30) ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο μέσος κλήρος ήταν 10 στρέμματα, ότι η μέση εκμετάλλευση ήταν ανώτερη από 20 στρέμματα και ότι η εθνική γη που αναλογούσε σε κάθε ακτήμονα ήταν λιγότερη από 5 στρέμματα. Ο Σιδερης στηρίζει την άποψη του στο ότι ο αγροτικός πληθυσμός ήταν 700.000 και η διαθέσιμη γη 6-7 εκατομμύρια στρέμματα: με μια απλή διαίρεση λοιπόν της έκτασης με τον αγροτικό πληθυσμό υπολογίζει το μέσο κλήρο... Η αυθαιρεσία του βέβαια βρίσκεται στο ότι αυτό που υπολογίζει δεν είναι ο μέσος κλήρος, η μέση εκμετάλλευση, αλλά η κατά άτομο διαθέσιμη γη --για το σύνολο μάλιστα του πληθυσμού που το 1835 ήταν περίπου 700.000. Οι χωρικοί της εποχής εκείνης γη είχαν διαθέσιμη. Το πρόβλημα ήταν τα παραγωγικά μέσα και οι όροι κάτω από τους οποίους μπορούσαν να την αξιοποιήσουν.

ο αγρός και να σπείρεται πολλά κατά συνέχειαν έτη, αφού δε εξαντληθή ολοτελώς και παύση να παράγει μένει άσπαρτος και κέρσος δια πολλά έτη ... μέχρι ου εξαντληθή και ο άλλος αγρός, τον οποίον ο γεωργός ήρχισεν να καλλιεργή με το ίδιον σύστημα'' (ό.π., 73). Δεν φταίει ο κραιός πληθυσμός για τη μη επέκταση των καλλιεργειών, γράφει ο Σωτηρόπουλος (1861, 82): αντίθετα, ''δύναται δια της χρήσεως τελειότερων εργαλείων και μηχανών να καλλιεργήση διπλάσιαν έκτασιν''. Αν αλλάξη το φορολογικό σύστημα ''θέλουσι ευρεθή και χείρες και μέσα δια να καλλιεργηθή και εμφυτευθή, αν όχι το όλον, μέγα έτι μέρος του εδάφους ημών, το οποίον άλλως θέλει μένει επί πολλά έτη άγονον και στείρον''.

Φυσικά, η έννοια της ''διαθέσιμης γης'' είναι σχετική, δεν είναι δυνατό ν'αποδεσμευθεί από τα υπάρχοντα για την αξιοποίηση της μέσα. Αν το ξύλινο κλέτρι ή το τσαπί δεν είναι σε θέση να ξεχερσώσουν ένα χωράφι, ενώ αυτό θα μπορούσε να γίνει με το ευρωπαϊκό, σιδερένιο άροτρο, το συγκεκριμένο χωράφι μπορεί να θεωρηθεί διαθέσιμο μόνο για όποιον κατέχει σιδερένιο άροτρο. Και, προφανώς, οι διάφοροι συγγραφείς που αναφέρονται στη διαθέσιμη, ανεκμετάλλευστη γη έχουν υπόψη τους την προηγμένη γεωργική τεχνολογία της εποχής, την ευρωπαϊκή και ιδιαιτέρως την αγγλική. Επιπλέον, οι απόψεις αυτές για το υπάρχον ''πλήθος γαιών'' δεν ισχύουν για τις πυρροκαυτοτετημένες ημιορεινές ή νησιώτικες περιοχές, αλλιώς δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί ο εποικισμός του πεδινού χώρου (Ψυχογιός, 1986). Τέλος, από το 1880 και μετά δεν συναντάμε πια αναφορές στην ύπαρξη διαθέσιμων, ακαλλιεργήτων γαιών. Η ραχδική αύξηση του πληθυσμού που παρατηρείται σ'όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σε συνδυασμό με την εισαγωγή του σιδερένιου άροτρου, έχει ως αποτέλεσμα την καλλιέργεια όλων των διαθέσιμων, και με τη νέα τεχνολογία, γαιών: ενώ μεταξύ 1860 και 1911 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις σχεδόν διπλασιάζονται, μεταξύ 1911 και 1929 (τελευταία υπάρχουσα προπολεμική απογραφή) παραμένουν στα ίδια επίπεδα -- στα όρια πάντα

του παλιού βασιλείου του Όθωνα.³ Όσες επιφυλάξεις κι αν έχει κανείς για την ακρίβεια των μετρήσεων και για τις μετατροπές των μονάδων, το φαινόμενο προβάλλει μέσα από τους αριθμούς ξεκάθαρα: από 3.700.000 στρέμματα το 1860, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις θα φθάσουν τα 6.600.000 στρέμματα το 1911 --ενώ καταμετρήθηκαν μόλις 6.100.000 το 1929.⁴

Τα 3.700.000 στρέμματα του 1860 είναι κατανεμημένα σε δημητριακά (2.350.000), αμπέλια (500.000), ελιές (330.000), σταφίδα (160.000), διάφορα δένδρα, (κυρίως συκιές και μουριές, 80.000), όσπρια (30.000). Για τα παραπάνω έχουμε αναλυτικά στοιχεία κατά επαρχίες. Υπάρχουν ακόμη 45.000 στρέμματα καπνός και βαμβάκι και 240.000 στρέμματα φυτειών (προφανώς αυτά τα τελευταία είναι διάφορα οπωροφόρα δένδρα, κήποι και περιβόλια που δεν φορολογούνται: κάθε χωρικός δικαιούται ένα στρέμμα κήπου αφορολόγητο) για τα οποία η Στατιστική δίνει στοιχεία μόνο για το σύνολο της χώρας. Το 1/3 της καλλιεργούμενης γης δηλαδή καλύπτεται από φυτείες και τα άλλα 2/3 είναι αροτραίες καλλιέργειες που ανάμεσα τους κυριαρχούν τα δημητριακά. Μεταξύ των δημητριακών το στάρι καταλαμβάνει την μεγαλύτερη έκταση (945.000 στρέμματα) κι ακολουθούν το αραποσίτι (510.000), το κριθάρι κι ο σμιγός (στάρι και κριθάρι σπαρμένα ανάκατα) με 360.000 στρέμματα το καθένα. Στις εκτάσεις που καλλιεργούνται με άροτρο πρέπει να προσθέσουμε

3. Το υλικό της απογραφή του 1939 καταστράφηκε στη διάρκεια του πολέμου και τ'αποτελέσματα της δεν εκδόθηκαν ποτέ (Χουλιαράκης, 1972, 55). Ο Ευελπίδης (1944, 19) παρουσιάζει ορισμένα στοιχεία για το 1939, των οποίων δεν είναι σαφής η προέλευση, και στα οποία παρουσιάζονται τεράστιες αυξήσεις μεταξύ 1929 και 1939.

4. Όλα τα στοιχεία που παρατίθενται παρακάτω προέρχονται από τη Στατιστική της Γεωργίας (1864). Για το 1929 βλέπε τη σχετική απογραφή. Οι εκτάσεις που αναφέρονται στις ελιές και τις συκιές ενδεικτική μόνο αξία έχουν και γιατί οι χωρικοί υπολογίζουν σε δένδρα και γιατί ο μέσος όρος των 20 δένδρων/στρέμμα που χρησιμοποιεί η Στατιστική είναι πολύ μεγάλος.

αυτές που αγραναπαύονται και η Στατιστική τις υπολογίζει ίσες με τις καλλιεργημένες (2.500.000 στρέμματα), υποθέτοντας προφανώς πως η κυρίαρχη καλλιεργητική πρακτική είναι μια χρονιά να σπέρνεται το χωράφι και μια χρονιά να "ξεκουράζεται" --η διετής αμειψισπορά δηλαδή.

Στις παραπάνω εκτάσεις ο Σηλιωτάκης προσθέτει το "καπέλλο" που ήδη αναφέραμε των 1.200.000 στρεμμάτων (που πρέπει να θεωρηθεί κι αυτό ως αγρανάπαυση) για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το σύνολο της καλλιεργησιμής γης (φυτείες + σπαρμένες + αγρανάπαυση) φθάνει τα 7.400.000 στρέμματα, αποκαθιστώντας έτσι την εθνική μας αξιοπρέπεια. Είναι μάλλον φανερό ότι οι επιπλέον εκτάσεις που φαίνεται, με βάση την παραγωγή, να καλλιεργήθηκαν το 1857 περιέχονται στα 2.500.000 στρέμματα αγραναπαυόμενες γαίες που οι έκτακτες περιστάσεις της χρονιάς εκείνης δεν τις άφησαν να ξεκουραστούν. Πάντως, έτσι ή αλλιώς, σημασία έχει πόση γη πράγματι καλλιεργείται γιατί η έκταση της αγρανάπαυσης είναι συνάρτηση και των καλλιεργητικών τεχνικών, της υπάρχουσας δηλαδή τεχνολογίας/τεχνογνωσίας.

Η καταπληκτική παραγωγή του 1857 (την οποία δεν είναι δυνατό ν'αποδώσουμε σε ευνοϊκές καιρικές συνθήκες γιατί το φαινόμενο τέτοιας παραγωγής δεν παρατηρείται ούτε τις προηγούμενες ούτε τις επόμενες δεκαετίες με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία) δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο και πρέπει να τη συνδυάσουμε με ένα άλλο γεγονός που αναφέρει ο Σηλιωτάκης (Στατιστική, 1939, 10') και επιβεβαιώνει ο Μανσόλας (1867, 67-69): η καλλιεργούμενη με βαμβάκι έκταση δεκαπλασιάζεται σχεδόν μεταξύ 1860 και 1864, όπως και η παραγωγή. Από 22.000 στρέμματα το 1860 θα φθάσει τις 210.000 το 1864 και η παραγωγή από 22.000 καντάρια θα φθάσει τις 195.000. Αιτία, η μεγάλη ζήτηση βαμβακιού από τις υφαντουργίες της Ευρώπης και ιδιαίτερα της Αγγλίας, τις οποίες ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος τις έχει στερήσει από την αναγκασία για τη λειτουργία τους πρώτη ύλη: με βάση τα στοιχεία του Μανσόλα η τιμή του βαμβακιού από 32 δρχ. το καντάρι το 1860 έφθασε τις 61 δρχ. το 1864. Η "αξιόπαινος δραστηριότητα" και το "αξιοζήλον" επιχειρηματικό βαμβακοπαραγωγικό πνεύμα παρατηρήθηκε

προπαντός στη Λειβαδιά και τη Φθιώτιδα στις οποίες "έντω άμα και πάμπολλοι ιδρύθησαν εκκοκιστικά μηχαναί". Όμως, γράφει ο Μανσόλας (1875, 21) οκτώ χρόνια αργότερα, "μετά την κατάπαυσιν του πολέμου ήρξατο να περιορίζεται αύθις η καλλιέργεια αυτού" αλλά την "ένίσχυσεν εκ νέου η σύστασις των κλωστηρίων" έτσι ώστε το 1874 να καλλιεργούνται περίπου 110.000 στρέμματα βαμβακιού σ' όλη τη χώρα. Αυτή η εντυπωσιακή ευκινησία στις καλλιεργητικές επιλογές δείχνει δύο πράγματα: πρώτο, ότι σε καταστάσεις έκτακτες, όπως η έλλειψη ψωμιού, κινητοποιούνται παραγωγικές δυνατότητες που σε κανονικές συνθήκες σχολάζουν. Δεύτερο, ότι η αγροτική οικονομία της εποχής είναι ευκίνητη κι απαντά άμέσως σε, ορισμένα τουλάχιστον, μηνύματα της παγκόσμιας αγοράς.

Ός προς την παραγωγή, το 1860 έφθασε τα 9.520.000 κοιλιά δημητριακών ή 181.580.000 σκάδες. Το κρασί ήταν 88.370.000 σκάδες, η σταφίδα 27.040.000 σκάδες, το λάδι 5.195.000, τα άσπρια 2.225.000 σκάδες και τα σύκα 4.920.000 σκάδες.⁵ Σύμφωνα με τον Σπηλιωτάκη, η παραγωγή λαδιού και κρασιού εκείνη τη χρονιά "δεν υπήρξεν

5. Σ' όλα τα στοιχεία που παραθέτουμε για τη γεωργία δεν περιλαμβάνεται η παραγωγή της Μάνης (Γύθειο-Οιτύλο). Τα "λακωνικά προϊόντα", πλην των ζώων, φορολογούνται μόνο εφ' όσον ετέχονται από τη Μάνη και έτσι δεν υπάρχουν στοιχεία για αυτά. Η Στατιστική εντάσσει τις εξαγωγές λαδιού (που δεν περιλήφθηκαν επί-εμένα στους υπολογισμούς) από τη Μάνη στη συνολική παραγωγή και γι' αυτό δίνει διαφορετικά ποσά για το σύνολο της χώρας. Διαφορές επίσης προκύπτουν, τόσο στις εκτάσεις όσο και στην παραγωγή των διαφόρων προϊόντων, και από το γεγονός ότι τα αθροίσματα που υπολογίζει η Στατιστική είναι αρκετές φορές λανθασμένα. Οι διαφορές πάντως (με εξαίρεση το λάδι, λόγω της Μάνης, η οποία εμφανίζεται να παράγει 620.000 σκάδες λαδιού --σχεδόν όλο στην επαρχία Οιτύλου-- κι ανεβάζει την παραγωγή που υπολογίζει η Στατιστική σε 5,842 εκατομμύρια σκάδες) δεν ξεπερνούν το 1%. Πάντως παντού χρησιμοποιώ τα αποτελέσματα που προέκυψαν με βάση τους δικούς μου υπολογισμούς, υποθέτοντας ότι οι διαφορές οφείλονται στις πράξεις κι όχι σε λάθη κατά την αναγραφή των επιμέρους ποσοτήτων.

ευτυχής' (Στατιστική, μζ'). Από τα δημητριακά, πρώτο σε όγκο παραγωγής έρχεται το σάρι με 71.100.000 οκάδες κι ακολουθούν το αραποσίτι με 55 σχεδόν εκατομμύρια οκάδες και το κριθάρι με τον σμιγδό με 28,6 και 21 εκατομμύρια οκάδες αντίστοιχα. Η Στατιστική δίνει και τον σπόρο που καταβλήθηκε για την παραγωγή της αντίστοιχης ποσότητας, όποτε προκύπτουν οι εξής αναλογικές και στρεμματικές αποδόσεις για το σύνολο της χώρας:

	Αναλογία		Στρεμματική	
	σπόρου/παραγωγής		απόδοση	
Σάρι	το 1	δίνει	5,8 /	75 οκάδες/στρέμμα
Κριθάρι	::		8,3 /	95 ::
Σιτοκριθή (σμιγός)	::		5,8 /	60 ::
Σικάλη	::		5,9 /	55 ::
Διμήνι	::		5,4 /	70 ::
Βρώμη	::		7,0 /	60 ::
Καλαμπόκι	::		13,8 /	70 ::
Αραποσίτι	::		28,3 /	105 ::
			/	
Σύνολο δημητριακών	::		8,8 /	80 ::

6. Το πρώτο μέρος του πίνακα δίνει την αναλογία μεταξύ σπόρου και καρπού (δηλαδή 1 κοιλό σπόρου σάρι δίνει 5,8 κοιλά παραγωγή) και τη στρεμματική απόδοση των δημητριακών. Οι στρεμματικές αποδόσεις (στρεμματώματα), δίνονται δηλαδή με ακρίβεια 5 οκ./στρ. Το διμήνι είναι σάρι που σπέρνεται την άνοιξη και οφείλει την ονομασία του στο ότι ωριμάζει σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η Στατιστική δεν δίνει την αναλογία κοιλού/οκάδων και τη θεωρήσαμε ίση μ'αυτήν του σαριού (21 οκάδες/κοιλό). Η βρώμη είναι το μόνο από τα δημητριακά που προορίζεται αποκλειστικά για ζωοτροφή και φαίνεται πως ήταν άγνωστη στον τόπο πριν την επανάσταση. Καλαμπόκι ονόμαζαν το 19^ο αιώνα το σόργο που το καλλιεργούσαν κυρίως στην Πελοπόννησο (Κρεμμυδας, 1972) και στη συνέχεια η ονομασία επεκτάθηκε και στο αραποσίτι. Και η βρώμη είναι κυρίως πελοποννησιακή καλλιέργεια ενώ το διμήνι καλλιεργόταν εκείνη την εποχή σε πολύ μικρές ποσότητες μόνο στην Ανατολική Στερεά. Η σικάλη καλλιεργείται κυρίως στις ορεινές και άγονες περιοχές. Το αραποσίτι καλλιεργείται περισσότερο στη Δυτική Ελλάδα και γενικότερα σε περιοχές που έχουν νερό γιατί είναι ποτιστική καλλιέργεια. Το κριθάρι κι ο σμιγός (σιτοκριθή) είναι ουσιαστικά τα μόνα δημητριακά που καλλιεργούνται στις Κυκλάδες, μόνο στη γεωργική Νάξο έχουμε και κάπως υπολογισίμη παραγωγή σαριού.

Αξιζει εδώ να παραθέσουμε για σύγκριση τα στοιχεία που δίνει η Στατιστική για τις στρεμματικές αποδόσεις των δημητριακών στην Αγγλία και τη Γαλλία:

	Αγγλία	Γαλλία
	(οκάδες/στρέμμα)	
Στάρι	150	80
Κριθάρι	115	80
Βρώμη	65	85
Σικάλη	---	55
Αραποσίτι	---	50

Είναι ολοφάνερο πως, αν η σύγκριση με την Αγγλία είναι συντριπτική, σε σχέση με τη Γαλλία όμως η ελληνική γεωργία δεν έχει τίποτα να ζηλέψει --στο βαθμό βέβαια που τα στοιχεία αυτά είναι σωστά.

Για τις υπόλοιπες 'άσκεψεις' καλλιέργειες και τις φυτείες οι αποδόσεις, σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία της Στατιστικής, είναι:

Ώσπρια	80	οκάδες/στρέμμα
Καπνός	40	::
Βαμβάκι	35	::
Κρασί	185	::
Λάδι	16	:: (0,8 οκάδες κατά δένδρο)
Σταμίδα	170	::

7. Στη Στατιστική αναφέρεται ότι η απόδοση του καπνού και του βαμβακιού είναι 45 οκάδες/στρέμμα αλλά από τις εκτάσεις και τις ποσότητες που δίνει προκύπτουν οι αριθμοί του πίνακα. Αναφέρεται επίσης ότι οι στρεμματικές αποδόσεις σε κρασί και λάδι είναι μικρότερες από τις συνήθεις. Υπάρχει βέβαια η πιθανότητα της κακής σοδειάς (ειδικά για το λάδι, μια που οι ελιές παράχουν κάθε δεύτερο χρόνο) αλλά δεν μπορεί ν'αποκλειστεί και η πιθανότητα υπερεκτίμησης των εκτάσεων με αρπάλια και ελιές.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει η διαχρονική σύγκριση των στρεμματικών αποδόσεων όπως προκύπτει από τη Στατιστική, τα στοιχεία του Μανσόλα για το 1875 και την Απογραφή του 1911, για τις εκτάσεις που καλλιεργούνται στα όρια του αθωνικού βασιλείου.

Στρεμματικές αποδόσεις
(οκάδες κατά στρέμμα)

Προϊόν	1860	1875	1911
Στάρι	75	60	75
Κριθάρι	95	55	80
Σιτοκριθή	60	50	--
Σίκαλη	55	40	75
Διμήνι	70	30	--
Βρώμη	60	40	85
Καλαμπόκι	70	45	--
Αραποσίτι	105	100	100
Σύνολο δημητριακών	80	60	80

Οι αριθμοί του πίνακα δείχνουν σημαντική μείωση των στρεμματικών αποδόσεων το 1875 και επάνοδο τους στα αρχικά επίπεδα το 1911. Για το σύνολο των δημητριακών η πτώση στην παραγωγικότητα είναι της τάξεως του 25%. Είναι όμως σωστό να αριθμούνται οι αριθμοί του 1911 ως πέντε μου, η απάντηση πρέπει να είναι καταφατική, με την έννοια ότι η απώλεια και ανάκτηση της παραγωγικότητας που καταγράφουν υπήρξε πραγματικό γεγονός. Πρώτο, γιατί όπως ήδη αναφέρθηκε τρέχουσα πρακτική κατά το 19^ο αιώνα ήταν η έμμεση εκτίμηση των εκτάσεων μέσω της παραγωγής και των αποδόσεων. Γνωστή δηλαδή σύσης της παραγωγής (από τα στοιχεία των τελωνείων και των δεκατιστών), με βάση τις αποδόσεις των καλλιεργειών υπολόγιζαν τις εκτάσεις. Ειδικά για τα δημητριακά, η απόδοση υπολογιζόταν ως προς το σπόρο, ('' δίνει το ένα πέντε'', απόδοση 5:1) ενώ για τις φυτείες υπολογιζόταν είτε με αναφορά στα δέντρα (''μια οκά λάδι η ρίζα'') είτε με αναφορά στην ειδική μονάδα μέτρησης της

επιφανείας ('' δύο αξινάρια δίνουν μισή χιλιάδα'': δύο αξινάρια --περίπου ένα στρέμμα-- σταφιδαμπέλου δίνουν 500 λίτρες βενέτικες ξερή σταφίδα, περίπου 250 χιλιόγραμμα). Ως προς τα δημητριακά, για να υπολογιστούν οι στρεμματικές αποδόσεις μέσω της απόδοσης του σπόρου έπρεπε να είναι γνωστό πόσος σπόρος σπέρνεται κατά στρέμμα. Κι εδώ άρχιζαν τα προβλήματα: είτε γιατί στην περιοχή μετρούσαν μόνο με το σπόρο (''χωράφι πέντε κοιλών'') είτε γιατί το στρέμμα της περιοχής δεν είχε καμιά σχέση με το επίσημο βασιλικό στρέμμα των 1.000 M², όπως είδαμε προηγουμένως. Η χνώση λοιπόν της αποδοσης των δημητριακών είναι πρωταρχικό στοιχείο, όπως και η παραγωγή, και δεν επηρεάζεται από την τυχόν λανθασμένη εκτίμηση της καλλιεργούμενης έκτασης.⁸ Δηλαδή, τόσο ο Σπηλιωτάκης όσο και ο Μανσόλας (ή αυτοί που τους τροφοδότησαν με στοιχεία) στηρίχτηκαν στις αποδόσεις και δεν τις υπολόγισαν. Κι είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μανσόλας, ενώ συγκρίνει την καλλιεργούμενη το 1875 έκταση μ'αυτήν του 1860 για να αναδείξει την πρόοδο που πραγματοποιήθηκε, αποφεύγει να συγκρίνει και τις αποδόσεις και παραθέτει μόνο αυτές του 1875 ασχολίαστε.⁹

Δεύτερο στοιχείο που στηρίζει την πραγματικότητα της πτώσης των αποδόσεων είναι η εμπιστοσύνη, ως προς αυτό το στοιχείο, στις αποδόσεις που δίνει η

8. Και σήμερα άλλωστε η, σε τοπικό επίπεδο, εκτίμηση της παραγωγής για τις ετήσιες στατιστικές της γεωργίας γίνεται με βάση την πραγματική ή επιθυμητή στρεμματική απόδοση των καλλιεργειών.

9. Και ίσως το ότι για την στρεμματική απόδοση του σιταριού το βιβλίο του γράφει 'κοιλιά 5 και σκ. 8,5' ενώ η σωστή (με βάση τα στοιχεία του) είναι 2,85 κοιλιά να μην οφείλεται μόνο στην παρέμβαση του δαίμονα του τυπογραφείου (Μανσόλας, 1876, 11). Το ότι η απόδοση που εμφανίζει ως μέσο όρο για όλη τη χώρα είναι λανθασμένη επιβεβαιώνεται από το ότι στη σελ. 10 αναφέρει ως μέγιστη στρεμματική απόδοση αυτή της Λειβαδιάς με 4 κοιλιά και 19 σκάδες το στρέμμα.

Στατιστική: παρουσιάζει αναλυτικά κατά επαρχίες όχι μόνο την έκταση και την παραγωγή αλλά και το ποσό του σπόρου που καταβλήθηκε, γεγονός που πιστοποιεί τη γνώση της απόδοσης με βάση τον σπόρο. Ακόμη παραθέτει (σελ. 86) αναλυτικό πίνακα με τις στρεμματικές αποδόσεις των "Α' ποιότητας" και των "τελευταίας ποιότητας" γαιών των πρωτεύουσών των επαρχιών, σημάδι κι αυτό της αυτόνομης γνώσης των σχετικών με τις αποδόσεις στοιχείων γιατί βέβαια αν ο Σηλησιώτης είχε υπόψη του μόνο παραγωγή και έκταση για κάθε επαρχία δεν θα μπορούσε να ξέρει τι παράχουν χωριστά οι άχονες και οι χόνιμες γαίες μιας περιοχής. Το γεγονός επίσης ότι ο Μανσόλας (1876, 9) παραθέτει για τα κυριότερα δημητριακά το ποσό του σπόρου που καταβλήθηκε δείχνει και αυτό την προτεραιότητα της γνώσης των αποδόσεων. Για τα δημητριακά αυτά που μας δίνει στοιχεία (σιτάρι, κριθάρι, σμιγός, καλαμπόκι, αραβόσιτος) προκύπτει ότι καταναλώθηκαν 1.675.060 κοιλιά σπόρου για παραγωγή 11.098.742 κοιλών η απόδοση τους δηλαδή είναι το ένα 6,6. Το 1860 τα ίδια αυτά δημητριακά, που είναι και τα σημαντικότερα, χρειάστηκαν 1.038.047 κοιλιά σπόρου για να δώσουν παραγωγή 9.241.574 κοιλιά: δεκαπέντε χρόνια πριν το ένα έδινε 8,9.

Τρίτο, πριν ακόμη εκδοθεί η Στατιστική, οι σύγχρονοι αναφέρουν αποδόσεις αντίστοιχες μ'αυτές που δίνει και αποδέχονται την ομοιότητα των αποδόσεων Ελλάδας-Γαλλίας. (Ανώνυμος, 1855, 52. Σωτηρόπουλος, 1861, 77). Το γεγονός ότι, με βάση τα στοιχεία του Μανσόλα (1876, 13), η κατά στρέμμα παραγωγή δημητριακών στη Γαλλία το 1875 είναι κατά 27% ανώτερη από την ελληνική δείχνει ότι κάποιες αλλαγές έχουν γίνει εν τω μεταξύ --ας περιοριστούμε για την ώρα σ'αυτήν που επηρέασε τη "λιπαρότητα" του εδάφους, στην οποία απέδιδε ο Παλαιολόγος (1833, 75) την επίτευξη μέτριων έστω αποδόσεων παρά την ατέλεια των τεχνικών μέσων: η αλματώδης αύξηση του πληθυσμού (την περίοδο 1861-1896 ο πληθυσμός αυξάνεται με ρυθμό 1,4% ετησίως. Ψυχογιός, 1986) δημιούργησε την ανάγκη συνεχούς επέκτασης της παραγωγής με αποτέλεσμα την επέκταση της καλλιέργειας σε όλο και πιο άχονα εδάφη, με προφανές αποτέλεσμα την πτώση των στρεμματικών αποδόσεων αφού οι τεχνικές έμεναν οι ίδιες --ησιόδειο άροτρο, αχρανάπαυση αντί

σοδειά για να εξασφαλιστεί το ζωτικό ελάχιστο.¹¹ Ο TAWNEY (1966, 77) αναφέρεται σε γεωργούς περιοχών της Κίνας που η κατάσταση τους "είναι ίδια με του ανθρώπου που βρίσκεται συνεχώς βυθισμένος μέχρι τα χείλη στο νερό κι αρκεί ένας μικρός κυματισμός για να τον πνίξει". Με δεδομένη τη σημασία των δημητριακών για τη ζωάρκεια των οικογενειών της εποχής μπορούμε να πούμε ότι, περνώντας από τη δεκαετία του 1860 σ'αυτήν του 1870, ο μέχρι τα χείλη βυθισμένος στο νερό χωρικός του Τώνεϋ βυθίστηκε λίγο περισσότερο. Και φυσικά αυτό το ζωτικό ελάχιστο είναι πολύ κατώτερο απ'αυτό που προσδοκά ο χωρικός για να εξασφαλίσει άνετα τη διατροφή της χρονιάς του και το υπολόγιζαν παραδοσιακά σε 12 κοιλιά το άτομο το χρόνο, ένα κοιλιά το μήνα. Το όριο των 7 κοιλιών είναι το όριο της πείνας. Για να μη φθάσει σ'αυτό ο χωρικός έπρεπε να καταφύγει στον τοκογλύφο και να δανειστεί κριθάρι ή αρραποσίτι με τόκο "το ένα τ'άλλο", ίσο δηλαδή με την ποσότητα (αλλά διάφορο ως προς την ποιότητα: ότι κι αν έπαιρνε, η συμφωνία συνήθως ήταν να επιστραφούν "κεφάλαιο" και "τόκος" σε σιτάρι) που δανειζόταν ή 100%, διάρκειας συνήθως μερικών μηνών (αν υπολογιστεί ο τόκος σε ετήσια βάση μπορεί να είναι και 1200% αν πήρε το κριθάρι ένα μήνα πριν τη σοδειά). Φυσικά, τον πληθυσμό δεν τον αποτελούσαν μόνο χωρικοί και η κατά κεφαλή κατανάλωση που υπολογίζουμε δεν δίνει την πραγματική εικόνα -- που είναι χειρότερη: όπως θα δούμε παρακάτω όταν οι μη χωρικοί εξασφάλιζαν το ψωμί τους άμεσο αποτέλεσμα ήταν να λείπει από τους χωρικούς, τους άμεσους παραγωγούς. Θα έπρεπε δηλαδή να έχουμε πολύ μεγαλύτερη "κατά κεφαλή" διαθέσιμη παραγωγή στο σύνολο της χώρας για να

11. Ο Σπηλιωτάκης υπολογίζει πως ούτε η παραγωγή του 1860 φθάνει το ζωτικό ελάχιστο γιατί δεν περιλαμβάνει στα φαχώσιμα δημητριακά το κριθάρι, που κατά την άποψη του χρησιμοποιείται κυρίως για ζωοτροφή. Το κριθαρένιο ψωμί όμως μαζί με το καλαμποκίσιο κι αρραποσιτένιο αποτελούν τη βασική τροφή του χωρικού της εποχής. Το "καθάριο", σταρένιο ψωμί είναι συχνά είδος πολυτελείας, προσψάι όπως το τυρί ή οι ελιές. Βλέπε σχετικά παρακάτω, στο κεφάλαιο II.3.

μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι χωρικοί έχουν εξασφαλισμένο το ζωτικό όριο των 7 κοιλών.

Σε ποιά βαθμό ευθύνονται οι φυτείες για τη μείωση των αποδόσεων των δημητριακών; Μήπως δηλαδή η ανάπτυξη των ελκιώνων, των αμπελιών, των σταφίδων γίνεται στα κατ'έξοχήν γόνιμα εδάφη που "αποσύρονται" με αυτόν τον τρόπο από την καλλιέργεια των δημητριακών με αποτέλεσμα τη μείωση των αποδόσεων τους; Οι ελκιώνες εμφανίζονται μειωμένοι μεταξύ 1860 και 1875 (από 7,4 εκατομμύρια ρίζες υποτίθεται ότι έγιναν 7,0) αλλά η παραγωγή τους φαίνεται να έφθασε από 5.840.000 σκάδες (περιλαμβανομένης της Μάνης) στις 20.000.000 σκάδες. Η μείωση των ριζών είναι απίθανη αλλά η αύξηση της παραγωγής (αν και υπερβολική) πιθανή λόγω του διετούς κύκλου που εμφανίζουν οι ελιές στην παραγωγή τους. Σε κάθε περίπτωση, οι ελιές εκείνη την εποχή επεκτείνονται κυρίως με το "κέντρωμα" των αχριελιών ή με το ξελόχωμα λόφων και δεν επηρεάζουν τις υπάρχουσες παραγωγικές εκτάσεις.

Οι καρποφόρες σταφιδοφυτείες και τ'αμπέλια (δηλαδή τα άνω των πέντε ετών, που έχουν αρχίσει να δίνουν καρπό: σ'αυτά αναφέρονται και οι εκτάσεις της Στατιστικής) κατά τον Μανσόλα το 1875 έχουν φθάσει 590.000 και τις 230.000 στρέμματα αντίστοιχα (αναφερόμαστε πάντα στις "παλιές επαρχίες", στα όρια του οθωνικού βασιλείου για το οποίο μας μιλά η Στατιστική), έχουν δηλαδή αυξηθεί συνολικά κατά 160.000 στρέμματα περίπου, που σημαίνει 11.000 στρέμματα νέες φυτείες κάθε χρόνο: 6.000 στρέμματα αμπέλια και 5.000 στρέμματα σταφίδες. Στην ίδια περίοδο οι εκτάσεις των δημητριακών φαίνεται να αυξήθηκαν κατά 1.100.000 στρέμματα περίπου. Ακόμη κι αν και τα 160.000 στρέμματα που διατέθηκαν για την καλλιέργεια της σταφίδας ήσαν πριν καλλιεργημένα με δημητριακά, δεν αρκεί η απόσυρση τους για να δικαιολογήσει την πτώση της παραγωγικότητας. Επιπλέον, για τις σταφιδοφυτείες μπορούμε να υπολογίσουμε με ποιά ρυθμό συνεχίστηκε η επέκτασή τους: το 1911 έχουν ξεπεράσει τις 470.000 στρέμματα --η παραγωγή σταφίδας όμως από το 1895 και μετά παραμένει πρακτικά σταθερή (προφανώς λόγω της

σταφιδικής κρίσης) (Συναρέλλη, 1984, 362). Τα επιπλέον 240.000 στρέμματα λοιπόν της παραδειγματικής εμπορευματικής καλλιέργειας φυτεύτηκαν μέσα σε 20 χρόνια --με ρυθμό τουλάχιστον 12.000 στρέμματα το χρόνο. Οι αποδόσεις όμως των δημητριακών είναι το 1911 στις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες στα ίδια επίπεδα με το 1860: 80 οκάδες κατά στρέμμα για το σύνολο των δημητριακών. Στις υπόλοιπες επαρχίες, αυτές που δεν παράχουν καθόλου ή παράχουν ελάχιστη σταφίδα, ίσως οι αποδόσεις να είναι λίγο μεγαλύτερες από το 1860.¹² Με δεδομένη λοιπόν την κάμψη των αποδόσεων στη δεκαετία του 1870 παρατηρούμε ότι παρά την επέκταση των καλλιεργειών σε φτωχότερα εδάφη, παρά τη ραχδαία επέκταση της σταφίδας, οι αποδόσεις αυξάνονται. Πρέπει να σημειώσουμε ακόμη πως, με βάση τα στοιχεία της Απογραφής του 1929, (αλλά και αυτά που παραθέτει ο Ευελπίδης, 1944, 45) οι αποδόσεις των δημητριακών εμφανίζονται μειωμένες κατά 30%- 40% τη δεκαετία του 1920 και μόνο λίγο πριν τον πόλεμο θα ξαναφθασουν στα επίπεδα του 1911 --δηλαδή αυτά του 1860. Δεδομένου όμως

12. Στις σταφιδοπαραγωγές εντάσσω τις επαρχίες Κορίνθου, Αιγιαλείας, Καλαβρύτων, Πατρών, Ηλείας, Ολυμπίας, Τριφυλίας, Πυλίας, Μεσσήνης, Καλαμών --το παραλιακό τόξο δηλαδή της βόρειας, δυτικής και νοτιοδυτικής Πελοποννήσου στο οποίο εντάχθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα (πιθανότατα μετά την κατασκευή του 'οδοντωτού σιδηρόδρομου') και η επαρχία Καλαβρύτων. Οι αποδόσεις των μη σταφιδοπαραγωγών επαρχιών εμφανίζονται να αυξάνονται από 79 οκάδες/στρέμμα το 1860 σε 83 το 1911 αλλά τέτοιας έκτασης διαφορές βρίσκονται οπωσδήποτε μέσα στα όρια του σφάλματός που εισάχουν όχι τα λάθη της Στατιστικής ή της Απογραφής αλλά οι απλοί μετασχηματισμοί από κοιλιά σε οκάδες που είναι απαραίτητο να γίνουν για να μπορούμε να κάνουμε συγκρίσεις, αφού το 1860 τα μεζέθη δίνονται σε κοιλιά και το 1911 σε χιλιόγραμμα. Κατά τη γνώμη μου θα πρέπει οι διαφορές να είναι της τάξεως τουλάχιστον του 10% για να μπορούμε να τους δώσουμε σημασία. Γι' αυτό και παραθέτω τις αποδόσεις με ακρίβεια 5 οκάδων.

ότι, όπως αναφέρθηκε, δεν φαίνεται να υπάρχει νέα σημαντική κατάκτηση αγόνων εδαφών εκείνη την περίοδο την αιτία αυτής της πτώσης θα πρέπει μάλλον να την αναζητήσουμε στο ότι 'η απογραφή έσχευ επιτυχίαν 70-80% εις τους πλείστους νομούς' και στο ότι 'υπελείφθη...και εις μέσην (κατά στρέμμα) απόδοσιν και λόγω των ζημιών και εν μέρει καταστροφών...εκ του ενσκήψαντος κατά το έτος τούτο βαρυτάτου χειμώνος' (Γεωργική και κτηνοτροφική απογραφή 1929, σελ. ζ', ιε'). Σε κάθε περίπτωση όμως τόσο οι εκτάσεις που καλλιεργούνται όσο και οι αποδόσεις που επιτυγχάνονται στα μέσα και στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποτελούν πραγματικό κατόρθωμα αν συγκρίνουμε με την εποχή του μεσοπολέμου.

Τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν δηλώνουν ότι: η ραχδικά επέκταση της καλλιέργειας της σταφίδας έρχεται μετά τη μείωση των αποδόσεων των δημητριακών κι έχει ως αποτέλεσμα την βελτίωση τους. Δείχνουν δηλαδή πως, ανεξάρτητα από τη διεθνή συγκυρία και τα συμφέροντα σταφιδεμπόρων και εξαγωγέων που ευνόησαν την ανάπτυξη της σταφίδας, ο περίφημος πελοποννήσιος σταφιδοπαραγωγός-εμπορευματοπαραγωγός χωρικός την είδε σαν το μέσο που του επέτρεπε να εξασφαλίσει τη ζωάρκεια του σε συνθήκες αυτάρκειας. Χρησιμοποίησε δηλαδή το χρηματικό εισόδημα της σταφίδας για ν'αγοράσει άλογο και σιδερένιο άροτρο που του επέτρεψαν να βελτιώσει τη μη εμπορευματική παραγωγή του, την παραγωγή δημητριακών που προορίζονταν αποκλειστικά για τις ανάγκες του οίκου του.¹³ Από τη σκοπιά του η σταφίδα δεν ήταν παρά η απάντηση στο πρόβλημα της έλλειψης δικού του, δικής του παραγωγής, ψωμιού, με κάθε θυσία:¹⁴ 'ο γεωργός θέλει να παράχη συνήθως τον αναγκασιούτα δια την οικογένειαν του σίτον ή αραβόσιτον, έστω και αν η καλλιέργεια των είναι

13. Η έννοια του 'οίκου' ορίζεται και αναλύεται σε παρακάτω κεφάλαιο. Για τους σταφιδοπαραγωγούς χωρικούς και ο Μοσκόφ (1972, 133) παρατηρεί πως 'η μέση αγροτική οικογένεια θα διαθέτει πάντα 20-30 στρέμματα για δημητριακά'.

14. Αλλά και στην ανάγκη πληρωμής των δόσεων για την εξαγορά των εθνικών χαλιών, βλέπε παρακάτω.

αντιοικονομική'' παρατηρεί ο Ευελπίδης (1944, 43) και για τον 20^ο αιώνα ακόμα για να ερμηνεύσει γιατί οι εμπορευματικές καλλιέργειες δεν επεκτείνονται πολύ γρήγορα.

Η σταφίδα δεν αναπτύχθηκε ως εμπορευματική καλλιέργεια μόνο επειδή άφηνε μεγάλο εισόδημα. Έχει το πλεονέκτημα ο μεγάλος όγκος δουλειάς (που είναι η συγκομιδή και η ξήρανση του καρπού στ'αλώνια και διαρκεί ένα περίπου μήνα) να πέφτει τον Αύγουστο, μετά τη συγκομιδή των πρώτων καρπών, σίτου, κριθαριού, βρώμης, καλαμποκιού, σίκαλης. Οι περισσότερες από τις υπόλοιπες εργασίες που απαιτεί (σκάψιμο, χαράκι, κορφολόημα, ραντίσματα, θειαφίσματα) γίνονται την Άνοιξη, Μάρτη με Μάη, σε περίοδο δηλαδή που είναι 'νεκρή' για τα πρώτα δημητριακά. Δεν εμποδίζει δηλαδή η σταφίδα την καλλιέργεια τους, ενώ αντίθετα είναι σχεδόν αδύνατη η καλλιέργεια από την ίδια οικογένεια σταφίδας και αραβοσίτου γιατί τα ορχώματα του τελευταίου πέφτουν την ίδια εποχή με το σκάψιμο, τη δεύτερη, από άποψη όγκου, εργασία στη σταφίδα (Ψυχογιός, Ντ., 1979, ΑΔ', 1027-1031). Τα στοιχεία της Στατιστικής και της Απογραφής μάς επιβεβαιώνουν αυτό το γεγονός: Από το 1860 ως το 1911 η παραγωγή αραβοσίτου στις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες σημειώνει κάμψη ενώ η παραγωγή σταριού τριπλασιάζεται. Στις υπόλοιπες επαρχίες, το στάρι αυξάνεται κατά 145% και το αραποσίτι κατά 57% .

Επαρχίες	Ετος	Σίτος (εκατομμύρια οκάδες)	Αραβόσιτος
Σταφιδοπαραγωγές	1860	15,3	21,4
	1911	45,7	20,5
Λοιπές	1860	54,9	33,5
	1911	134,8	52,6

Σ' αυτό το διάστημα του μισού αιώνα στις ίδιες επαρχίες οι σταφιδοφυτείες θα φθάσουν από τις 150.000 στις 460.000 στρέμματα και τα αμπέλια από 155.000 θα γίνουν 240.000 στρέμματα. Η σταφίδα δηλαδή και το σάρι αναπτύχθηκαν σ' αυτήν την περίοδο το ίδιο ως προς τις εκτάσεις (όμως της σταφίδα αυξάνεται περισσότερο ο όγκος της παραγωγής γιατί οι στρεμματικές της αποδόσεις από 170 οκάδες/στρέμμα το 1860 θα φθάσουν τις 210 το 1911) αλλά όπως είδαμε σε διαφορετικές φάσεις. Προηγείται η γρήγορη εκτατική ανάπτυξη των δημητριακών κι ακολουθεί αυτή της σταφίδας την εικοσαετία 1875-1895, χάρις και στις εξαιρετικά υψηλές τιμές αυτής της φάσης: σύμφωνα με τη Στατιστική το ακαθάριστο στρεμματικό εισόδημα της σταφίδας το 1860 είναι 75 δραχμές, του αμπελιού 40, του βαμβακιού 36-120 δραχμές, του καπνού κυμαίνεται μεταξύ 40 και 140 δραχμών. Το 1875, με βάση τα στοιχεία του Μανσόλα, η σταφίδα εξασφαλίζει κάπου 110 δραχμές/στρέμμα, το αμπέλι 40 ο καπνός 35-52, το βαμβάκι 25-50. Το βαμβάκι δεν επαρκεί για τα ελληνικά κλωστήρια και γίνεται εισαγωγή (Μανσόλας, 1876, 22). Η σταφίδα και τ' αμπέλι έχουν το μειονέκτημα ότι αρχίζουν κι αποδίδουν μόλις τον πέμπτο χρόνο της ζωής τους, αποδίδουν πλήρως μετά τον δωδέκατο κι αποτελούν ανελαστικές καλλιεργητικές επιλογές: δεν ξεριζώνει εύκολα κανείς ένα αμπέλι για να καλλιεργήσει κάποιο προϊόν που συγχυριστά εμφανίζεται προσοδοφόρο. Έχουν όμως κι ένα πολύ μεγάλο πλεονέκτημα: αρκούν οι αξίνες και τα μπράτσα για την καλλιέργειά τους, δεν απαιτούνται δηλαδή καματερά ζώα μια που δεν χρειάζονται όργωμα. Πρέπει τέλος να τονιστεί πως η σταφίδα ουδέποτε αποτέλεσε "μονοκαλλιέργεια": στο μέγιστο της ανάπτυξης της δεν ξεπέρασε το 25% των καλλιεργουμένων εκτάσεων σε καμιά από τις σταφιδοπαραγωγές επαρχίες.

Όλα αυτά αναφέρθηκαν για να τονιστεί η σημασία του στοιχείου της ζωάρκειας: αυτό είναι που υποτείνει τις καλλιεργητικές επιλογές του 19^{ου} αιώνα. Δεν είναι τυχαίο που ο "πυρετός του βαμβακιού" εμφανίζεται στη δεκαετία του 1860 στη Λειβαδία, τη Φθιώτιδα, τη Λοκρίδα όπου το 1875 εξακολουθούν να καλλιεργούνται 38.000, 5.000 και 16.000 στρέμματα αντίστοιχα: και οι

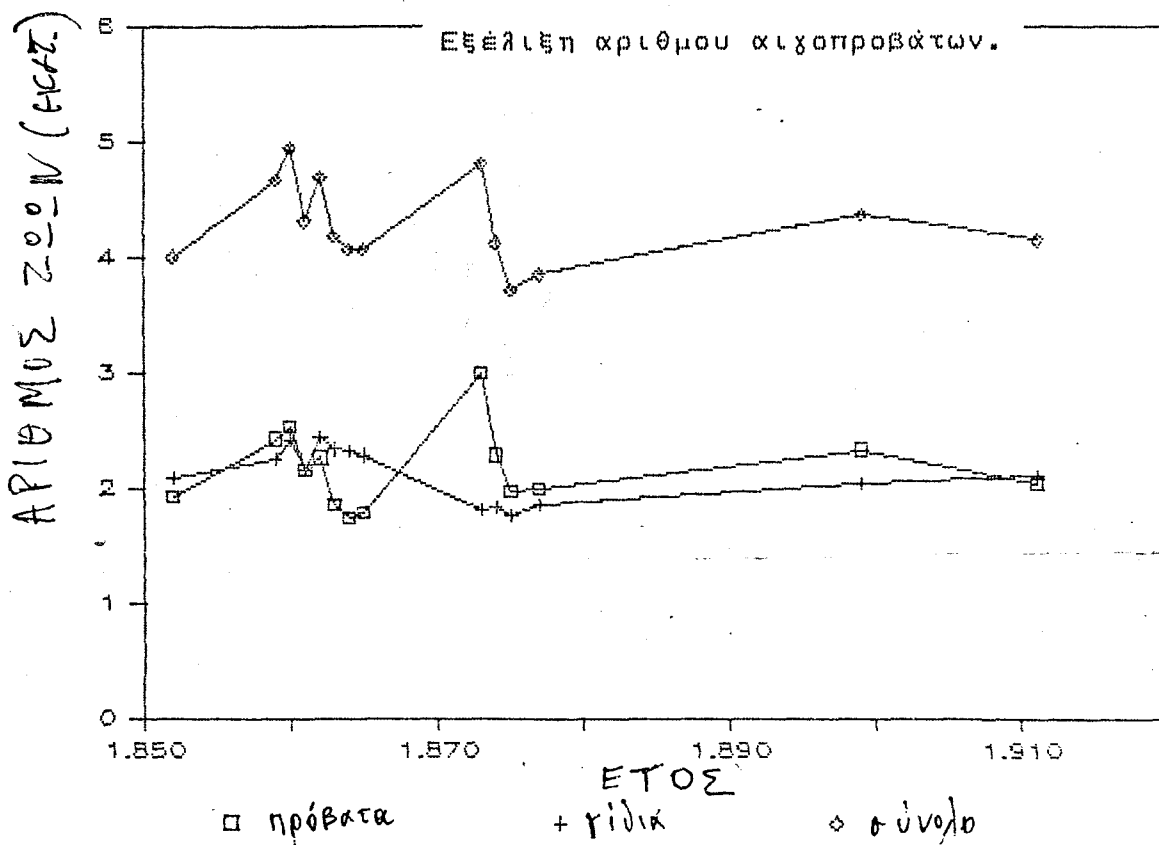
τρεις τους ανήκουν στις ελάχιστες πλεονασματικές σε σιτηρά επαρχίες. Η Λειβαδιά που και το 1860 ήταν στην πρώτη θέση ως προς τις αποδόσεις του σταριού (115 οκάδες κατά στρέμμα) και του αραβοσίτου (155 οκάδες στο στρέμμα) χάρη στην ποτιστική καλλιέργεια των δημητριακών της (Ασδραχάς, 1984, 244) μπορεί ν'ανεχθεί να πέσουν οι αποδόσεις στα 100 κοιλιά/στρέμμα το 1875, προφανώς και εξ αιτίας της επέκτασης του βαμβακιού, γιατί πάντα διατηρεί την πρώτη θέση στην παραγωγικότητα και παραμένει πλεονασματική (290 οκάδες κατά άτομο ήταν η παραγωγή το 1860) ως προς τα σιτηρά. Έχει λοιπόν τη δυνατότητα να διαθέσει γη και εργασία που θα καλλιεργήσουν βαμβάκι αντί για στάρι ή αραβοσίτο: το βαμβάκι δεν αντικαθιστά το ψωμί της οικογένειας αλλά το εμπορευματοποιούμενο περίσσευμα σταριού. Και δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι οι σταφιδοπαραγωγές επαρχίες είχαν το 1860 μόνο 8 κοιλιά κατά άτομο καθαρή (αφού αφαιρέσουμε το σπόρο δηλαδή) παραγωγή δημητριακών ενώ οι καπνοπαραγωγές επαρχίες είχαν 10 και οι βαμβακοπαραγωγές 11, σύμφωνα με τον κατάλογο που μας δίνει ο Μανσόλας για το ποιές επαρχίες το 1875 παρήγαγαν τις μεγαλύτερες ποσότητες κήνου και βαμβακιού. Ως προς τα βόδια, οι επαρχίες που παράχουν τη σταφίδα διαθέτουν 0,80 κατά οικογένεια γεωργού ή κτηματία ενώ αυτές που παράχουν κήνο και βαμβάκι διαθέτουν 1,1 και 1,2 αντίστοιχα. Οκτώ κοιλιά το χρόνο το άτομο δημητριακά σημαίνει πως η οικογένεια είναι διπλά στο όριο της πείνας. Κατά οικογένεια 0,8 βόδια σημαίνει απλώς πως 20% τουλάχιστον (γιατί υπάρχουν βέβαια και οικογένειες με 2 ή 4 βόδια) των χωρικών που χαρακτηρίζονται ως γεωργοί ή κτηματίες μοιάζουν με τους εργάτες γης: δεν έχουν ούτε ένα βόδι, δεν έχουν τη δυνατότητα να οργώσουν τη γη. Η σταφίδα και το αμπέλι είναι από την πλευρά του χωρικού η απάντηση στο φόβο ή στην πραγματικότητα της πείνας --και στην πίεση των από πάνω.

I.3 Η κτηνοτροφία.

Αν κάποτε στην Αγγλία τα "πρόβατα έφαγαν τους ανθρώπους", στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα οι καλλιέργειες εκτόπισαν την κτηνοτροφία αιχοπροβάτων: ενώ, όπως είδαμε, η καλλιεργημένη γη από 3.700.000 στρέμματα το 1860 έφθασε τα 6.600.000 το 1911, τα χιδοπρόβατα από 5.000.000 περίπου το 1860 είναι 4.200.000 το 1911 --στα όρια πάντα του παλιού αθωνικού βασιλείου. Το 1864 αντιστοιχούσαν 1,4 χιδοπρόβατα σε κάθε στρέμμα καλλιεργημένης έκτασης, το 1911 αντιστοιχούσαν μόνο 0,6. Βέβαια, όπως δείχνει το Σχήμα II.3.1, δεν έχουμε ούτε ραχδαία πτώση, ούτε συνεχή. Τα λιχουστά στοιχεία που έχουμε δείχνουν έντονες αυξομειώσεις και το ομαλόν της καμπύλης από το 1875 και μετά το εξασφαλίζει το γεγονός ότι υπάρχουν στοιχεία μόνο για το 1899 και το 1911.¹ Από το Σχήμα προκύπτει επίσης ότι το 1860 που έχουμε ως έτος αναφοράς αποτελεί μιν εξαιρετική χρονιά, τα χιδοπρόβατα βρίσκονται στο μέγιστό τους. Όπως αναφέρει κι ο Μανσόλας (1867, 89) σπουδαία ελάττωση παρατηρείται μετά το 1863, αλλά δεν εξηγεί που οφείλεται. Φαίνεται στη συνέχεια να υπάρχει ανάκαμψη, μόνο στα πρόβατα, και μετά (ίσως και νωρίτερα, δεν έχουμε ενδιάμεσα στοιχεία) νέα ελάττωση τους, ενώ τα

1. Τα στοιχεία για την περίοδο 1852- 1875 είναι από το Μανσόλα (1867 και 1876). Του 1877 από τον Χαλικιόπουλο (1880, 326). Του 1899 είναι από τον Βλάση (1905, 12-13) -- μειωμένα κατά 25% διότι κατά την προσφιλή συνήθεια της εποχής αύξησε τους αριθμούς κατά 25% για να περιλάβει τα αποκρυβέντα από τις φορολογικές αρχές και τα μη φορολογούμενα. Του 1911 έχουν ως πηγή την Απογραφή του ίδιου χρόνου. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα στοιχεία που θα παρατεθούν παρακάτω. Πλήν των αριθμών που αναφέρονται στο 1911 και αυτών για τους αροτήρες βόες του 1860, όλα τα άλλα στοιχεία προέρχονται από επεξεργασίες των συγγραφέων με βάση τις πληροφορίες των φορολογικών αρχών. Αναλυτικά κατά επαρχίες στοιχεία υπάρχουν στο Στατιστικό Παράρτημα.

Σχήμα II.3.1

γίδια δεν φαίνονται να συμμετέχουν σ'αυτές τις κυομειώσεις.

Τις αιτίες αυτών των σκαμπανεβασμάτων πρέπει να τις αναζητήσουμε στη συγκρούση γεωργών -- κτηνοτρόφων στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στις εξελίξεις στο θέμα των εθνικών γαιών. Το 1863, η εθνοσυνέλευση που προέκυψε από την οκτωβριανή επανάσταση της προηγούμενης χρονιάς, που έδωσε τον Όθωνα, απέδωσε ξανά στα χωριά τα κοινοτικά λειβάδια που τα είχε εθνικοποιήσει η βαυαρική αντιβασιλεία και τα είχε εντάξει στις εθνικές γαίες. Μόνο οι ελάχιστες κοινότητες που είχαν τουρκικά "ταπιά" τα οποία απεδείκνυαν την ιδιοκτησία τους πάνω στα λειβάδια είχαν κατάφερε να τα διατηρήσουν. Η πρώτη λοιπόν ενέργεια των κοινοτήτων μόλις επανέκτησαν τα

λειτουργία τους ήταν να εκδιώξουν από αυτά τους νομάδες κτηνοτρόφους που ως τότε τα νέμονταν, κυρίως τη χειμερινή περίοδο, ως χειμαδιά. Κι όταν οι κτηνοτρόφοι δεν βρίσκουν χειμαδιά φροντίζουν να σφάξουν τα ζώα τους πριν τα τελευταία ψοφήσουν από την πείνα, ή φροντίζουν να αναζητήσουν άλλο χειμερινό βοσκοτόπιο.² Τα πρόβατα και τα χιδια λοιπόν που λείπουν από το 1863 και μετά είτε ψοφήσαν, είτε εσφάγησαν, είτε μεταφέρθηκαν σε χειμαδιά πέραν των τουρκικών συνόρων. Η αύξηση που παρατηρείται στη συνέχεια είτε οφείλεται σε νέες ρυθμίσεις και ισορροπίες μεταξύ κτηνοτρόφων και γεωργών, είτε στο ότι πιθανόν ο Μανσόλας περιλαμβάνει σιωπηρά και τα χιδοπρόβατα των Ιονίων που εν τω μεταξύ ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα. Το 1871 έχουμε κάποια αντίστοιχα φαινόμενα: οι εθνικές χείρες μετατρέπονται σε ιδιωτικές, με άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση των καλλιεργημένων εκτάσεων που ξανά στερεί την κτηνοτροφία από χειμαδιά.

Βεβαιώθηκε δεδομένο σ'όσα πριν αναφέρθηκαν πως η

2. Οι Συρρακιώτες κτηνοτρόφοι ακόμη και στη διάρκεια της δεκαετίας του 50 αναγκάζονταν να σφάζουν νεογέννητα σχεδόν τα αρνιά και να τα πετάνε όταν είχαν έλλειψη χειμωνιάτικων λειβαδιών. Για να τα κρατήσουν και να τα πουλήσουν την Άνοιξη θα έπρεπε ν'αγοράσουν ζωτροφές --που σήμαινε και να έχουν διαθέσιμα χρήματα (πέραν όσων είχαν ήδη δώσει για το ενοίκιο του λειβαδιού) και να προβλέπεται ικανοποιητική τιμή του κρέατος για την Άνοιξη. Όμως και αν υπήρχαν αυτές οι δύο προϋποθέσεις (που εκφράζονταν πρακτικά με τη μορφή προκαταβολής ή δανείου από το κασάπη) ήταν εξαιρετικά δύσκολο να βρεθούν ζωτροφές. Σχεδόν μοιραίο δηλαδή αποτέλεσμα της έλλειψης λειβαδιών είναι η σφαγή των αρνιών ώστε να χλιτώσουν τουλάχιστον τα παραγωγικά ζώα. Είναι φανερό όμως πως μπορεί να υπάρχει τέτοια ξαφνική σπάνια λειβαδιών να μη μπορούν να συντηρηθούν στα διαθέσιμα χειμαδιά ούτε όλα τα υπάρχοντα παραγωγικά ζώα. Ο κτηνοτρόφος είναι υποχρεωμένος να ρυθμίσει το μέγεθος του κοπαδιού του σύμφωνα με τις διαθέσιμες βοσκές --ή ν'αναζητήσει καινούργιες σε άλλα μέρη.

κτηνοτροφία αιγοπροβάτων ως τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα ασκείται σχεδόν αποκλειστικά κατά νομαδικό τρόπο, πρόκειται δηλαδή για κτηνοτροφία που αναζητά θερινά λειβάδια στα βουνά και χειμερινά στους κάμπους. Από αυτές της οικογένειας των "τροπαλιζόμενων" τσοπαναρέων εποικίστηκε κυρίως ο πεδινός χώρος κατά το 19^ο αιώνα. Για το πώς, π.χ., οι Λασταίοι μεταβατικοί (TRANSHUMANTS) κτηνοτρόφοι δημιούργησαν το χωριό Χάβαρι και πώς η Ζαβέρδα πλήθυνε από αντίστοιχους Ηπειρώτες, έχει περιγραφεί σε μια άλλη εργασία. (Ψυχογιός και Παπαπέτρου, 1985). Για τους συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα θεωρείται δεδομένο ότι κτηνοτροφία ίσον νομαδισμός: "το επικρατούν σύστημα εις την ημετέραν κτηνοτροφίαν είναι το νομαδικόν... τα δε εντός των νομημάτων των χωρίων τρεφόμενα υπό των χωρικών εισί λίαν μικρού αριθμού" γράφει ο Μανσόλας το 1867 (σελ. 89). "Η κτηνοτροφία μας είναι νομαδική εισέτι, ως ήτο επί της μακαρίας εποχής των πατριαρχών" θα γράφει και ο πάντα μεμψίμοιρος και καυστικός Χαλικιόπουλος (1880, 315) δεκαπέντε σχεδόν χρόνια μετά. Ο ίδιος πιστεύει πως κακώς "υπολαμβάνομεν ως περιουσίαν της ελευθέρας Ελλάδος όλα τα κατ'έτος επί του εδάφους αυτής νεμόμενα κτήνη. Μέγιστον μέρος αυτών ανήκει εις κτηνοτρόφους κατοικοῦντας εκτός και μακρὰν των ορίων μας" (ό. π., 319) και αναφέρεται βέβαια στα κοπάδια των κτηνοτρόφων της Πίνδου κυρίως που κατακλύζουν το χειμώνα τα χειμαδιά της Στερεάς. Μάλλον

3. Σε άλλη εργασία (Ψυχογιός-Παπαπέτρου, 1984, 6) είχαμε εκτιμήσει, στηριχμένοι στις ανάγκες θερινής διατροφής των ζώων, ότι "τουλάχιστον τα μισά από τα 4-5 εκατομμύρια χιδοπρόβατα που υπήρχαν στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα" ανήκουν σε νομάδες ή μεταβατικούς κτηνοτρόφους, χωρίς να έχουμε υπ' όψη μας τις πηγές που εδώ αναφέρονται. Η εκτίμηση θα πρέπει να διορθωθεί προς τα επάνω αλλά είναι οπωσδήποτε υπερβολικός ο ισχυρισμός του Χαλικιόπουλου (1880, 324) ότι "εκ των μέσων Μαΐου το χόρτον εξαντλείται και μέχρις του Οκτωβρίου δεν ημπορεί να υπάρξει ούτε εν πρόβατον επί των πεδιάδων μας", που συνεπάγεται ότι όλα ανεξαιρέτως τα ζώα πρέπει να νομαδίζουν.

έχει άδικο όμως γιατί η παραγωγική περίοδος των χιδοπροβάτων είναι ο χειμώνας που τα ζώα βρίσκονται στην ελεύθερη Ελλάδα.⁴

Τέτοια περίπτωση κτηνοτρόφων που το καλοκαίρι βρίσκονται στο "τούρκικο" και το χειμώνα στο "ελληνικό" είναι και οι Συρρακιώτες, από το 1881 τουλάχιστον και μετά. Μέχρι τότε χειμάδιζαν στο "τούρκικο", κυρίως στην περιοχή Λάμαρη της Πρέβεζας και λιγοί στον κάμπο της Άρτας. Με την ενσωμάτωση της Άρτας και της περιοχής του Ακτίου, απέναντι από την Πρέβεζα, οι μεγάλοι τσελιγκάδες θα επωφεληθούν από την αποχώρηση των φοβισμένων Τούρκων μπέηδων και θ'αγοράσουν εκτεταμένα λειβάδια στο Άκτιο που μέρος τους θα περάσει αρχότερα στην ιδιοκτησία της ίδιας της κοινότητας, του σχολείου της για την ακρίβεια. Όπως όλοι οι μεταβατικοί, ημινομάδες και νομάδες κτηνοτρόφοι οι Συρρακιώτες μετά του Αη Γιωργιού (με το παλιό ημερολόγιο, 5 Μαΐου με το σημερινό) ξεκινούν για τα βουνά.⁵ Κάνουν 13 μέρες για να φθάσουν στο Συρράκο από το Άκτιο. Εκεί περιμένουν στο "μουσά",

4. Εκτός κι αν έχει δίκιο η Εφημερίς της Γεωργίας (1861, 232) που ισχυρίζεται ότι οι ποιμένες αρμέγουν και επομένως τυροκομούν από το Πάσχα και μετά ώστε να μεγαλώσουν γρήγορα τα αρνιά τρέφόμενα από το γάλα της προβατίνας. Κάτι τέτοιο όμως είναι εντελώς απίθανο. Όλες οι υπάρχουσες μαρτυρίες για τη ζωή των κτηνοτρόφων αναφέρουν τα χειμωνιάτικα τυροκομεία. Είναι πιθανό οι συντάκτες της Εφημερίδας της Γεωργίας να θεώρησαν ότι εφόσον τα αρνιά πωλούνται συνήθως το Πάσχα μέχρι τότε τρέφονται με γάλα.

5. Η διάκριση ανάμεσα σ'όλες αυτές τις κατηγορίες μετακινούμενων κτηνοτρόφων ούτε εύκολη είναι ούτε απόλυτη. Μεταβατικοί (TRANSHUMANTS) είναι οι κοντινότεροι προς τους γεωργούς: μόνο η τσοπαναρέοι μετακινούνται με τα ζώα, σε μικρές συνήθως αποστάσεις' οι οικογένειες μένουν στο, ορεινό συνήθως, χωριό' συχνά ασχολούνται και με τη γεωργία. Οι ημινομάδες δεν ασχολούνται με τη γεωργία, μετακινείται όλη η οικογένεια αλλά έχουν σταθερή βάση, καλοκαιρινή πάντα στην περίπτωση της χώρας μας, το ορεινό χωριό τους δηλαδή' οι μετακινήσεις μπορεί να είναι σε μικρές ή και μεγάλες αποστάσεις. Σ'αυτές τις δύο κατηγορίες ανήκουν οι Βλάχοι της Πίνδου, οι χωρικοί των Τζουμέρκων, των Αγράφων, της Αρκαδίας, των Σφακιών. Οι νομάδες (κυρίως

σε κοντινό προς το χωριό μικρό λειβάδι δηλαδή, μέχρι την 1η Ιουνίου που θα ανοίξουν για όλους ταυτόχρονα τα θερινά λειβάδια του χωριού ψηλά πάνω στο Περιστέρι. Όσο τα πρόβατα δίνουν γάλα, μέχρι τα μέσα Ιουλίου περίπου, θα παραμείνουν συγκεντρωμένοι εκεί για να παραδίνουν το γάλα στα τυροκομεία που έχουν στήσει οι χαλατάδες, οι τυρέμποροι δηλαδή. Μετά, επειδή τα θερινά λειβάδια δεν φτάνουν ούτε για τα πρόβατα που έχουν ανέβη στο βουνό, γύρω στις 30.000 στα τέλη του αιώνα, θ' αρχίσουν τις μετακινήσεις: σε χειτόνικα λειβάδια άλλων κοινοτήτων, σε άλλα λειβάδια του χωριού που είχαν κρατηθεί ως τότε για να κόψουν οι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού χόρτο για το χειμώνα ή για τα οικόσιτα χίδια ή για τα άλογα. Το Σεπτέμβρη με τις πρώτες βροχές τα λειβάδια ξαναβγάζουν χόρτο και οι τσοπαναρέοι ξαναχυρίζουν. Μετά του Αη Δημήτρη (με το παλιό, 10 Νοεμβρίου) θ' αρχίσει η κάθοδος προς τους κάμπους. Τώρα θα κάνουν 7-8 μέρες ως το Άκτιο γιατί ο καιρός είναι κρύος και τα ζώα μπορούν να διανύουν μεγαλύτερες αποστάσεις περπατώντας από το πρωί ως τ'απόγευμα, ενώ το Μάη η κάψα επιβάλλει να ταξιδεύουν λίγες ώρες πολύ πρωί κι απόγευμα. Άλλωστε ο καιρός τώρα δεν επιτρέπει βραδυπορίες. Φθάνοντας στο Άκτιο θα ξαναφτιάξουν τις

Αρβανιτόβλαχοι και Σαρακατσάνεοι) μετακινούνται οικογενειακά, σε μεγάλες αποστάσεις και δεν έχουν δικό τους χώρο χειμερινό ή καλοκαιρινό. Πάντως τα όρια είναι συγκεχυμένα και φαίνεται ότι παλιότερα οι μεταπηδήσεις από τη μιά κατηγορία στην άλλη συνέχισαν. Π.χ., οι Συρρακιώτες Μαμαλαίοι και Μαλαμούληδες λόγω της έλλειψης θερινών λειβαδιών στο χωριό τους άρχισαν να ξεκαλοκαιριάζουν στ' Άγραφα και τελικά μετατράπηκαν σε νομάδες κι ενσωματώθηκαν στους Σαρακατσαναίους.

6. Το 19^ο αιώνα δεν ανέβαιναν όλα τα κοπάδια κάθε χρόνο στο χωριό γιατί ήταν αδύνατο να τραφούν έστω και για την περίοδο της χαλακτοφορίας τους μόνο. Η παράδοση θέλει ν' ανεβαίνουν κάθε χρόνο μόνο το 1/3 του συνόλου των κοπαδιών, δηλαδή μόνο κάθε τρία χρόνια ο Συρρακιώτης τσοπάνος ξεκαλοκαιριάζει στο χωριό του.

καλύβες που έκαψαν φεύγοντας και θ' αρχίσει η προετοιμασία για το γέννο και τη δύσκολη χειμωνιάτικη ζωή που τους κάνει να ονειρεύονται τη στιγμή της αναχώρησης για το Συρράκο. Σχετικά με τη διάθεση των λειβαδιών το καλοκαίρι, τις μετακινήσεις, την οργάνωση της ποιμενικής παραγωγής υπάρχουν πλήθος πολύπλοκες και αυστηρές ρυθμίσεις αλλά δεν είναι της ώρας η παρουσίαση τους. Όσοι πάνε στο Άκτιο γλυτώνουν από την αναζήτηση χειμωνιάτικου λειβαδιού που οδηγεί συνήθως τους μικρότερους κτηνοτρόφους στην προσκόλληση σε κάποιο τσέλιγκα. Οι νομάδες (που οι συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα αποκαλούν φερέοικους βλαχοποιμένες ή σκηνίτες χωρίς να τους διακρίνουν πάντα από τους ημινομάδες ή τους μεταβατικούς κτηνοτρόφους) έχουν μονίμως το πρόβλημα αναζήτησης και χειμωνιάτικου και καλοκαιρινού λειβαδιού --ως το 1928 που υποχρεώθηκαν να τους εγγράψουν ως δημότες οι κοινότητες που χειμάδιαζαν ή ξεκαλοκαίριαζαν.

Η σχέση κτηνοτρόφων και γεωργών είναι ανταγωνιστική: ^{6α} "η κτηνοτροφία μας αυτοσχεδίασε θεραπεύοντας ανάγκες της και μη έχουσα κανέν συμφέρον, αντί να βοηθή επιβουλεύεται πολλακίς τις γεωργικές καλλιέργειες" αναφέρει ο Σπηλιωτάκης στη Στατιστική (σ. κκ'). Οι πρώτοι θέλουν λειβάδια, οι δεύτεροι θέλουν σπαρτά, δέντρα, αμπέλια. Όταν στο Συρράκο η βιοτέχνια θα καταστραφεί εντελώς και οι "ραψτάδες", οι μη κτηνοτροφικές οικογένειες του, θα προσπαθήσουν να κρατηθούν στο χωριό οργάνωνοντας στοιχειώδη γεωργία και δένδροκομία, οι κτηνοτρόφοι "θ' αμολύσουν" τα σπαρτά και τα δένδρα για να μη περιοριστεί ο ζωτικός τους χώρος. Οι κτηνοτρόφοι διεκδικούν όσο το δυνατό περισσότερα λειβάδια για να βοσκήσουν τα πρόβατα, τ' αλοχά τους, τα μουλάρια τους, τα χελιάδια τους. Οι γεωργοί απαιτούν κι αυτοί χώρο --πρωτίστως για καλλιέργεια αλλά και για τα βόδια τους, τις οικόσιτες κατσίκες τους, τα δαμάλια που θα γίνουν βόδια. Μόνο οι μεγάλοι χαιοκτήμονες, οι τσιφλικάδες, είναι ευνοϊκοί προς τους κτηνοτρόφους. Το νοίκιασμα της γης για λειβάδι είναι συχνά πιο επωφελές από την καλλιέργειά της.

6α. Ο ανταγωνισμός γεωργών -- κτηνοτρόφων δεν αποτελεί βέβαια ελληνική ιδιορρυθμία. Για μια μεσογειακή διάσταση του προβλήματος βλέπε SCHNEIDER, 1971.

Οι γεωργοί δεν έχουν συνήθως πρόβατα, μερικές κατσίκες μόνο για τις ανάγκες του σπιτιού σε γάλα --ακόμη κι οι νομάδες έχουν πάντα μερικά χιδια για την οικογένεια, όσα πρόβατα κι αν διαθέτουν. Ίσως αυτό εξηγεί γιατί οι διακυμάνσεις του αριθμού των χιδιών στο σχήμα II.3.1 είναι μικρότερες από αυτές των προβάτων: το χιδι άλλωστε είναι ζώο πολύ λιγότερο απαιτητικό από το πρόβατο και μπορεί να ζήσει σε λόγους, δάση και "βαλκώρες" που το πρόβατο δεν βρίσκει τίποτα να φάει.

Τα μεγάλα φορτηγά ζώα, τα άλογα και τα μουλάρια, βρίσκονται στην κατοχή των κτηνοτρόφων: οι μετακινήσεις από το βουνό στον κάμπο και αντίστροφα δεν είναι δυνατές χωρίς αυτά τα ζώα που μεταφέρουν τα αναγκαία του νομάδα. Οι σκηνίτες κτηνοτρόφοι πρέπει να έχουν "αχέλιας ιππων" για τις μετακινήσεις τους. Προεπαναστατικά "μετακόμιζαν τα δέκατα της οθωμανικής εξουσίας και είχαν σημαντική ωφέλεια" ενώ εξασφαλίζουν μέρος του ψωμιού τους αναλαμβάνοντας το αλώνισμα με τ'άλογα τους προς 5%. (Εφημερίς της Γεωργίας, 1860, 41). Η χρησιμοποίηση του αλόγου στη γεωργία για όργωμα είναι εξαιρετικά σπάνια ακόμα και το 1875: επί συνόλου 213.000 αροτριώντων ζώων μόνο 8.000 είναι άλογα --όσα σχεδόν και τα χαϊδούρια (7.500) που αναγκάζονται οι χωρικοί να βάλουν στο ζυγό επειδή δεν έχουν βόδια. (Μανσόλας, 1876, 41). Για τις μεταφορές του γεωργού υπάρχει ο χαϊδαρος κι όταν οι ανάγκες είναι μεγάλες θα καταφύγει στον αχωλιάτη --ειδίκευση κυρίως των κτηνοτρόφων και αυτή.

Το ζώο το αναγκαίο για το χωρικό είναι το βόδι. Μόνο για τυπικούς λόγους εντάσσεται η μελέτη του στην κτηνοτροφία. Χωρίς αυτό το όργωμα είναι αδύνατο, γεωργία χωρίς βόδια δεν νοείται. Κι όμως όσο περισσεύουν τα χιδοπρόβατα, τόσο λείπουν τα βόδια το 19^ο αιώνα. Το 1860 στο σύνολο των γεωργικών οικογενειών ("κτηματίες" και "γεωργοί" κατά την ονοματολογία της Στατιστικής), κάπου 165.000, αντιστοιχούν 168.000 βόδια --ενώ χρειάζεται "ζευγάρι" για να γίνει τ'όργωμα. Φυσικά, στην ανάγκη θα μπει στο ζυγό κι η αχελιάδα που ο γεωργός δεν την τρέφει για το γάλα της ή

το κρέας της αλλά για ν'αναπαράγει τα βόδια. Κι αυτές όμως αν υπολογίσουμε μόλις 1,5 βοοειδή έχει κάθε γεωργική οικογένεια. Εξηγείται λοιπόν γιατί ακόμη και οι καϊμένοι οι κυρ-Μέντιοι ασχολούνται με έργα που κατά κανένα τρόπο δεν είναι της αρμοδιότητάς τους. Εξυπακούεται ότι οι εργάτες της που αποτελούν τον κύριο όγκο της κατηγορίας "εργάτες" στη Στατιστική, 20.000 σχεδόν σ'όλη τη χώρα, εξ'ορισμού δεν έχουν βόδια. Η σπάνια τους είναι ιδιαίτερα έντονη αμέσως μετά την επανάσταση, όταν στο ελεύθερο κράτος "μονάχα το ένα τρίτο των αγροτών διαθέτανε ένα ζευγάρι... πολλοί διαθέτουν βόδια από κοινού ή δεν έχουν διόλου και είναι υποχρεωμένοι να οργώνουν τη γη με το τσαπί" (Tiers, A', 290). Ο γραμματέας του Καποδιστρια Χαλικιόπουλος (1880, 59) παρουσιάζει την κατάσταση ακόμη πιο δραματική: κατά την απελευθέρωση υπάρχουν μόνο 4.000 αροτήρες βόες. Για νά αντιμετωπίσει το πρόβλημα ο Κυβερνήτης έφερε από το εξωτερικό και μοίρασε στις επαρχίες 600 βόδια, όπως μας πληροφορεί ξανά ο Χαλικιόπουλος (1863, 29), που προφανώς δεν επαρκούσαν για να λύσουν το πρόβλημα. Αλλά και προεπαναστατικά η κατάσταση δεν πρέπει να ήταν καλύτερη αφού "τους μόνους εθεώρουν ως ιερούς και ουδέποτε έσφαζον αυτούς εις τα κρεοπωλεία προς πώλησιν" αναφέρει η Εφημερίς της Γεωργίας (1861, 41).

Στην έλλειψη βοδιών, επομένως καλλιέργειών και τη συνακόλουθη αφθονία λειβαδιών και χόρτου πρέπει ν'αναζητήσουμε την αιτία της χρήστης αύξησης των αιχοπροβάτων μετά την επανάσταση, παρά το γεγονός ότι κι αυτά είχαν αποδεκατιστεί στη διάρκεια του αγώνα (ό.π., 42). Παρά τα πενιχρά τους μέσα οι χωρικοί θ'άρχισουν να επεκτείνουν τις καλλιέργειες και θα συγκρουστούν με τους κτηνοτρόφους.⁷ Μέχρι να λύσει το πρόβλημα των κοινοτικών λειβαδιών η εθνοσυνέλευση για να απομακρύνουν τους σκηνίτες από τα μέρη τους καταστρέφουν τα λειβάδια βασκώντας τα προύρα, πριν έρθουν από τα βουνά οι κτηνοτρόφοι.

7. Ο Εϊχτάλ (1974) που περιηγήθηκε την Ανατολική Στερεά το χειμώνα του 1834-35 συνεχώς αναφέρεται στο πρόβλημα που έχει δημιουργηθεί με τα λειβάδια: στο Μαρτινί των Βηθών οι χωρικοί "παραπονούνται κατά των βλάχων, εις τους οποίους επιτρέπεται να βόσκουν τα ποιμνία των εις τα ανέκαθεν κοινοτικά λειβάδια του Μαρτινίου" (σελ. 61). Και οι κτηνοτρόφοι όμως έχουν παράπονα: οι χωρικοί των κάμπων "λαμβάνουν αδειας προς νομήν άνευ ανάγκης και τας μεταπωλούν εις τους Βλάχους". Προσωπική του άποψη, θα ήταν "ευχής έργον η ελάττωσις του αριθμού των προβάτων και αιχών και ο αντί τούτου πολλαπλασιασμός του βοός" (ό.π., 64).

Η απομάκρυνση των φερέοικων βλαχοποιημένων μπορεί να γλυτώνει τα σπαρτά από καταστροφές, δεν λύνει όμως το πρόβλημα της έλλειψης καματερών ζώων: 'Έν ζεύγος βοών είναι μεγίστη περιουσία. Διά τούτο οι πλείστοι των γεωργών μας έχουν από ένα βόδι έκαστος, συντροφεύουν δε ανά δύο δια ν'απαρτίσωσι εν ζεύγος. Έκαστος των σέμπρων εργάζεται εναλλάξ επί μίαν εβδομάδα, ή κατά δευτέραν ή τρίτην ημέραν εις τους εδικούς του αγρούς' μας πληροφορεί ο Ανώνυμος (1855, 70) που γράφει 25 σχεδόν χρόνια μετά τον Τίρς. Το καλύτερο βόδι έκανε εκείνη την εποχή 250 δραχμές, το κοινό 120 αλλά μπορούσε κανείς να βρεί και κακής ποιότητας ζώα μόνο με 50 δραχμές. Το Γεωργικό Συμβούλιο Ευβοίας υπολογίζει 260 δραχμές το ζευγάρι (Στατιστική, 1860, κζ'), ενώ ο Σηλησιώτης υπολογίζει 200 δρχ. το βόδι (ό.π., μθ'). Την ίδια εποχή ένα πρόβατο κοστίζει 9 δραχμές, μιά χίδια 6, μια φοράδα 150 δραχμές, ένα χαϊδούρι 50 δραχμές, η αγελάδα 70, το χουρούνι 20 και το στρέμμα της γης για δημητριακά 35 δραχμές, σύμφωνα με την ίδια πηγή. Ο Ανώνυμος (1855, 53) υπολογίζει ότι εκποιήθηκαν εθνικές χαίτες με 10-40 δραχμές το στρέμμα.⁸ Αν στηριχτούμε στις τιμές που δίνει η Στατιστική συμπεραίνουμε πως τ'αναγκασίο ζευγάρι βόδια αντιστοιχούσε σαν αξία με ένα μικρό κοπάδι 40-45 προβάτων ή με 12 στρέμματα γης. Γι όμως, όπως είδαμε, υπάρχει. Όποιος ειν'αποφασισμένος να την καλλιεργήσει για δικό του λογαριασμό και δεν

8. Παραθέτω ενδεικτικά τιμές που προκύπτουν από αγοραπωλησίες στην περιοχή της Βόνιτσας (όπου βρίσκεται η Ζαβέρδα) την περίοδο 1839-1843, με βάση έγγραφα του τοπικού συμβολαιογραφείου: βόδια 90-130 δρχ., πρόβατα 5-7 δρχ., χίδια 5, φοράδα με το πουλάρι της 90-200 δρχ., μουλάρι 125, αγελάδα με μοσχάρι 45-60 δρχ, χουρούνι 5 δρχ. Οι τιμές εμφανίζονται μικρότερες στη Βόνιτσα το 1840 από τους εθνικούς μέσους όρους του 1860 αλλά αυτό πρέπει μάλλον να το αποδώσουμε στο ότι η περιοχή της είναι κατ'εξοχήν κτηνοτροφική. Οι τιμές της γης κυμαίνονται από 10-20 δρχ. το στρέμμα, δεν ξέρουμε όμως τι στρέμμα εννοούν. Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που εμφανίζονται τιμές 2-5 δρχ. Παραδοσιακά (δηλαδή προπολεμικά, που ήταν η περίοδος αναφοράς των γερόντων συνομιλητών μας) θεωρούσαν πως ένα στρέμμα γης ισοδυναμεί ως αξία με 3 πρόβατα.

διαθέτει βόδια πρέπει να νοικιάσει, το καθένα με το υπέρογκο ποσό των 168 οκάδων σίτου (8 κοιλιά) ή με 300 οκάδες αραβοσίτου (16 κοιλιά) ανάλογα με το αν θα χρησιμοποιηθεί για τη σπορά πρώιμων ή οψίμων δημητριακών και αθροιστικά βέβαια αν χρησιμοποιηθεί και για τα δύο.⁹ Όπως υπολογίζει ο Ανώνυμος (1855, 70) το ενοίκιο για την πλήρη καλλιεργητική περίοδο αντιστοιχούσε, με βάση τις τότε τιμές των δημητριακών (που ήταν όμως ψηλές λόγω του κριμαϊκού πολέμου), με την τιμή ενός βοδιού, 120 δραχμές δηλαδή. Η στροφή προς τη σταφίδα λοιπόν, που η καλλιέργεια της μόνο αξιόκαιται, αποτελεί μίαν άλλη λογική επιλογή μπρος στα μεγάλα κεφάλαια που απαιτούν τα βόδια ή τα άλογα --που επιπλέον πρέπει και να τραφούν.

Η παραγωγικότητα της κτηνοτροφίας είναι τέτοια ώστε, με βάση τους υπολογισμούς του Σπηλιωτάκη, ν'αντιστοιχούν 22,5 οκάδες κρέας/άτομο το χρόνο όταν ο Ανώνυμος (ό.π., 56) υπολογίζει σε 12 οκάδες/άτομο το χρόνο την αναγκαία ποσότητα κρέατος, στηριζόμενος βέβαια στο γεγονός ότι οι χωρικοί, λόγω και των μακρών νηστειών, καταναλώνουν πολύ λίγο κρέας. Ο αριθμός των αρνιών και των κατσικιών όμως που μας δίνει η στατιστική είναι πολύ μεγάλος. Επί 2.540 προβάτων υπολογίζει 1.870 αρνιά και επί 2.410 αιγών υπολογίζει 2.170 κατσίκια δηλαδή αναλογία γεννηθέντων προς υπάρχοντα 75% για τα πρόβατα και 90% για τα χιδια. Σύμφωνα με τον Συράκη (1925, 696) από κοπάδι 1.000 ζώων γεννιούνται κατά μέσο όρο 600 αρνιά ή κατσίκια (δεν διαχωρίζει τις αποδόσεις τους) από τα οποία θα επιζήσουν τα 90%, δηλαδή 540. Ο Συράκης επομένως υπολογίζει την απόδοση των κοπαδιών σε 55% του μεγέθους τους ενώ η Στατιστική σε 75% και 90%. Το γεγονός είναι ότι τα ποιμνία αποτελούνται συνήθως από 70-80% προβατίνες, ενώ τα υπόλοιπα είναι κριάρια τραχιά και μικρά ζώα 1-2 χρόνων (ζυγούρια, μηλιόρια, βετούλια) που ακόμα δεν γεννούν. Φαίνεται ότι ο Σπηλιωτάκης θεώρησε όλα τα φορολογούμενα πρόβατα σαν προβατίνες ή χιδια και χι'αυτό βγάζει τόσο μεγάλα ποσοστά. Άλλωστε οι

9. Στη Ζαβέρδα, συνομιλητής μας νοίκιασε βόδι στη δεκαετία του 1920 δίνοντας 24 κοιλιά για όλη την καλλιεργητική περίοδο: 12 στάρι και 12 αραποσίτι. Το νοίκι των χωρικών τότε ήταν περίπου 2 κοιλιά το στρέμμα.

φορολογικές αρχές δεν ασχολούνται με τα αρνιά και τα κατσίκια γιατί τα χιδοπρόβατα φορολογούνται μόνο μετά τον πρώτο χρόνο της ζωής τους.¹⁰

Το γεγονός πάντως είναι πως κάθε χρόνο εισάγονται μερικές δεκάδες χιλιάδες χιδοπρόβατα κι εξάγονται μερικές χιλιάδες που δεν υπερκαλύπτουν τις εισαγωγές. Τη διαφορά όμως την κάνει τελικά θετική η εξαγωγή μαλλιών --ενώ το ισοχύλιο από τα βόδια και τα δημητριακά είναι βαριά παθητικό. Ίσως όμως από μια χώρα που έρχεται πρώτη σ'όλη την Ευρώπη στην αναλογία αιγες/κάτοικο (110) και δεύτερη μετά την Ισπανία στην αναλογία πρόβατα/κάτοικο (123) σύμφωνα με τα στοιχεία του Μανσόλα (1876, 39) να έπρεπε να περιμένει κανείς καλύτερες επιδόσεις. Πάντως, στους υπολογισμούς για την "ακαθάριστη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή" που επιχειρεί η Στατιστική δραχμοποιώντας την παραγωγή δημητριακών, φυτειών και κατοικιδίων ζώων, προκύπτει αντίστοιχη συμμετοχή τους κατά 39%, 28% και 33% στο συνολικό προϊόν των 110.000.000 δραχμών. Οι ποιμένες όμως που απ'αυτούς δημιουργείται ο μεγάλος όγκος της παραγωγής των κατοικιδίων ζώων είναι μόλις το 17% των αγροτών --με 74% τους γεωργοκτηματίες και 9% τους εργάτες. Είναι φανερό λοιπόν πως οι φερέοικοι σκηνίτες βλαχοποιημένες που τόσα τους καταμαρτυρούν οι συγχρωφείς της εποχής τα καταφέρνουν αρκετά καλά με τα κριτήρια των εθνικών λογαριασμών. Άλλωστε και οι γεωργοί της εποχής ζήλευαν τους κτηνοτρόφους γιατί μπορούν εύκολα να αποκτήσουν χρήματα πουλώντας μέρος του κοπαδιού σ'έναν οποιοδήποτε κασάπη. Η γη όχι μόνο δεν πουλιέται εύκολα αλλά ούτε και αναδημιουργείται άμεσα με την εργασία όπως το κοπάδι. Δύο, πέντε, είκοσι πρόβατα

10. Σύμφωνα με τον Μανσόλα (1867, 88) δεν φορολογούνται τα εξής ζώα: α) τα θηλάζοντα των αιγών, προβάτων και χοίρων. β) οι πώλοι των όνων, ίππων, καμήλων, οι μόσχοι των βοών και των βουβαλίων, μέχρι της ηλικίας δύο ετών συμπληρωμένων είτε θηλάζουν είτε όχι. γ) τα αρσενία κτήνη εν γένει. δ) εις οικόσιτος χοίρος δι'εκάστην οικογένειαν όπου και αν διαιτάται.

που τα "σκότωσε" για μια αρρώστεια, για ένα χάμο, μπορεί σχετικά εύκολα να τα ξαναφτιάξει από ένα κοπάδι 100 ζώων. Τ'αντίστοιχα στρέμματα όταν πουληθούν ή δοθούν προίκα σχεδόν ποτέ δεν αντικαθίστανται. Ο γεωργός πρέπει να περάσει αναγκαστικά μέσα από τη μορφή χρήμα, δηλαδή μέσα από την εμπορευματική παραγωγή, για να αυξήσει τη γή του.¹¹ Ο κτηνοτρόφος μπορεί να αυξήσει το κοπάδι του χωρίς να χρειαστεί να κάνει αγοραπωλησίες, μέσα από τις συνηθισμένες διαδικασίες της καθημερινής αναπαραγωγής. Ο κτηνοτρόφος όμως είναι υποχρεωμένος, σε αντίθεση με το γεωργό, να προσφύγει "καθημερινά" στην ανταλλαγή (με τη διαμεσολάβηση του τσέλιγκα, ο κοινός κτηνοτρόφος σπάνια πιάνει δραχμή στο χέρι του) αφού δεν παράγει ο ίδιος το θεμελιακό κι απαραίτητο για τη ζωή του, το ψωμί. Και γι'αυτό οι κτηνοτρόφοι με τη σειρά τους ζηλεύουν τους γεωργούς για την ασφάλεια τους. Μ'άλλα λόγια, οι κτηνοτρόφοι είναι σε θέση ν'αντιμετωπίσουν πιο εύκολα στιγμές κρίσης ενώ οι γεωργοί αντιμετωπίζουν ευκολότερα την καθημερινή επιβίωση.

11. Φυσικά, στις περιοχές που κυριαρχούν οι εθνικές γαίες για την απόκτηση γης αρκεί μόνο η εργασία η αναγκασία για το ξεχέρωμα. Όμως αυτή η περίσεια γης αρχίζει να σβύνει μετά το 1871 όταν γίνεται η διανομή των εθνικών γαιών και ο πληθυσμός αυτών των περιοχών αυξάνει.

I.4 Η συλλεκτική οικονομία.

Πολύ δυστυχώς γνωρίζουμε χι'αυτὸν το βασικό τομέα της παραδοσιακῆς οικονομίας. Για το στάρι και τη σταφίδα, για τις καλλιεργητικές μεθόδους και την οργάνωση της κτηνοτροφίας, για τον ὄγκο της παραγωγῆς και την παραγωγικότητα κατὰ το 19^ο αἰῶνα βρίσκουμε στοιχεία και περιγραφές που μᾶς επιτρέπουν ν'αναστηλώσουμε και νὰ κατανοήσουμε ὡς ἓνα βαθμὸ τις παραγωγικές διαδικασίες. Ὅμως ο χωρικός δὲν ἔπαψε ποτέ νὰ εἶναι κυνηγὸς και συλλέκτης, ὄντας ταυτόχρονα γεωργὸς ἢ κτηνοτρόφος. Ἄν αὐτὴ ἡ πτυχὴ μᾶς εἶναι ελάχιστα γνωστὴ οφείλεται στο ὅτι οἱ οικονομολόγοι ἢ δημόσιοι ἄνδρες που στη διάρκειά του 19^ο ἢ και του 20^ο αἰῶνα ασχολήθηκαν με τοὺς γεωργούς και τοὺς κτηνοτρόφους εἶχαν πάντα στραμμένη την προσοχή τους στην εμπορευματικὴ πλευρὰ της οικονομικῆς δραστηριότητας του χωρικού. Αδιαφορώντας για ὅ,τι αφοροῦσε τὴ ζωῶρκειά και τὴν αὐτάρκειά του οἴκου του αδιαφοροῦσαν μοιραία και για τις συλλεκτικὲς του δραστηριότητες --εκτὸς ἀπὸ κείνες που οδηγούσαν τελικὰ σε εμπορευματικὰ κυκλώματα κι ανῆκαν επομένως στην αρμοδιότητα του δεκατιστῆ και του τελῶνη.

Ὅμως χωρὶς αὐτὰ που 'δωρεάν' αναπαράγει ἡ φύση και που ο ἄνθρωπος απλῶς καταβάλλει τον κόπο νὰ τὰ μαζέψει, νὰ τὰ συλλέξει, ἡ χωρικὴ οικονομία δὲν μπορεῖ νὰ υπάρξει. Χωρὶς ξύλα ἀπὸ το λόγχο δὲν θὰ μπορέσει ἡ γυναίκα νὰ μαγειρέψει, δὲν θὰ ζεσταθοῦν το χειμῶνα, δὲν θὰ φτιάξουν καλύβα. Χωρὶς τὰ ξύλα ἀπὸ το δάσος δὲν θὰ κτίσει σπίτι, δὲν θὰ μπορέσει νὰ φτιάξει τ'αλέτρι. Χωρὶς το ρετσίνι ἀπὸ τὰ πεύκα το κρασί θὰ χαλάσει. Χωρὶς τὰ καλάμια, τὴ λυγαριά, τὴν ιτιά, τὰ βούρλα, τὴν κρυνιά, τὰ σπάρτα, πλῆθος αντικείμενα ἀπαραίτητα στην παραγωγικὴ διαδικασία και στην καθημερινὴ ζωὴ θὰ ἔλειπαν. Ἄν δε μαζέψει αὐτοφυῆς χόρτο ἢ κλαρί, τὰ οικόσιτα ζῶα δὲν θὰ βγάλουν το χειμῶνα. Τα χόρτα του βουνού και του κάμπου εἶναι ἀπαραίτητο συμπλήρωμα στην τροφή. Το κυνήγι συνεισφέρει κι αὐτὸ, ὅπως και το μάζεμα των σαλιγκαριῶν ἢ το ψάρεμα στη λίμνη, στο

ποτάμι, στο βάλτο που έχει κέλια. Το καμωμήλι, το τσάι του βουνού, το φασκόμηλο είναι απαραίτητα για το χειμώνα ενώ πλήθος άλλα βότανα στα χέρια εμπειρικών γιατρών θα ανακουφίσουν πραγματικά ή καθ'υποβολήν όσους πάσχουν. Άλλα πάλι στα χέρια μάγων και μαγισσών θα βοηθήσουν την άτεκνη, αυτή που τα παιδιά της πεθαίνουν, την άλλη που δεν καταφέρνει να γεννήσει τον πολυπόθητο γιό.

Το δάσος, ο λόγος, η ποταμιά, το βουνό, ο βάλτος είναι οι τόποι της συλλεκτικής και κυνηγετικής δραστηριότητας του χωρικού. Αν αυτά δεν υπάρχουν (δίπλα στα χωράφια, τ'αμπέλια ή τα λειβάδια) η κοινότητα δεν μπορεί να σταθεί, όπως δεν μπορεί να σταθεί αν δεν υπάρχει νερό. Πρόκειται για τους κατ'εξοχήν μαγικούς τόπους, τους γεμάτους νεράιδες, ξωτικά, ζούδια, τους τόπους όπου κινδυνεύεις αν βρεθείς μόνος τη νύχτα, ακόμη και τη μέρα. Το αλέτρι κι η αξίνα δεν τους έχουν εξημερώσει, ο παπός δεν τους έχει αχιάσει. Πρέπει κανείς να πάρει τ'απαραίτητα και να φύγει, αφήνοντας τη φύση ν'αναπληρώσει μόνη της αυτό που της στέρησαν. Κάπου δημιουργεί την ενοχή της κλοπής αυτή η δραστηριότητα: παίρνεις κάτι που δεν το έχεις φτιάξει εσύ -- ίσως γι'αυτό οι νεράιδες και τα ξωτικά τιμωρούν.

Η κοινότητα όμως παίρνει τα μέτρα της για να προστατεύσει τον κοινό πλούτο, κυρίως τον δύσκολα αναπαραχόμενο και πρωταρχικής σημασίας δασικό πλούτο: το κουρί ή μπαλταλίκι, το κοντινό στο χωριό τμήμα του δάσους που χρησιμεύει για να προμηθεύονται οι κάτοικοι τα αναγκαία για το χειμώνα ξύλα, αφιερωνόταν σε κάποιο άγιο,

ετίθετο υπό θείαν προστασίαν. Ουδείς επετρέπετο να υλοτομήση εν αυτώ ή να το χρησιμοποιήση ως βοσκή ή να το φθείρη άλλως πως, διότι ούτως ετίθετο εν κινδύνω η επάρκεια του καυσίμου ξύλου, του αναγκαίου δια τας ανάγκας θερμάνσεως τον χειμώνα. Ακόμη και αυτά τα ξηρά και καταπεσόντα δένδρα δεν επετρέπετο να αποκομισθούν, αλλά αφήνοντο επί τόπου να σαπίσουν. Κατά μήνα Οκτώβριον, μετά το πέρας των αγροτικών εργασιών 'απολούσαν το λόγχο', αφήνον δηλαδή ελευθέρην την ξύλευσιν δια να αποκομίση έκαστος τα καυσόξυλα, των οποίων είχε ανάγκην κατά την χειμερινήν περίοδον. Προς τούτο ωρίζετο τακτή

διάρκειας της ξυλεύσεως, λ.χ. ένα εικοσαήμερον... Οριορίζεται επίσης και "σημειωτής", ο οποίος εκρατούσε λοχαριασμόν ποίος εξυλεύθη και πόσα φορτώματα έλαβεν ώστε να μη γίνεται κατάχρησις. Μετά την λήξιν της προθεσμίας πάσα επαφή με το δάσος έληξε, αφήνεται δε τούτο εν ησυχία μέχρι του επομένου έτους. Τα τοιαύτα υπό προστασίαν δάση... αναμάζοντο κουριά. Κάθε χωριό είχε το κουρι του, συνήθως βακούφικον... κάθε κουρι είχε το θρύλον του (Γρίσπος, 1973, 129-130).

που το προστάτουν από όσους δεν θα είχαν τη διάθεση να υποταχθούν στους συλλογικούς καταναγκασμούς

Παρόμοιοι περιορισμοί υπάρχουν και για τα κοφτολιβάδα, τους "λειμώνες θεριστού χόρτου" κατά την επίσημη ορολογία. Στο Συρράκο κανείς δεν έχει δικαίωμα να βοσκήσει το κοφτολιβάδο ή να κόψει χόρτο απ'αυτό μέχρι τα μέσα Ιουλίου ώστε να μεγαλώσει το χόρτο, να προμηθευτούν οι "ραφτάδες", οι εδραίοι κάτοικοι του χωριού που δεν μετακινούνται το χειμώνα, την αναγκασία ποσότητα για να συντηρήσουν τις χίδες τους. Μετά, "αμπολιέται", αφήνεται ελεύθερη η χορτονομή. Τέτοια δικαιώματα προφανώς αναγκάστηκε να προστατεύσει από τη βουλιμία ιδιωτών το κράτος εξαίρωντας από τη διανομή των εθνικών χαιών διάφορες τοποθεσίες που χρησίμευαν ως κοφτολιβάδα κοινοτήτων (Κοφινάς-Παναχιωτόπουλος, 1898, Α', 45)

Η προστασία του δάσους και του λόγχου για τις ανάγκες της κοινότητας είναι βέβαια περιορισμένης έκτασης και αφορά μικρά μόνο τμήματα, κοντινά στο χωριό. Στα υπόλοιπα, η βοσκή και η ξύλευση είναι ασύδοτη. Οι νόμοι επιβάλλουν περιορισμούς αλλά ποίος να ελέγξει την τήρησή τους; Το κράτος ενδιαφέρεται κυρίως να εισπράττει τα νόμιμα δικαιώματα του --γιατί και ορισμένες από τις συλλεκτικές δραστηριότητες φορολογούνται-- παρά να προστατεύσει την αναπαραγωγή του φυσικού πλούτου. Το ρόγχισμα θ'απαγορευθεί ως "καλλιεργητική" πρακτική από τους χρόνους της αντιβασιλείας κιόλας αλλά δεν θα εκλείψει. Πρόκειται για ληστρική εκμετάλλευση του δάσους, ένα βήμα μόνο απόσταση από τη συλλογή, με καταστροφικές όμως συνέπειες για το δάσος ή το λόγχο: ο βουνησίος χωρικός

που δεν διαθέτει βόδια θα κάψει ένα κομμάτι δάσος και πάνω στη στάχτη θα σπείρει χωρίς να οργώσει (CULTURE SUR BRULIS το αποκαλούν οι ανθρωπολόγοι, ρόχι οι χωρικοί της Ρούμελης). Η στάχτη λειτουργεί σαν λίπασμα και θα εξασφαλίσει κάποια σοδειά τον πρώτο χρόνο, μικρότερη τον δεύτερο και τον τρίτο. Τότε το ρόχι θα εγκαταλειφθεί και θα δημιουργηθεί ένα άλλο παραπέρα (Γρίσπος, 1973, 34 και 194). 'Το ρόχισμα κάλασε τα βουνίσια χωριά της Ρούμελης. Ρόχι εδώ, ρόχι εκεί, ξεπλύθηκε ο τόπος από τις βροχές και δεν έκανε ούτε ρίγανη, άκρηστος και για τη γεωργία και την κτηνοτροφία' (Λουκόπουλος 1938, 132).

Γι αυτό οι χωρικοί θα καταφύγουν σε ακόμη πιο αυστηρά μέτρα ορισμένες φορές για να προστατεύσουν πλέον όχι απλώς τη δυνατότητα τους να συλλέγουν αλλά την ύπαρξη του χωριού. Απαγορεύουν στο κουρί κάθε δραστηριότητα που μπορεί να βλάψει το δάσος: υλοτομία, ξύλευση, βοσκή, κλαδοτομή. Κι αναθέτουν ξανά στις υπερκόσμιες δυνάμεις την προστασία του. Θα το λειτουργήσει ο παπάς, θα διαβάσει ευχές, θα βάλει ίσως και 'ύψωμα' (κομμάτι της λειτουργίας, του αγίου άρτου) μέσα σε τρύπα στον κορμό 'επιλεχέντος χηραίου και υφικαρήνου δένδρου' που θα την κλείσει με κερί. Το δέντρο θα κλείσει την πληγή και θ' απορροφήσει το ύψωμα, θα ονομαστεί 'ύψωμένο δέντρο'. Είναι έτσι απαραβίαστο και προστατεύει 'όχι μόνο εαυτό αλλά και το δάσος ολόκληρον εντός του οποίου φύεται αλλά και το χωριον ή τα πέριξ χωριά από τον κίνδυνον ενσκήψεως επιδημιών λοιμωδών νόσων' (Γρίσπος, 1973, 145).

Στο δάσος μέσα κρύβονται και τα αχριομέλισσα που αναζητούν οι μελισσοκυνηγοί. Υπάρχουν βέβαια και σε σπηλιές και σ'απάτητα βράχια αλλά οι πέτρες δεν σπάζουν για να φθάσει ο μελισσοκυνηγός στις κερήθρες, 'μένουν αιώνια εκεί μέσα και τα λέει ο κόσμος στοιχειωμένα' μας πληροφορεί ο Λουκόπουλος (1938, 405). Οι μελισσοκυνηγοί είν'επαγγελματίες. Στήνουν καρτέρι στην πηγή ή το ρέμα και περιμένουν να δουν σμήνος να πάει να πει νερό. Παρακολουθούν μια μέλισσα με το μάτι μέχρι να την χάσουν και μετακινούνται στο σημείο που εξαφανίστηκε. Περιμένουν να ξαναδούν κάποια,

μεταφέρονται πάλι στο σημείο που τη χάνουν από τα μάτια τους και σιγά-σιγά φτάνουν στο δέντρο που κατοικεί το μελίσσι. Ο μελισσοκυνηγός θα πελεκήσει με το τσεκούρι ένα σταυρό για να κάνει κατοχή ('είναι νόμος άγραφος... σταυρωμένο μελίσσι το αναγνωρίζουν για ξένο και δεν το πειράζουν') και το φθινόπωρο θα το ζαλίσει με καπνό, θα κόψει το δέντρο, θ'ανοίξει την κουφάλα, θα το τρυγήσει και το μέλι του (που οι χωρικοί το εκτιμούν περισσότερο από αυτό των μελισσών στις κυψέλες) θα πάει για πούλημα. (ό.π., 406).

Το άγριο μέλι είναι από τα σπάνια συλλεχόμενα αγαθά που καταλήγει στο εμπόριο και το κράτος απαξίωσε να φορολογήσει. Άλλα, όχι μόνο φορολογούνται αλλά βρίσκονται και σε τιμητική θέση στους πίνακες εξαγωγών, όπως τα βαλκανίδια ή μάλλον τα 'κύπελλα' τους που τριμμένα και ξεραμένα θα εξαχθούν για να χρησιμοποιηθούν στη βυρσοδεφία. Από τον Ιούλιο ως τον Σεπτέμβριο μαζεύουν τα βαλκανίδια στο Ξηρόμερο (ο Αστακός οφείλει την ανάπτυξη του ακριβώς στην εξαγωγή τους), στην Εύβοια, στην Αχαΐα, τη Λακωνία, την Αττική, τη Τζιά, κ.τ.λ. Οι 'χαμάδες', τα πρώτα-πρώτα βαλκανίδια που πέφτουν μόνα τους από το δένδρο και δεν έχει κανείς παρά να σκύψει να τα μαζέψει είναι κι η καλύτερη ποιότητα. Μόνο που οι ενδιαφερόμενοι να σκύψουν είναι πολλοί: Στο Ξηρόμερο, το μεγάλο δάσος με βαλκανιδόδενδρα που βρίσκεται κοντά στον Αχελώο θα χωριστεί σε τμήματα, ένα για κάθε χωριό της περιοχής, για να λείψουν οι συγκρούσεις. Κατά παρέες και συγγενολόγια οι χωρικοί μετακινούνται στο δάσος την εποχή της συγκομιδής για να μαζέψουν τον καρπό που δεν καλλιέργησαν. Στο δάσος του, χειτονικού προς τη Ζαβέρδα, χωριού Πλαχιά, απέναντι από τη Λευκάδα, οι αρχηγοί των οικογενειών θα υπογράψουν το 1891 από κοινού συμβόλαιο που καθορίζει τους όρους συγκέντρωσης του βαλκανιδόκαρπου. Ανάμεσα στα άλλα διαβάζουμε ότι οι πληρεξούσιοι που διορίζουν πρέπει 'να διορίζωσι μισθίους φύλακας προς φύλαξιν του παραγομένου βαλκανιδόκαρπου εις την περιφέρειαν της κοινότητας μέχρι της συλλογής του, ήτις άρχεται την 20ην Αυγούστου εκάστου έτους και να μην επιτρέπωσιν εις ουδεμίαν οικογένειαν της κοινότητας να έχει

περισσότερας της μιας βαλκανιδιάς επ'ονόματι της ... και να έχη το δικαίωμα εκάστη οικογένεια να συλλέξη βαλκανιδιον εκ των λοιπων βαλκανιδοδένδρων, και να μη επιτρέπωσι εις ουδέν μέλος της κοινότητος να λαμβάνη ερχάτας προς συλλογήν βαλκανιδοκάρπου, ούτε εις ουδέν ξένον μέλος'. Συλλεκτική οικονομία και μισθωτή εργασία δεν συμβιβάζονται.

Από το 1857 ως το 1871 οι εμπορικοί πίνακες δείχνουν ότι εξαγονται κάθε χρόνο 80.000- 140.000 οκάδες τριμμένα κύπελλα βαλκανιδιών αξίας 1.000.000-2.300.000 δραχμών (Οικονομική Επιθεώρησης, 1874, 351-356). Φυσικά, πολλές περισσότερες οκάδες βαλκανιδιών καταναλώνουν κάθε χρόνο οι απαραίτητοι σε κάθε σπίτι κοίροι που θα σφαχτούν τα Χριστούγεννα. Αυτές όμως δεν έχουν μετρηθεί.

Το πουργάρι δεν είναι μόνο ο αχαπημένος θάμνος του χιδιού (μόνο αυτό μπορεί να φάει τ'αγκαθωτά φύλλα του), το πολύτιμο για τον τσοπάνο δέντρο που θα χρησιμέψει για το μεσημεριανό στάλο των ζώων. Κάποιο μικρό ζώο αφήνει πάνω στα φύλλα του και στους βλαστούς του τα αυγά του και σχηματίζει έτσι 'σφαιρικάς ερυθράς στιλβούσας εξογκώσεις, κόκκους, τόσο χαρακτηριστικούς ώστε το ερυθρόν χρώμα να ονομασθη κόκκινον' ισχυρίζεται η εγκυκλοπαίδεια. Άσχετα με το αν πράγματι αυτό το λίκνο εντόμων μάς χάρισε τη λέξη 'κόκκινο', το γεγονός είναι ότι το 'κρεμέζι' ή 'πρινοκόκκι', ή 'ροδάμι' όπως ονομάζεται, αποτελεί πολύτιμη βαφική ύλη ιδίως για τα φέσια, που τους χαρίζει έξοχο χρώμα και εξαχεται στην Τυνησία που ξέρουν να εκτιμούν τα βαθυκόκκινα καλοβαμμένα φέσια. Χρησιμοποιείται όμως και στη βυρσοδεφία. Ειδικεύονται στη συλλογή του κυρίως οι χωρικοί της Λακωνίας και της Αρκαδίας, γύρω από τον Πάρνωνα, που εκστρατεύουν στα πουργαροτόπια την Άνοιξη. Το πρινοκόκκι όμως το ανταγωνίζεται η μεξικανική 'κοκκινιλία', μας πληροφορεί η Οικονομική Επιθεώρηση (ό.π.) και τα χιδια δεν τ'αφήνουν να προσδεύσει. Έτσι, οι εξαγωγές έχουν πτωτική τάση κι από τις 9.000 σχεδόν οκάδες, αξίας 260.000 δραχμών που εξαχόνταν το 1863, το 1871 θα εξαχθούν μόνο 750 οκάδες αξίας 16.000 δραχμών. Η αγορά όμως μιας άλλης φωλιάς εντόμων, που με

το όνομα 'κικίδιο' (υπάρχει και η 'κακατσιδα', με ίδιες ιδιότητες και προέλευση) χρησιμοποιείται για την κατασκευή μελανιού και παρουσιάζεται στα φύλλα ορισμένων τύπων δρυών, δεν εμφανίζεται να έχει κάμψη (παρά το γεγονός ότι, όπως και σ'όλα τα προηγούμενα, εμφανίζονται μεγάλες διακυμάνσεις στις ποσότητες που εξάγονται: η συλλογή δεν μπορεί να εγχηθεί το ύψος της σοδειάς) κι αφήνει κάπου 40.000 δραχμές στις αρχές της δεκαετίας του 1870 για ίσες περίπου οκάδες. Πολύ φτηνότερη από το πρινοκόκκι λοιπόν και επομένως δεν αντικαθιστά το διαφυγόν κέρδος των χωρικών της Λακωνίας (γιατί αυτοί κυρίως μαζεύουν και το κικίδιο και οι Ξηρομερίτες).

Οι χωρικοί μαζεύουν ακόμη χρυσόξυλο, θάμνο που χρησιμοποιείται στα βαφεία για το κίτρινο χρώμα του. Μαζεύουν ακόμη το, γνωστότερο αυτό χάρη στ'Αρπελάκια, ριζάρι (αν και ορισμένοι υποστηρίζουν ότι το ριζάρι καλλιεργείται) που φέρνει μέχρι και 450.000 δραχμές συνάλλαγμα στη χώρα. Μαζεύουν γλυκόριζα που θα χρησιμοποιηθεί στη φαρμακευτική, τη ζαχαροπλαστική και για ν'αρωματίσει τον καπνό της πίπας: μέχρι και τη δεκαετία του 1960 το εγγλέζικο βαπόρι που ερχόταν στο λιμάνι της Κυλλήνης για να φορτώσει την αυτοφυή στην Ηλεία ρίζα ήταν το καλοκαιρινό αξιοθέατο της περιοχής. Όλες αυτές οι συλλεκτικές δραστηριότητες των χωρικών έχουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι δεν σχετίζονται με την οικιακή οικονομία ούτε με κάποια τοπική αγορά: όπως και η σταφίδα έτσι και τα κυπελλάκια του βαλανιδιού και τα αυγά των εντόμων στο πουρνάρι κατευθύνονται στην παγκόσμια αγορά και αποτελούν απαντήσεις στη δική της ζήτηση. Φυσικά, και για το σπίτι θα μαζευτούν βαφικές ύλες σε μικρές ποσότητες για να καλυφθούν οι ανάγκες που υπάρχουν (σχετικά με τη βαφική και τις χρησιμοποιούμενες ύλες βλέπε Αποστολάκη, 1952 και Λουκόπουλο, 1927, 14-15).

Για την οικιακή οικονομία οι αχρελιές έχουν πολύ μεγαλύτερη σημασία. Όχι μόνο γιατί τα αυτοφυή τούτα δέντρα μπορούν εύκολα να κεντρωθούν και να ημερέψουν ή να ξεριζωθούν τα πιο μικρά και να μεταφερθούν δίπλα στ'αρπέλι ή τη σταφίδα, αλλά και γιατί στην ανάγκη ο

καρπός τους θα φαγωθεί, θα δώσει λάδι για ν'αρτυθούν τα χόρτα ή για το φωτισμό (Καρναναστάσης, 1952, 244). Και το ζωικό βασίλειο όμως συνεισφέρει με τα πετεινά τ'ουρανού για να εξασφαλιστεί η ζωάρκεια: στη Μάνη, το κυνήγι των ορτυκιών εξασφαλίζει τροφή για ένα μήνα: "τα κακόμοιρα τα πουλιά είναι τόσο βαριά που τα φθάνουν και τα σκοτώνουν με τα μπαστούνια" (Αμπού, κ.κ., 116). Στα ορεινά της Αιτωλίας τις τσιχλές τις πιάνουν μ'αγκίστρια στα οποία βάζουν δόλωμα σκουλήκια κι είναι τόσο πολλές που τις παστώνουν για κατοπινή χρήση (όπως κάνουν κι οι Μανιάτες για τα ορτύκια) —κατά μείζονα λόγο αν τις πιάνουν στη διάρκεια της αυστηρής νηστείας του σκραντάημερου (Λουκόπουλος, 1925, 123).

Η αυτόματη όμως προσφορά της φύσης, η αντιμετώπιση της δηλαδή από το χωρικό σαν άμεσο προϊόν, ως παραγωγικό αντικείμενο δηλαδή και όχι σαν μέσο παραγωγής σύμφωνα με το γνωστό διαχωρισμό του Μαρξ δεν εξαντλείται στην παροχή τροφίμων, ξυλείας και εμπορεύσιμων ή αυτοκαταναλωμένων βαφών. Η λυγαριά δίνει την πρώτη ύλη για σβάρνες, διαφόρους τύπους καλαθιών, καλύβες. Από τα καλάμια θα γίνουν φράχτες, στέγες, τοίχοι, στηρίγματα κλημάτων, μαντριά. Τα βούρλα είναι απαραίτητα για τα δεσίματα και τ'αρμαθιάσματα. Το φαθί ή η φτέρη θα χρησιμοποιηθούν στις καλύβες. Η ίσκα, φύκα παρασιτικού μύκητα των δρυών, βρίσκεται σε κάθε σπίτι και κάθε ταχάρι: αρκεί μια σπίθα από στουρνάροπετρα για να την ανάψει και να εξασφαλίσει στο χωρικό φωτιά. Το ρετσίνι είν'αναγκαίο όχι μόνο για το κρασί αλλά και για τη φωτιά, σαν προσάναμμα. Ανήκει όμως στα κατ'εξοχήν (μαζί με το βαλανίδι) εμπορευματικά προϊόντα της συλλεκτικής δραστηριότητας. Το ίδιο και το κατράμι, που βγαίνει με απόσταξη από το πεύκο: είναι απαραίτητο στη ναυπηγική της εποχής για τη στεγανοποίηση των σκαφών, το καλάφατισμα και το παλάμισμα, για την αδιαβροχοποίηση υφασμάτων που θα χρησιμοποιηθούν στα καράβια αλλά και στη σταφίδα για να την προφυλάξουν από τη βροχή. Φούντες από κυπαρίσσι ή πεύκο χρησιμοποιούνται για το ράντισμα της σταφίδας με χαλαζόπετρα πριν εισαχθούν οι μηχανικοί ψεκαστήρες.

(Ψυχογιός Ντ., 1979, 1067). Ίσως θα έπρεπε να περιλάβουμε και τη συλλογή σταχιών δημητριακών, 'πορτάδας' από τη σταφίδα, 'καμάδας' από τις ελιές, στις συλλεκτικές δραστηριότητες: δεν πρόκειται βέβαια για δωρεάν παραγωγή της φύσης αλλά οι φτωχοί ή ακτήμονες που επωφελοούνται από τη συλλογή των υπολοίπων της σοδειάς δεν έχουν ερχαστεί για την παραγωγή του αχαθού που αποκτούν μ'αυτόν τον τρόπο.

Ο κατάλογος των συλλεκτικών και κυνηγετικών δραστηριοτήτων των χωρικών κάθε άλλο παρά κλείνει μ'όσα αναφέραμε. Κάθε περιοχή έχει τις δικές της ιδιομορφίες ως προς τα αχαθά που συλλέγει και τη συγκεκριμένη χρήση τους, ανάλογα με την οικολογία της και τις ανάγκες της παραγωγικής της κατεύθυνσης. Διότι η συλλογή είναι η κατ'εξοχήν υποταχμένη στο περιβάλλον δραστηριότητα. Η μελέτη των μορφών και της σημασίας της για τους χωρικούς αποτελεί ένα από τα βασικά καθήκοντα της οικονομικής ανθρωπολογίας του ελληνικού χώρου.

I.5 Οι εθνικές χαίες.

Μορτίτου μέρος δερμάτια εννέα, χωροδότης μέρος δερμάτιον εν'
ο δε εκτός τούτων πλείονα μεριζόμενος, θεοκατάρατος.

Εξάβιβλος Αρμενόπουλου

Στις 30 Μαΐου 1821 η Γερουσία της Πελοποννήσου, που προήλθε από τη Συνέλευση των Καλιτεζών, στέλνει προς "άπαντας τους εν Πελοποννήσω επαρχικούς εφόρους" ένα έγγραφο που έμεινε στην ιστορία ως "εγκύκλιος της Στερνίτζης" από το όνομα του γορτυνιακού χωριού στο οποίο είχε την έδρα της η Γερουσία. Η εγκύκλιος όριζε στην ΣΤ' παράγραφο της ότι

όλα τα Τουρκικά χωράφια οπού είναι σπαρμένα υπόκάτω εις τρίτον και σέμπρους, να το δώσουν εις το κοινόν, δια μεν δεκατιάν εις τα δέκα ένα, δια δε τρίτον εις τα πέντε ένα όπου γίνονται όλα εις τα δέκα τρία. Όσα δε χωράφια τουρκικά είναι σπαρμένα παρασπόρια, και σπαρμένα από αυτούς τους Τούρκους, χωρίς να ήναι υποκάτω εις τρίτον και σέμπρους να συναχθή όλος ο καρπός των δια λοχαρισμόν του κοινού, ευχάζοντες τα νόμιμα έξοδα της συνάξεως των, τα δε χωράφια όλων ημών των χριστιανών να δώσουν εις τα δέκα ένα κατά τον άνωθεν τρόπον να χένη και να ακολουθήση εις όλα τα λοιπά εισοδήματα τουρκικά και χριστιανικά, και οι άνωθεν καρποί και εισοδήματα αφ'ού συναχθώσι δια της επιστάσις των εφόρων, να βαλθώσιν από αυτούς και εις μέρος ασφαλές με καταγραφήν καθαρού λοχαρισμού (Νάκος, 1970, 484).

Η εγκύκλιος της Στερνίτσας αποτελεί τη ληξιαρχική πράξη χέννησης των εθνικών χαιών. Η τοπική επαναστατική εξουσία της Πελοποννήσου δήλωνε μ'αυτό το έγγραφο πως "δικαιώματι πολέμου", όπως διατύπωσαν αρχότερα με νομικούς όρους το πραγματικό γεγονός της επικράτησης της επανάστασης, αναλάμβανε η ίδια όχι μόνο την πολιτική αλλά και την οικονομική εξουσία που ασκούσαν προηγουμένως οι ηττημένοι Τούρκοι: τα δασίματα που

έδιναν οι χωρικοί στους πρώην αφέντες θα συγκεντρώνονταν πλέον για λογαριασμό του κοινού --των ελλήνων, εξυπακούεται-- ανεξάρτητα από το αν κύριοι της γης ή των εισοδημάτων ήσαν πριν το "τουρκικό δημόσιο", σπαχήδες, ευαχή ιδρύματα (βακούφια) ή ιδιώτες. Ανεξάρτητα δηλαδή από το αν τα "κτήματα" ήσαν δημόσια, υποδήμια, βακούφια ή ιδιωτικά.

Ταυτόχρονα όμως η επαναστατική εξουσία αναγορευόταν σε "θεοκράτη" με την απόφαση της αυτή. Το δόσιμο που απαιτεί (20%) είναι φαινομενικά μικρότερο από το 1/3 ή 1/2 που ήσαν υποχρεωμένοι οι έλληνες ραχιάδες να δίνουν στον τούρκο ιδιοκτήτη --όμως ο πρώην ιδιοκτήτης συμμετείχε στα έξοδα και τους κινδύνους της παραγωγής: διέθετε το σπόρο, ίσως και τα ζώα, συμμεριζόταν το κόστος του θερισμού και του κλωνίσματος, ανάλογα με τη συμφωνία που υπήρχε μεταξύ τούρκου τσιφλικά και έλληνα καλλήγου. Η Γερουσία της Πελοποννήσου δημεύοντας τα τουρκικά κτήματα θα παίζει στο μέλλον το ρόλο του απλού "χωροδότη": δεν αναμιγνύεται στην καλλιέργεια και τις σκοτούρες της κι επομένως δικαιούται να διεκδικήσει μόνο ένα στα δέκα από την παραγωγή των χωρικών με βάση την Εξάβιβλο (που θα αποτελέσει άλλωστε και το επίσημο νομικό πλαίσιο του νεοελληνικού κράτους ελλείψει άλλου). Ο ρόλος της είν' αυτός που περιγράφει ο Τσοποτός (1974, 147-148) για τη Θεσσαλία, του βυζαντινού γαιοκτήμονα που παραχωρούσε τις γαίες του "επί μορτή ή δεκατία", χωρίς καμιά ανάμιξη στην παραγωγική διαδικασία.

Παρόμοιες ρυθμίσεις πραγματοποιήσαν και τα υπόλοιπα "Τοπικά Πολιτεύματα" των επαναστατημένων περιοχών. Οι εθνοσυνελεύσεις που ακολούθησαν τις αποδέχθηκαν και έτσι η επαναστατική εξουσία αρχικά, η Ελληνική Πολιτεία στη συνέχεια και το Βασίλειο της Ελλάδος τελικά βρέθηκαν ιδιοκτήτες απέραντων εκτάσεων. Όπως είδαμε ακόμη και τα κοινοτικά λειβάδια πέρασαν το 1833 στις εθνικές γαίες --εκτός κι αν οι κοινότητες διέθεταν ταπιά που αποδείκνυαν την ιδιοκτησία τους. Από τις καλλιεργούμενες γαίες θεωρήθηκαν ιδιόκτητες μόνο όσες επί τουρκοκρατίας ήσαν επιβαρυνμένες με την καταβολή απλής δεκάτης.

Το 1871, δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως οι νόμοι υπ'αριθμ. 25.3.71 και υπ'αριθμ. 24.3.71 που επέτρεπαν στους Έλληνες πολίτες να γίνουν ιδιοκτήτες των εθνικών γαιών και των φυτειών που είχαν φυτευτεί πάνω τους. Οι δύο νόμοι ψηφίστηκαν από το κοινοβούλιο (επί πρωθυπουργίας Κουμουνδούρου και με εισηγητή των νόμων τον υπουργό Οικονομικών Σωτηρόπουλο) τέλη του 1870 (ο υπ'αριθμ. 24.3.71) -- αρχές του 1871 (ο υπ'αριθμ. 25.3.71) και η ημερομηνία που διαλέχτηκε για τη δημοσίευση τους δεν ήταν βέβαια τυχαία: με τη δημοσίευση του νόμου την ημέρα της εθνικής γιορτής, η "απελευθέρωση της γης" αποκτούσε το χαρακτηριστικό γεγονός ομόλογου προς την απελευθέρωση της χώρας από τους Οθωμανούς.

Το καθεστώς των εθνικών γαιών διήρκεσε δηλαδή 50 χρόνια, μισόν αιώνα. Στο διάστημα αυτό πολλοί και επανειλημμένα ζήτησαν τη διάνομή τους στο λαό που απελευθέρωσε τη χώρα "δια των χειρών και του αίματος από τους Τούρκους". Γιατί η επανάσταση και η ελευθερία του ελληνικού λαού "ωμοιάζε προς κάθοδον, ήτοι επιστροφήν εις το πατρών έδαφος από το οποίον είχε διωχθή. Αν η Ελλάς δεν υπεδουλούτο εις τους ασκάνους ... η γη εις ποίον θα ανήκε; -- Εις τον λαόν βεβαίως. -- Αφού ο διωχθείς λαός επανήλθεν ελεύθερος εις την πατρίδα, η γη εις ποίον πρέπει να ανήκη; -- Εις τον λαόν αναντιρρήτως" (Εφημ. ελλην. γεωργίας, 1855, 545, 549). Η κλήθεις πάντως είναι πως ακόμη και οι φανατικότεροι υποστηρικτές των δικαιωμάτων των γεωργών πάνω στη γη που οι ίδιοι είχαν ελευθερώσει και καλλιεργούσαν παραδέχονταν τελικά πως τα οικονομικά του κράτους δεν επέτρεπαν τη δωρεά διάνομή τους, το δημόσιο ταμείο δεν άντεχε την πλήρη στέρηση των πόρων που του εξασφάλιζαν οι εθνικές γαίες. Κι έτσι τελικά η διάνομή της πατρώας γης ήταν στην πραγματικότητα διάθεση, δυνατότητα απόκτησης επί πληρωμή και όχι δωρεά. Γι' αυτό και η Οικονομική Επιθεώρηση (1874, 376) θα παρατηρήσει πικρόχολα σχολιάζοντας τους σχετικούς νόμους: "η γη της ελληνικής επαγγελίας διαφέρει κατά τούτο της γης της εβραϊκής επαγγελίας: ότι ενώ αυτή εξηγοράσθη μόνον αντί αίματος, δι' εκείνην αποκτείνεται και αίμα και αρχύριον". Πάντως, οι χωρικοί θα κάνουν ό,τι μπορούν για ν' αποφύγουν την καταβολή του αρχυρίου και θα τα

καταφέρουν αρκετά καλά: όπως μας πληροφορεί ο Ανδρεάδης (1939, 328) από το 1871 μέχρι το 1911 είχαν παραχωρηθεί 367.217 παραχωρητήρια εθνικών γαιών εκτάσεως 2.650.000 στρεμμάτων αξίας 90.000.000 δραχμών και απ'αυτό το ποσό είχαν καταβληθεί μόνο τα 39.000.000.

Κατά τη διάρκεια της επανάστασης οι εθνοσυνελεύσεις, το βουλευτικό και το εκτελεστικό έλαβαν κατά καιρούς διάφορες αποφάσεις σχετικά με τα εθνικά κτήματα. Οι σημαντικότερες απ'αυτές ήταν εκείνη που απαγόρευε την πώληση των εθνικών γαιών αλλά επέτρεπε την πώληση των "φθαρτών κτημάτων" με δημοπρασία και αυτή που έδινε ως εχχύση τις εθνικές γαίες έναντι των "δανείων της ανεξαρτησίας".¹ Για τα νομικά και διεθνή προβλήματα που δημιούργησε η απαλλοτρίωση των τουρκικών ιδιοκτησιών υπάρχει η εργασία του Νάκου (1970). Οι καταπατήσεις εθνικών γαιών από τους δυνατούς

1. Με τον όρο "εθνικά κτήματα" νοείται το σύνολο των τουρκικών κτήσεων, ιδιωτικών και δημόσιων, που απαλλοτρίωσε η επαναστατική εξουσία στη διάρκεια του αγώνα. "Φθαρτά κτήματα" ονομάστηκαν ουσιαστικά τα διάφορα οικήματα (τζαμιά, μαχαζιά, σπίτια, μύλοι, λιοτρίβεια, χάνια) και τα οικόπεδα. "Αφθαρτά" κτήματα ήταν όλα τα υπόλοιπα: καλλιεργήσιμη γη, φυτείες (ελαιώνες, αμπέλια, σταφίδες, κτλ), βοσκοτόπια, αλυκές, ιχθυοτροφεία, δάση. Τα φθαρτά δεν θα μας απασχολήσουν εδώ και από τα αφθαρτά μας ενδιαφέρουν κυρίως η καλλιεργήσιμη ασκεπής γη και οι φυτείες --αυτές τις δύο κατηγορίες περιλαμβάνουμε στον όρο "εθνικές γαίες" ή "εθνική γη". Στα εθνικά κτήματα περιελήφθησαν μετά το 1835 και οι ιδιοκτησίες των μονών που διαλύθηκαν από την αντιβασιλεία. Οι φυτείες (που μετά το 1836 θα ενταχθούν στα φθαρτά κτήματα) διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, τις εθνικές και τις "εθνικοϊδιοκτήτες": εθνικές είναι όσες ανήκαν πριν σε Τούρκους. Εθνικοϊδιοκτήτες είναι όσες είχαν φυτευτεί από Έλληνες που κατέβαλαν ενοίκιο (σταθερό ή μέρος της σοδειάς) στον τούρκο ιδιοκτήτη της γης και όσες θα φυτευτούν στη συνέχεια πάνω σε εθνική γη. Βλέπε σχετικά Κοφινάς--Παναγιωτόπουλος (1898) και Νάκος (1970) όπου αναφέρεται σχετική βιβλιογραφία και πηγές.

της εποχής (καπεταναίους και κατζαμπάσηδες), ο σφετερισμός φθαρτών κτημάτων και οι συγκρούσεις για την εισπραξη των δασιμάτων (φόρων) των επαρχιών κατά τη διάρκεια της επανάστασης ξεφεύχουν από τα πλαίσια αυτής της εργασίας.² Αποτελούν πτυχές του 'εσωτερικού αγώνα' ελάχιστα μελετημένες. Το γεγονός είναι ότι με το τέλος της επανάστασης λίγοι από τους χωρικούς είναι ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούν. Πολλοί δεν είναι ούτε καν ιδιοκτήτες του σπιτιού ή της καλύβας που μένουν και θα χρειαστεί ειδικό ψήφισμα του Καποδίστρια (1η/3.9.1830) για να 'χαρισθούν' στους γεωργούς που δεν έχουν δική τους γη 'καλύβας ή οικίας, τα ερείπια και το έδαφος, επί το οποίον υπήρχον ή υπάρχουν και καλύβας αυτές ή τα ερείπια των' (Ζωγράφος, 1976, Α-Β, 271).

Από τα άλυτα μέχρι σήμερα προβλήματα είναι η ακριβής έκταση των καλλιεργήσιμων εθνικών χαιών. Οι εκτιμήσεις ξεκινούν από τα έξη εκατομμύρια στρέμματα (Σούτσος, 1868, Β', 194) και φθάνουν στα δεκαέξη εκατομμύρια (STRONG, 1842, 3).³ Ανάμεσα στα δύο άκρα έχουμε τον Κολυβά (1917, 18) και το Σίδερι (1934, 48) που τις υπολογίζουν σε δέκα εκατομμύρια στρέμματα και τον Ανδρεάδη (1939, 326) που τις υπολογίζει σε περισσότερα από έξη εκατομμύρια στρέμματα. Ως προς την εκτίμηση του Στρονγκ όλοι συμφωνούν πως είναι υπερβολική. Αλλά και το ελάχιστο των 6.000.000 στρεμμάτων του Σούτσου αν δεχθούμε, η διαφορά σε σχέση με τα 2.500.000 που εμφανίζονται να έχουν παραχωρηθεί την περίοδο 1871-1911 είναι μεγάλη και δικαιώνονται έτσι κρίσεις όπως αυτές του Κορδάτου (1958, Δ, 394) που θεωρεί πως οι ισχυροί της εποχής 'αρπάξανε τα καλύτερα κτήματα και χωράφια από τις εθνικές χαιές'. Όμως οι εκτιμήσεις που παρατέθηκαν στηρίζονται σε υπερβολικούς

2. Βλέπε σχετικά Ζωγράφος (1976, Α-Β, 483-541) και Κολυβά (1917) οι οποίοι παραθέτουν σχετική βιβλιογραφία και πηγές. Φυσικά, υπάρχει πάντα το πρόβλημα του τι είδους 'στρέμματα', τι έκτασης δηλαδή, είναι αυτά για τα οποία μιλούν οι διάφορες πηγές.

3. Οι εκτιμήσεις του Στρονγκ αναφέρονται από τον Ανώνυμο (1855, 52).

υπολογισμούς της διαθέσιμης χης που υπήρχε. Ο Ανδρεάδης π.χ. παραθέτει τα στοιχεία του Έρκαρτ (URQUHART, 1833) ο οποίος υπολογίζει σε 6,7 εκατομμύρια στρέμματα τις καλλιεργήσιμες εθνικές χείες στην Πελοπόννησο. Όμως, ακόμη και το 1971 το σύνολο της καλλιεργήσιμης χης στην Πελοπόννησο ήταν μόλις 7,2 εκατομμύρια στρέμματα (ΕΣΥΕ, 1975, 1) και φυσικά έχουν προστεθεί στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα τεράστιες εκτάσεις που ήταν αδύνατο να καλλιεργηθούν με τα μέσα του 19^{ου}. Οι εκτάσεις αυτές καταπατήθηκαν ή μοιράστηκαν κατά τις διαδοχικές απαλλοτριώσεις του 20^{ου} αιώνα.

Τα στοιχεία που έδωσε ο Καποδίστριας το 1828 απαντώντας στα 28 ερωτήματα των Δυνάμεων αποτελούν μια βάση για να στηριχτεί κανείς. Σύμφωνα με αυτά υπήρχαν προεπαναστατικά στα τμήματα του ελληνικού χώρου που ελευθερώθηκαν οι εξής ελληνικές και τουρκικές χείες (Μάμουκας, 1852, 269-272, 281):⁴

Κατανομή της καλλιεργήσιμης χης προεπαναστατικά
(στρέμματα)

Περιοχή	Ελληνική	Τουρκική
Πελοπόννησος	1.500.000	3.000.000
Ανατ. Στερεά	1.555.000	1.140.000
Δυτική Στερεά	970.000	180.000
Σύνολο	4.025.000	4.320.000

4. Ο Καποδίστριας συνέστησε ειδική επιτροπή που ανέλαβε να συγκεντρώσει τα στοιχεία που ζητούσαν οι πρεσβευτές. Ο πασίγνωστος από την πάλη του εναντίον των ετεροχθόνων Παλαμήδης ήταν απ'αυτούς που περιηγήθηκαν τη χώρα για να συλλέξουν τις αναγκαίες πληροφορίες. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Συλλογή Βλαχογιάνη, Γ1) βρίσκονται οι σημειώσεις του, στις οποίες περιέχονται και στοιχεία και για άλλες περιοχές που δεν επισκέφθηκε ο ίδιος. Η μελέτη τους θα φώτιζε το πρόβλημα που συζητιέται εδώ όπως και πλήθος θέματα σχετικά με την άμεσως μετά την επανάσταση κατάσταση της χώρας. Συνοπτική παρουσίαση των σχετικών με την Πελοπόννησο στοιχείων του Παλαμήδη έχει γίνει από τον Γριτσόπουλο (1971).

Οι αριθμοί αυτοί αποτελούν οπωσδήποτε προσεγγίσεις και για τη σωστότερη αντιμετώπιση τους πρέπει να πάρουμε υπόψη μας δύο ακόμη στοιχεία. Πρώτο, ότι τα σχετικά ερωτήματα των Δυνάμεων είχαν τεθεί με στόχο τον υπολαγισμό του ετήσιου φόρου υποτελείας που θα έπρεπε να πληρώνει η Ελλάδα στην Τουρκία και τον καθορισμό του ύψους της αποζημίωσης που θα δινόταν στους "πρώην κτήτορες", τους Τούρκους που εγκατέλειψαν την επαναστατημένη χώρα. Και τούτο γιατί η συνθήκη του Λονδίνου του 1827 προέβλεπε ότι η απελευθερούμενες περιοχές θα αποτελούσαν ηγεμονία "φόρου υποτελή στο σουλτάνο" (Νάκος, 1970). Μπορεί λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι ο Καποδίστριας παρουσίασε στους πρεσβευτές των Δυνάμεων "διαπραγματεύσιμους" αριθμούς και όχι αυτούς που προέκυψαν από τη σχετική έρευνα που έγινε -- ίσως να "φούσκωσε" δηλαδή τις ελληνικές ιδιοκτησίες και να μείωσε τις τουρκικές, τις εθνικές χαίες δηλαδή. Από την άλλη μεριά όμως ο Καποδίστριας διαπραγματευόταν νέο δάνειο ύψους 60.000.000 φράγκων και οι Δυνάμεις αντιμετώπιζαν τα εθνικά κτήματα ως "ασφαλέστατο στοιχείο του ενεργητικού του νέου κράτους" (Ανδρεάδης, 1939, 328) -- επομένως ο Καποδίστριας είχε συμφέρον να τα αυξήσει για να δειχθεί το κράτος περισσότερο φερέγγυο, τη στιγμή μάλιστα που οι εθνικές χαίες ήταν ήδη υποθηκευμένες για τα δύο δάνεια, τα λεγόμενα της Ανεξαρτησίας. Άλλωστε, όταν μετά το θάνατο του Καποδίστρια αποφασίστηκε η διανομή 1.500.000 στρεμμάτων, οι πρεσβευτές των Τριών Δυνάμεων αντέδρασαν και η διανομή δεν έγινε (Ανδρεάδης, 1939, 328' Δερτιλής, 1983, 146). Το πιθανότερο είναι πως αυτές οι δύο αντίρροπες αναγκαιότητες είχαν ως αποτέλεσμα να μην υπάρξει συνειδητή αλλοίωση των στοιχείων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εκτιμήσεις που ανεβάζουν τις εθνικές χαίες σε 10-15 εκατομμύρια στρέμματα εμφανίζονται στη δεκαετία του 1830, όταν έχει εξασφαλιστεί η μη καταβολή αποζημίωσης στους Τούρκους αλλά όχι και η πλήρης καταβολή του δανείου των 60.000.000.

Δεύτερο, ότι η τουρκικής ιδιοκτησίας γη στην Ανατολική Στερεά που αναφέρουν τα στοιχεία του Καποδίστρια δεν αποτέλεσε στη συνέχεια εθνική γη στο

σύνολο της: οι τουρκικές ιδιωτικές κτήσεις στην Αττική, τη Βόρεια Φθιώτιδα και την Εύβοια εξαγοράστηκαν από Έλληνες και έτσι "με ολίγες εκατοντάδες χιλιάδων φράγκων επήλυδες τινες εδέσποσαν ολοκλήρου της υπαίθρου χώρας" (Ανδρεάδης, 1939, 327). Με βάση τα στοιχεία του Καποδίστρια οι τρεις αυτές επαρχίες είχαν συνολικά περίπου 700.000 στρέμματα γη τουρκικής ιδιοκτησίας, δημόσια και ιδιωτική. Επομένως, οι τουρκικές γαίες που απαλλοτριώσε η επαναστατική εξουσία δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τα 4.000.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης.⁵

Αναφέρθηκε ήδη ότι στην εποχή της επανάστασης φαίνεται να έγιναν καταπατήσεις εθνικών γαιών, άγνωστης έκτασης, και ότι στη συνέχεια προστέθηκαν σ'αυτές τα κτήματα των μοναστηριών που διαλύθηκαν. Με όλα αυτά τα συν και πλὴν είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε συμπέρασμα --ακόμη δυσκολότερο όμως να δεχθεί ότι οι εθνικές γαίες έφθάναν ή ξεπερνούσαν τα 6.000.000 στρέμματα το 1835. Η σχετική εκτίμηση του Σούτσου αποτελεί το ανώτατο συζητήσιμο όριο, μάλλον πολύ πιο πάνω από το πραγματικό αν θυμηθούμε και την τάση του να συμμορφώνει τους αριθμούς σε επιθυμητά επίπεδα και αν πάρουμε υπ'όψη μας ότι οι εκτιμήσεις του είχαν στόχο να δείξουν ότι, από ταμιακή άποψη, συνέφερε να πουληθούν στους χωρικούς οι εθνικές γαίες παρά να εισπραττεται η επικαρπία του 15% (Σούτσος, 1868, 194-208).

Αυτό το "δικαίωμα επικαρπίας" αποτελούσε άλλωστε και τη μόνη σχέση που διατηρούσε το κράτος με τα κτήματα του. Και για την ακρίβεια όχι το ίδιο αλλά οι ενοικιαστές των φόρων που εισέπρατταν για λογαριασμό του δημασίου τόσο τη δεκάτη όσο και την επικαρπία. Είδαμε ότι η εκκύκλιος της Στερνίτσας όριζε να δίνονται για "δεκατιάν εις τα δέκα ένα, δια δε τρίτον εις τα πέντε ένα, όπου γίνονται όλα εις τα δέκα τρία...

5. Ο Καποδίστριας τις υπολογίζει σε 6.600.000 στρέμματα αλλά συνυπολογίζει και τις τουρκικές ιδιοκτησίες στην Κρήτη (2.280.000 στρέμματα) και στη Χίο (1.200 στρέμματα) που δεν αποτέλεσαν τελικά μέρος του νέου κράτους (Μάμουκας, 1852, ΙΑ', 281). Ο Σιτηρόπουλος στη Βουλή κατά τη συζήτηση για τη διανομή τους είχε αναφέρει πως οι εθνικές γαίες είναι 3-4 εκατομμύρια στρέμματα (Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Β, τ. Α', σ. 404).

τα δε χωράφια όλων ημών των χριστιανών να δώσουν εις τα δέκα ένα''. Ο φόρος δηλαδή ορίζεται σε 10% και η επικαρπία, που αντικαθιστά το δόσιμο του 1/3 στον Τούρκο ιδιοκτήτη, σε 20%. Συνολικά, οι καλλιεργητές εθνικών χαιών δίνουν το 30% της σοδειάς, το 'τρίτοδέκατο' όπως ονομαζόταν, ενώ οι ιδιοκτήτες της έδιναν μόνο τη δεκάτη, 10%. Με το νόμο 10/26.4.1822 η 'Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος' γενικεύει τη ρύθμιση αυτή για όλες τις επαναστατημένες περιοχές (Ζωγράφος, 1976, Γ, 29)--το πόσο και πως εφαρμόστηκαν αυτές οι διατάξεις στις ταραχμένες συνθήκες της εποχής είναι βέβαια άλλο ζήτημα. Το 1830 ο Καποδίστριας προσπαθεί να καθιερώσει τη φορολογία σε κρήμα αντί της εις είδος. Θα αποτύχει βέβαια λόγω της έλλειψης κρημάτων και της αδυναμίας επομένως των χωρικών να ανταποκριθούν αλλά παράλληλα θα μετατρέψει την αναλογία των δοσιμάτων των καλλιεργητών εθνικών χαιών από 3/1 που ήταν, σε σχέση με τους ιδιοκτήτες, σε 2,5/1. (Ζωγράφος, ό.π., 120). Ο φορολογικός νόμος του 1832 που επαναφέρει την εις είδος φορολογία θα καθιερώσει οριστικά ως επικαρπία το 15% της σοδειάς: ενώ η 'δεκάτη' θα γίνει κατά καιρούς 9%, 5%, 8%, 7% της σοδειάς, η επικαρπία θα παραμείνει σταθερή ως το 1871 στο 15% της ακαθάριστης παραγωγής, για τα δημητριακά τουλάχιστον.⁶

Από τη σκοπιά των χωρικών που τις καλλιεργούν το πρόβλημα των εθνικών χαιών είναι απλά και μόνο πρόβλημα δασίματος, φορολογίας. Ουδείς τους ελέγχει ως προς το τι, πόσο και πώς θα καλλιεργήσουν. Προκειται για απόφαση που αφορά το νοικοκύρη και μόνο, που πρέπει βέβαια να παίρνει υπ' όψη του τις συλλογικές ρυθμίσεις που υπάρχουν στα πλαίσια της κοινότητας. Ούτε να τον εξώσει κανείς μπορεί από τη γη που καλλιεργεί, ούτε να τον εμποδίσει να την μοιράσει στα παιδιά του ή να την δώσει ως προίκα. Κανένας περιορισμός δεν υπάρχει ως προς την έκταση που μπορεί να κατέχει και να καλλιεργεί μια οικογένεια. Τυπικά, απαγορεύονται οι εμφυτεύσεις σε εθνικές χαίες' η εξάπλωση των σταφιδοφυτειών και των αμπελώνων αποδεικνύει πως κανείς δεν παίρνει υπ' όψη

6. Το γενικότερο θέμα της φορολογίας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

του την απαχόρευση και έτσι οι εθνικοϊδιόκτητες φυτείες πληθαίνουν συνεχώς. Ακόμη και να πουλά την "κατοχή" του και να την βάζει υποθήκη συνηθιζόταν, έστω και αν νομικά τέτοιες δικαιοπραξίες δεν αναγνωρίζονται.⁷ Όλοι οι νόμοι που θα βγούν πριν το 1871 και επιτρέπουν τη διάθεση εθνικών γαιών σε ειδικές κατηγορίες πολιτών (με την εξαίρεση του πρώτου νόμου, του 1835, περί προικοδοτήσεως) απαγορεύουν ρητά τη διάθεση ήδη καλλιεργημένων γαιών, γαιών δηλαδή που κάποιος τις κατέχουν. Ο χωρικός κάτοχος εθνικών γαιών ξεχωρίζει από το γείτονα του ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργεί μόνο τη στιγμή που ο ενοικιαστής των φόρων θα καταφθάσει στο κλώνι: ο δεκατιστής θα πάρει από τον πρώτο 25% ενώ από τον άλλο 10%. Ο Ανώνυμος συγγραφέας της Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας (1855, 139) είναι παραστατικώτατος στην περιγραφή της κατάστασης: "Η κυβέρνηση αφήνει πάντα γεωργόν ελεύθερον να καλλιεργήση και να σπείρη όπου και όσα θέλει... και αν η σπορά φέρη εξάντλησιν των δυνάμεων του εδάφους, τούτο είναι αδιάφορον εις αυτήν. Εξυπνά μόνον κατά τον θερισμόν των προϊόντων και τότε αποφασίζει να θηρεύση το μέρος της... θέτει εις πλειοδοσίαν τους φόρους, και παρουσιάζονται ως πλειοδότηι γεχυμνασμένοι θηρευταί, οίτινες ενοικιάζουν το δικαίωμα τούτο της εισπράξεως των φόρων δίδοντες κατ'αποκοπήν ωρισμένον τι ποσόν". Ο Σωτηρόπουλος (1861, 22) περιγράφει: "Είναι δε ανεκδιήγητοι αι πανταείδεις καταθλίψεις και αι οκληραί έρευναι, εις τας

7. Ο νόμος υπ' αριθ. 7 που αφορά τη διάθεση των ασκεπών γαιών φροντίζει να διευκρινίσει πως "πάσα πώλησις κατοχής επί εθνικής γης είναι άκυρος από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου" (άρθρο 7). Ο της' που αναφέρεται στις φυτείες φροντίζει να διασφαλίσει τα συμφέροντα του δημοσίου με τη διάταξη περί υποθήκης: "πάσα προγενεστέρα υποθήκη επί του όλου ή μέρους της φυτείας... έπονται της υποθήκης του δημοσίου" (άρθρο 5). Η ερμηνευτική εκκύκλιος του ίδιου νόμου αναγνωρίζει κι αυτή ότι "πολλοί των εμψυτευτών, καιτοι μη έχοντες κεκτημένον ουδέν δικαίωμα επί των φυτειών προσέφερον αυτάς εις υποθήκην". (Κοφινάς και Παναγιωτόπουλος, Α', 16). Από τα αρχεία του υποθηκοφυλακείου και του συμβολαιογραφείου Λεκαίνων προκύπτει ότι όχι μόνο γίνονταν αγοραπωλησίες, προικοδοτήσεις, κτλ, εθνικών γαιών αλλά ακόμη και ενοικιάσεις.

οποίας υποβάλλονται οι φορολογούμενοι και κατά συνέπειαν των οποίων πολλοί σύρονται εις τα δικαστήρια, οτέ μεν επί λόγω ότι εθέρισαν ή αλώνισαν άνευ αδείας των ενοικιαστών, οτέ δε επί λόγω ότι ενόθευσαν τους καρπούς ή ανέμιξαν τα εξ εθνικών χαίων προερχόμενα δεμάτια με άλλα θερισθέντα εξ ιδιοκτητών και ταύτα πάλιν με τα εκ προικοκτητών χαίων φορολογούμενα εις χρήματα⁹.

Ο Χαλικιόπουλος (1863, 83) αναφερόμενος στην εθνοσυνέλευση που προέκυψε από την οκτωβριανή επανάσταση αναφέρει ότι ορισμένοι πληρεξούσιοι που είχαν "καμερπή συμφέροντα" αντέδρασαν στην πρόταση περί μειώσεως του ποσοστού της επικαρπίας και αντ'αυτού πρότειναν τη μείωση της δεκάτης. Οι ίδιοι ήσαν που κατάφεραν να επιβάλλουν και στους προικοδοτηθέντας την δεκάτη αντί του εις χρήμα φόρου που πλήρωναν ως τότε. Αξιζει να παραθέσουμε αναλυτικά την άποψή του:

Η γεωργία βεβαίως μεγαλύτερον είχε συμφέρον να ελαττωθή η επικαρπία παρά ο έχχειος φόρος. Οι άνθρωποι όμως εκείνοι, νομοθετούντες, δεν είχαν υπόψιν το κοινόν συμφέρον αλλά τα ίδια αυτών κτήματα, και ενεπνεύσθησαν υπό του φόβου της ανεξαρτησίας την οποίαν ήθελον απολαύσει οι χωρικοί των, δυνάμενοι τότε να προτιμήσωσι τας χαίας του δημοσίου από τας ιδικάς των. Οι άνθρωποι ούτοι είναι οι όχι μόνον δια λόγων, αλλά και δια των πραγμάτων αυτών, υποστηρίξαντες την τουρκικην φορολογίαν, ως την μάλλον σύμφωνον εις τα ίδια αυτών συμφέροντα. Η Εύβοια και η Φθιώτις μαρτυρούσι περί της αληθείας ταύτης.

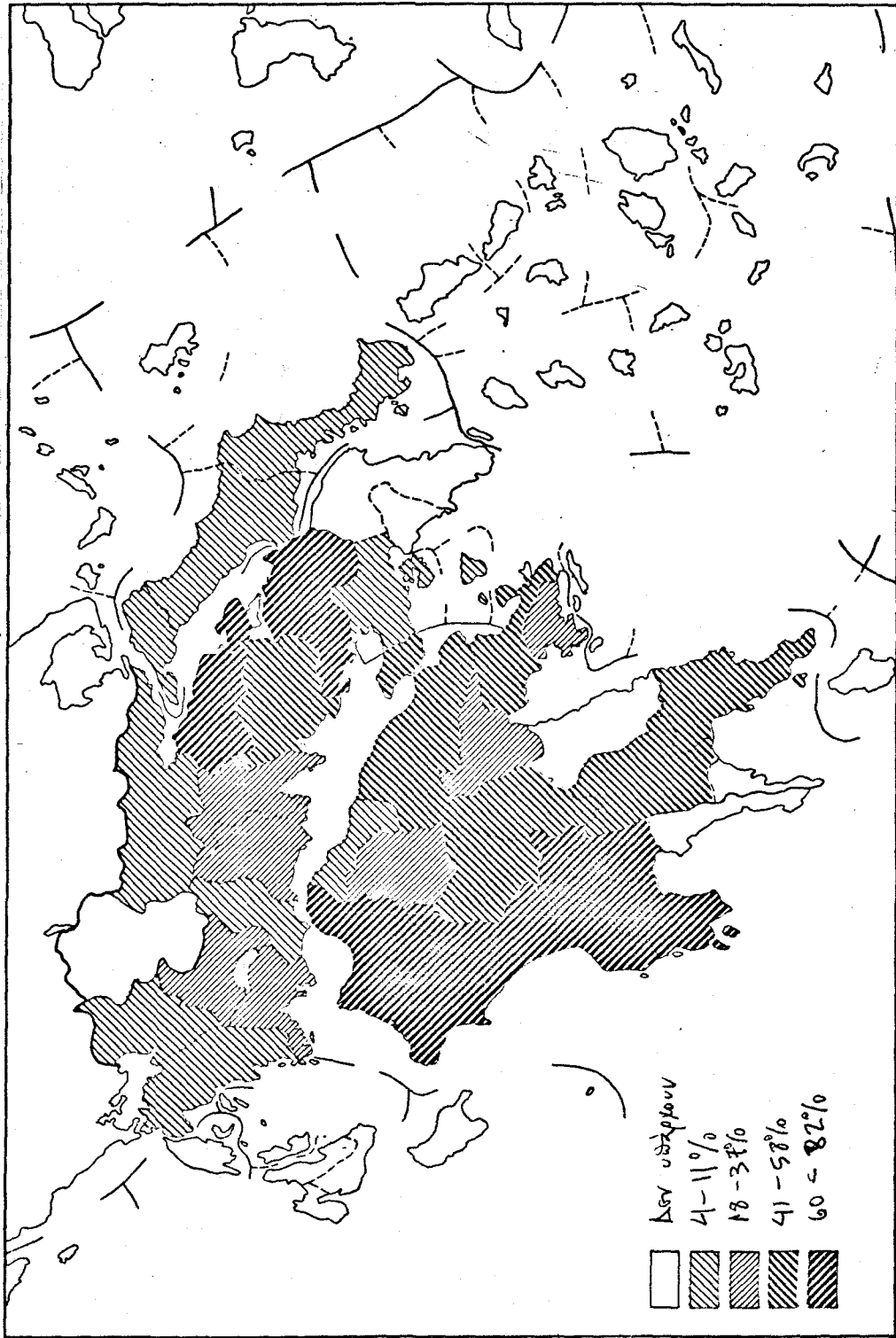
Οι φράσεις που έχουν υπογραμμιστεί από μένα στα αποσπάσματα από τον Σωτηρόπουλο και τον Χαλικιόπουλο

8. Ο Σωτηρόπουλος αναφέρεται στις χαίες που αποκτήθηκαν με το νόμο του Όθωνα περί "προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών" (26.5.1835). Οι κάτοχοι τους δεν πλήρωναν δεκάτη αλλά 3% επί της αξίας της γης που πήραν.

αναδεικνύουν δύο σημαντικές κατηγορίες που τις συμφέρει η ύπαρξη των εθνικών γαίων. Πρόκειται για τους ενοικιαστές των φόρων και τους μεγάλους γαιοκτήμονες, τους τσιφλικάδες. Αν η επικαρπία μειωθεί ή εξαφανιστεί, οι πρώτοι θα χάσουν τα κέρδη που τους αφήνει η εισπραξη του 15%. Οι δεύτεροι θα χάσουν τους κολλήχους τους που θα προτιμήσουν να καλλιεργήσουν εθνικές γαίες αντί για τα χωράφια του γαιοκτήμονα αν η επικαρπία μειωθεί ή αν οι γαίες μοιραστούν. Οι ενοικιαστές των φόρων την εποχή του Όθωνα δεν είναι τυχαία πρόσωπα: 'Ο θέλων να γίνει βουλευτής εφρόντιζε να γίνει συγχρόνως και ενοικιαστής φόρων δια ν'αποκτή προχείρως τα μέσα του εκλογικού αγώνος και δια ν'αποζημιούται δια τας κατ'αυτὸν θυσίας του. Διότι αντί να πληρώνη το μίσθωμα των φόρων έδιδε την ψήφον του και οι υπουργοί ηυχαριστούντο... λαμβάνοντες αντί εισοδήματος ενιαυσίου την βουλευτικήν ψήφον του ενοικιαστού' (Χαλικιόπουλος, 1863, 41-42).

Το θέμα των εθνικών γαίων όμως έχει και έντονο τοπικό χαρακτήρα. Από τα στοιχεία του Καποδίστρια που ήδη αναφέρθηκαν προκύπτει ότι το πρόβλημα αφορά κυρίως την Πελοπόννησο, σε μικρότερο βαθμό την Ανατολική Στερεά, ελάχιστα τη Δυτική και καθόλου τα νησιά όπου δεν υπήρχαν τουρκικές ιδιοκτησίες. Ο Χάρτης II.5.1 επιβεβαιώνει και αποσαφηνίζει περισσότερο αυτήν την εικόνα. Στηρίζεται στα στοιχεία της Στατιστικής του 1860 (σελ. 84-85) και δείχνει την αναλογία μεταξύ εθνικών και ιδιωτικών γαίων για την καλλιεργημένη με δημητριακά γή. Στις περισσότερες από τις επαρχίες της Στερεάς οι εθνικές γαίες καταλαμβάνουν λιγότερο από 10% της σπαρμένης γης. Μόνο στη Βοιωτία, τη Λοκρίδα και τη Λειβαδιά η εθνική γη βρίσκεται σ'αναλογίες αντίστοιχες με αυτές που υπάρχουν στις περισσότερες από τις πελοποννησιακές επαρχίες. Και δεν είναι βέβαια καθόλου τυχαίο το ότι ο νόμος για τη διανομή προωθείται από τον πρωθυπουργό Κουμουνδούρο που εκλέχεται στη Μεσσήνη και τον υπουργό Οικονομικών Σωτηρόπουλο που εκλέχεται βουλευτής στην Τριφυλία: και οι δυο δηλαδή προέρχονται από επαρχίες που το πρόβλημα των εθνικών γαίων και ιδιαίτερα των εθνικοϊδιόκτητων φυτειών είναι

Κατανομή των εθνικών γαιών (1860)

* Ποσοστό % εθνικών γαιών επί του συνόλου των εμπορεύσιμων και διαθέσιμων οι εδαφών.

πραγματικά οξύ. Για τους Ρουμελιώτες και νησιώτες βουλευτές διανομή των εθνικών γαίων σημαίνει χαρισμά τους στους Μωραίτες χωρικούς --από τους φανατικούς πολέμιους των νομοσχεδίων του Κουμουνδούρου είναι άλλωστε ο βουλευτής Αττικής Λέκκας που δηλώνει ότι θα προτιμούσε να γίνει διανομή της γης των μεγαλοκτηματιών βουλευτών και όχι να γίνουν κτηματίες μόνο όσοι τυχαίως έχουν στις επαρχίες τους εθνικές γαίες. Ο βουλευτής Ναυπακτίας Ροντήρης θα δηλώσει πως ο νόμος αποτελεί "σύλληψη της ιδιοκτησίας του λαού".⁹

Μέχρι την περίοδο της διανομής όμως "Οι κατά καιρούς τον τόπον κυβερνήσαντες εφέρθησαν πάντοτε με ακατανόητον φειδώλιαν ως προς την διάθεσιν της εθνικής γης. Και αν ποτε κατηγορηθώσι δι άλλας ελλείψεις κανείς δεν θα ευρεθή να τους κατηγορήσει ότι κατεχράσθησαν την εθνικήν γην", μας πληροφορεί ο Ανώνυμος της Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας: ως το 1853 είχαν εκποιηθεί ή μοιραστεί σε διάφορες κατηγορίες (φαλαγγίτες, Κρήτες, πυρπολητές, νεοφώτιστους, κτλ.) 265.000 στρέμματα γης και φυτειών (Ανώνυμος, 1855, 53).¹⁰ Σ'αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και τη γη που "χάρισε" ο Όθωνας το 1848 στους γεωργούς για ν'αποκτήσουν σπίτια: στο ίδιο πνεύμα με το ψήφισμα του Καποδίστρια το 1830 επιτρεπόταν σ'όσους δεν είχαν καθόλου γη να πάρουν ως ιδιοκτησία τους ένα στρέμμα στην περιοχή του χωριού τους για σπίτι και κήπο. Όσοι είχαν κάποιο μικρό οικόπεδο δικό τους μπορούσαν να το αυξήσουν μέχρι να φτάσει το ένα στρέμμα... Κάπου 150.000 στρέμματα πρέπει να μοιράστηκαν μ'αυτόν τον τρόπο.

9. Εφημερίς των συζητήσεων της βουλής, Περίοδος Γ, σύνοδος Β', τόμος Α', σ. 403-426.

10. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Στεφανίδης (1948, 81-86) με βάση το νόμο περί προικοδοτήσεως δόθηκαν 9.133 παραχωρητήρια για 145.000 στρ., με τα φαλαγγίτικα γραμμάτια 190.000 και περίπου 60.000 στρέμματα στους πρόσφυγες Ψαρρών-Κρήτης. Υπολογίζει ότι συνολικά μέχρι το 1871 600.000 στρέμματα (περιλαμβανομένων των "δωρεών" του Καποδίστρια και του Όθωνα) είχαν περάσει σε ιδιωτικά χέρια "εις τους ευπορωτέρους και επιτηδειοτέρους αστούς" αλλά με νόμιμα μέσα.

Θεωρητικά υπήρχε η δυνατότητα να αγοράσει ο κάθε "αρχηγέτης ελληνικής οικογένειας" εθνική γη αξίας μέχρι 2.000 δραχμών ή μέχρι 120 στρέμματα με πίστωση, βάσει του νόμου περί "προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών" του 1835. Η εξόφληση θα γινόταν σε 36 ετήσιες δόσεις με την καταβολή κάθε χρόνο του 6% της τιμής για κρωλύσιο και τόκο. Οι προικοδοτούμενοι δεν θα πλήρωναν δεκάτη ή επικαρπία αλλά 3% της τιμής της γης ως φόρο. Όμως, όπως μας πληροφορεί η Εφημερίς της ελληνικής γεωργίας (1856, 546-548), η κυβέρνηση όχι μόνο καθόρισε εξαιρετικά ψηλές τιμές για τις διάφορες κατηγορίες γης (5 κατηγορίες, από 16-242 δρχ/στρ.) αλλά επιπλέον οι τιμές αυτές δεν αποτελούσαν παρά τα κατώτατα όρια για τις δημοπρασίες που ακολουθούσαν: ο ενδιαφερόμενος δηλαδή υπεδείκνυε τα χωράφια που τον ενδιέφεραν, οι αρμόδιοι αποφάσιζαν σε ποιά κατηγορία ανήκαν και στη συνέχεια γινόταν δημοπρασία. "Ο θέλων να γίνει ιδιοκτήτης έπρεπε να προσφέρει... πλειότερον απ'όλους, και απ'εκείνους τους προσφερτάς οιτινες, χάριν εκδικήσεως ή χάριν παιδιάς, ενεφανίζοντο εις την δημοπρασίαν και ανεβίβαζαν τας τιμάς". Αν τελικά έγιναν μ'αυτόν τον τρόπο κάποιες προικοδοτήσεις αυτό οφείλεται στο ότι οι εκτιμητές εκαρχητήρισαν αρχικά τις διεκδικούμενες γαίες σαν κατώτερης ποιότητας και έτσι "εσυμβίβασαν τας απαιτήσεις του υπουργείου" με την πραγματική αξία των χωραφιών.¹¹ Το δημόσιο, συνεχίζει η εφημερίδα, είδε με ευχαρίστηση τα αποτελέσματα των δημοπρασιών "εις τας οποίας επαρουσιάσθησαν μαινόμενοι τινες να γίνωσιν ιδιοκτήται" και "επιθυμούν κέρδη μεγαλύτερα ανέστειλε την εκτέλεσιν της καλυτέρας διατάξεως του νόμου... του άρθρου ενδεκάτου καθ'ό η

11. "Ο νόμος της προικοδοτήσεως απέτυχε οικτρώς", παρατηρεί και ο Σωτηρόπουλος (1867, 55) αλλά με διαφορετικά επιχειρήματα: "Επωλήθη μεν τκανή έκτασις γαιών και πολλοί γεωργοί εξώσθησαν ανηλεώς από το έδαφος, το οποίον από αμνημονεύτων χρόνων εκαλλιέρχουν οι προπάτορες των και το εζύμωσαν με το αίμα των, αλλ'ολίγιστοι των αγοραστών εξεπλήρωσαν τας οποίας ανέλαβον απέναντι του δημοσίου υποχρεώσεις δια την πληρωμήν του τιμήματος".

ολομέλεια δήμου τινος είχε το δικαίωμα να λάβη τας προικοδοτήσεις των μελών της κατ'εκτίμησην και όχι δια δημοπρασίας'' (υπογράμμιση Δ.Κ.Ψ). Προφανώς, τα συμφέροντα των ενοικιαστών των φόρων και των μεγάλων χαιοκτημόνων δεν ήσαν ξένα προς την 'ἀναστολή'', δηλαδή την κατάργηση της σχετικής διάταξης.

Το οθωνικό κράτος λοιπόν έκανε ό,τι μπορούσε για να αποτρέψει όχι μόνο τη δημιουργία μεγάλης ιδιοκτησίας, όπως επισημαίνει ο Βερχόπουλος (1974, 91) αλλά και μικρής --στο βαθμό που αυτή η τελευταία μείωνε τα δασύματα προς τους χαιοκτήμονες και τα κέρδη των ενοικιαστών. Κι έτσι δεν θα μοιράσει τις εθνικές χαίες. Το 1860, σύμφωνα με τα στοιχεία της Στατιστικής, το 35% περίπου των καλλιεργημένων με δημητριακά χωραφιών (800.000 στρέμματα επί 2.350.00) είναι εθνικές χαίες. Το ίδιο ισχύει για το 20% των αμπελιών, το 35% των σταφίδων, το 12% των ελαιώνων, το 30% των μορεώνων, το 65% των συκεώνων --πάντα σύμφωνα με τους αριθμούς της Στατιστικής. Εξυπακούεται πως όσο ο χρόνος περνά και επεκτείνονται οι καλλιέργειες τόσο και το ποσοστό των καλλιεργημένων εθνικών χαιών αυξάνεται, μια που η ακαλλιέργητη εθνική γη αποτελεί τη ρεζέρβα από την οποία μπορούν να αντληθούν καινούργιες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Τα στοιχεία της Στατιστικής σε συνδυασμό με τα στοιχεία του Καποδιστρια δείχνουν πως είναι υπερβολικές οι κατηγορίες για καταπάτηση εκατομμυρίων στρεμμάτων εθνικής γης από τους ισχυρούς της εποχής. Ίσως είναι σωστότερο να πούμε πως τα συμφέροντα των ισχυρών στη διάρκεια της οθωνικής περιόδου επέβαλαν τη διατήρηση και επαύξηση (δηλαδή την καλλιέργεια τους) των εθνικών χαιών.

Όμως, παρά τη μη διανομή των εθνικών χαιών, η μικρή ιδιοκτησία σιγά-σιγά εξαπλώνεται σε βάρος της μεγάλης, μας πληροφορεί η Οικονομική Επιθεώρησης σε ανώνυμο άρθρο με τίτλο 'Περί της μικράς ιδιοκτησίας της γης' στην Ελλάδα (Α', 1873, 193-200). Και τούτο διότι πολλοί χαιοκτήμονες 'αντήλλαξαν τον βίον των αγρών δια του βίου των πόλεων. Κατ'αρχάς οι χωρικοί χρησίμευσον ως επίμορτοι καλλιεργηταί της γης... βαθμηδόν απεδείχθη ότι αύτη (η επίμορτος καλλιέργεια)

δεν ηδύνατο να επαρκέσει εις τας αναπτυσσομένας ανάγκας των ιδιοκτητών οίτινες εισήλθον ούτως εις το ολισθηρόν στάδιον της απαλλοτριώσεως των οικογενειακών αυτών κληρονομιών''. Εξαίρεση σ'αυτή τη διάσπαση των ''αρχαίων ιδιοκτησιών'' αποτελούν, μας πληροφορεί το άρθρο (σ. 194), τα τσιφλίκια που αγοράστηκαν σε ευτελείς τιμές από τους Τούρκους, αυτά της Ανατολικής Στερεάς δηλαδή. Στη Γορτυνία όμως ''οι γενικότερες συνθήκες οδηγούν σε υποτίμηση της γης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Παράλληλα η γιγάντωση της κρατικής μηχανής θα διώξει 'τους αφεντάδες' από την επαρχία. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας 1860- 1870 αρχίζει το πούλημα της γης προς τους χωρικούς...'' (Τσότσορος, 1981, 426). Η γη που πουλούν οι αφεντάδες είναι συχνά εθνική γη που αποκτήθηκε στη διάρκεια του αγώνα παρά τις ρητές απαγορεύσεις ή γη που αγοράστηκε στη συνέχεια με φλαγγιτικά γραμμάτια ή με βάση το νόμο περί προικοδοτήσεως (ό.π., 424-425)

Η επιταγή του άρθρου 102 του Συντάγματος του 1864 (''Δι'ιδιαιτέρων νόμων και όσον ένεστι ταχύτερον θέλει ληφθεί πρόνοια περί διαθέσεως και διανομής της εθνικής γης'') θα πραγματοποιηθεί το 1871, η τάξη των μικρο-ιδιοκτητών θα διογκωθεί και ο ''ασιανός νόμος της ακτημοσύνης του λαού και της κτημοσύνης του δημοσίου ή της κυβερνήσεως'' θα πάψει να υφίσταται.¹² Παρά την υπερβολή της φράσης (οι καλλιεργούμενες εθνικές γαίες

12. Εφημερίς ελληνικής γεωργίας, 1856, 546. Η αναφορά υπάρχει σε ανώνυμο άρθρο (του εκδότη Κ.Ν. Εμμανουήλ ή του εξ υιοθεσίας αδελφού του Π.Ι. Χαλικιόπουλου) που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στα δύο τελευταία φύλλα της μηνιαίας Εφημερίδας με τίτλο ''Γεωργικός Οργανισμός''. Το 1861 θα εκδοθεί από το τυπογραφείο Μαυρομάτη η δεκαπενθήμερη Εφημερίς της Γεωργίας (με την ίδια γραβαούρα στο εξώφυλλο που χρησιμοποιούσε και η σχεδόν συνώνυμη της) που αποφεύγει όμως ν'αποκαλύψει τα ονόματα της συντακτικής επιτροπής. Σ'αυτήν θα πρωτοδημοσιευθεί σε συνέχειες το 1861 και η εργασία του Σ. Σωτηρόπουλου Διατριβή περί εχθείου φορολογίας.

το πολύ να έφθασαν σε έκταση το 1/2 του συνόλου των καλλιεργουμένων χαιών πριν την διανομή τους σε όλη τη χώρα --για την Πελοπόννησο όμως και ιδιαίτερα τις σταφιδοπαρκαχωχές περιοχές η φράση αποδίδει την πραγματικότητα), οι υποχραμμισμένες από τον ίδιο τον ανώνυμο συγγραφέα λέξεις σε συνδυασμό με τα όσα περί φορολογίας γνωρίζουμε και με την μαρξική έννοια του ασίανού τρόπου παραχωχής αποτελούν ίσως το κλειδί για να κατανοήσουμε την πραγματικότητα της οθωνικής περιόδου και γενικότερα του 19^{ου} αιώνα.

Πρέπει τέλος να συζητήσουμε και τις πιθανές επιπτώσεις που είχε η διανομή και σ'ένα εντελώς διαφορετικό επίπεδο, αυτό της μορφής της οικογενειακής οργάνωσης. Ο νόμος προέβλεπε ότι δικαίωμα συμμετοχής επί της διανομής των εθνικών χαιών έχει: 'α) Πας πολίτης Έλληνας έγγαμος. β) Πας πολίτης Έλληνας ενήλιξ, ζων εξ ιδίας ερχασίας ή περιουσίας. γ)....' (Κορινός και Παναγιωτόπουλος, 1898, 23). Η διατύπωση δεν είναι ανώδυνη: κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου στη Βουλή (Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Περ. Γ', Συν. Β', τόμος Α', 421-422) υπεδείχθη ρητά από βουλευτές και έγινε δεκτό από τον εισηγητή του νόμου υπουργό Οικονομικών Σωτηρόπουλο να επιτρέψει ο νόμος να παίρνουν εθνικές χαίες όχι μόνο οι ατεξούσιοι αλλά και όσοι ζουν με τον πατέρα τους γιατί αλλιώς θα 'τιμωρεί την ομόνοιαν' ο νόμος. Και πράγματι η διατύπωση επιτρέπει σε κάθε παντρεμένο και σε κάθε ενήλικο που μπορεί να δουλέψει (να ζει 'εξ ιδίας ερχασίας') να διεκδικήσει, να 'δηλώσει' κατά την έκφραση της εποχής, εθνικές χαίες. Μετά τη δήλωση και την καταβολή της προκαταβολής (3 δραχ. κατά στρέμμα για τις ποτιστικές και 1,5 για τις ξερικές χαίες) το κράτος εξέδιδε 'παραχωρητήρια' στο όνομα του δηλούντος και η γη γινόταν ιδιοκτησία του με επίσημη μεταγραφή στο υποθηκοφυλακείο. Στη συνέχεια αυτός που είχε δηλώσει τη γη θα την εξωφλούσε σε 26 ίσες τοκοχρωλυτικές δόσεις με χρεώλυσιο 3% και τόκο 2% επί του τιμήματος --που το όριζε ειδική επιτροπή που χώριζε τη γη του χωριού σε περιοχές ανάλογα με τη γονιμότητα της.

Θα ήταν δυνατό όμως ο νόμος, αντίθετα με τις προθέσεις του νομοθέτη, να μη λειτουργήσει ενισχυτικά για την ομόνοια των σύνθετων οικογενειών. Και τούτο διότι με τη δήλωση για τη γη που έκανε, αυτόματα ο παντρεμένος ή ανύπαντρος γιος γινόταν ιδιοκτήτης και επομένως μπορούσε να ανεξαρτητοποιηθεί, αδιαφορώντας για την τυχόν αποκλήρωσή του από τον πατέρα. Βέβαια το πρόβλημα δεν ήταν η τυπική ιδιοκτησία, αφού έτσι ή αλλιώς είχε και πριν δικαίωμα ο οποιοσδήποτε να καλλιεργήσει εθνική γη --αρκεί να μην είχε προλάβει άλλος και να πλήρωνε στο κράτος τη γαιοπρόσοδο, την επικαρπία. Το πρόβλημα ήταν η πραγματική δυνατότητα εκκέρωσης και καλλιέργειάς της από το γιο είτε με τα ζώα για όργωμα, είτε η εμφύτευση της με σταφίδα. Από την άλλη όμως είναι γεγονός ότι ο κάθε πατέρας είχε συμφέρον να δηλώσουν τα παιδιά του γη γιατί ο νόμος έβαζε περιορισμό (80 στρέμματα ξερικά ή 40 ποτιστικά) σε κάθε δικαιούχο. Για να αποκτήσει η οικογένεια περισσότερη έπρεπε να κάνουν δήλωση στο όνομα τους τα παντρεμένα ή τα ανύπαντρα ενήλικα παιδιά που ζούσαν μαζί με τον πατέρα. Και τη γη που είχε δηλωμένη στο όνομα του, έστω κι αν την είχε καλλιεργήσει όλη η οικογένεια, θα μπορούσε σε μια στιγμή κρίσης να την διεκδικήσει ο τυπικός δικαιούχος της χωρίς να φοβάται, στο νομικό τουλάχιστον επίπεδο, την οργή του πατέρα ή των αδελφών. Η δυνατότητα αυτή του γιού προφανώς ενίσχυε τη διαπραγματευτική του θέση απέναντι στον πατέρα. Δεδομένου ότι η διαδικασία διανομής δεν ήταν στιγμιαία αλλά κράτησε γύρω στα 30 χρόνια (στο υποθηκοφυλακείο Λεχαίνων υπάρχουν δηλώσεις που κατατίθενται και παραχωρητήρια που δίνονται από το κράτος που φθάνουν ως το 1900) θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι, μετά τη διανομή, στις περιοχές των εθνικών γαίων, οι σύνθετες μορφές οικογένειας είχαν λιγότερες δυνατότητες να ευδοκιμήσουν σε σχέση με τις άλλες.

Όμως η προκαταβολή που απαιτούσε το δημόσιο ήταν εξαιρετικά υψηλή για την εποχή: για να εξαντλήσει κανείς τα 80 στρέμματα που μπορούσε να δηλώσει έπρεπε να δώσει προκαταβολικά 120 δραχμές --σε εποχή που, όπως

θα δούμε παρακάτω, οι καταναλωτικές ανάγκες μιας επαμελούς οικογένειας, εκφρασμένες σε δραχμές, ήσαν περίπου 600 δρχ. το χρόνο. Το γεγονός ότι έπρεπε να δοθεί όλη μαζί και όχι με δόσεις (όπως το τίμημα) επέτρεπε να διεκδικήσουν τόσο μεγάλες ή και μεγαλύτερες εκτάσεις μόνο οι μεγαλονοικοκυραίοι και οι αστοί. Αυτήν την πτυχή άλλωστε της σχετικής διατάξεως του νόμου την είχαν επισημάνει βουλευτές που τόνισαν ότι παραχρμάφεται έτσι ο περιορισμός των 80 στρεμμάτων και θα μπορούν ορισμένοι να πάρουν πολλή γη --και επικαλούνται επιπλέον με τη σειρά τους την ανάγκη με το νόμο αυτό "να ανεξαρτητοποιηθούν τα άτομα από την οικογένεια του πατρός" (Εφημ. Συζ., ό.π.). Ο στόχος της διατύπωσης που δέχθηκε ο Σωτηρόπουλος ήταν μάλλον να δώσει το δικαίωμα στις πλούσιες οικογένειες να αποκτήσουν περισσότερη γη και δεν φαίνεται πώς μπορούσε η διανομή να επέδρασε θετικά ή αρνητικά στη μορφή της οικογένειας στις περιοχές που πραγματοποιήθηκε.

Από σειρά παραχωρητηρίων της περιοχής Λεχαινών προκύπτει άλλωστε ότι, με εξαίρεση γνωστούς μεγαλοκτηματίες και εμπόρους της εποχής, οι χωρικοί δηλώνουν και παίρνουν εκτάσεις 10-20 στρεμμάτων. Ο αριθμός των παραχωρητηρίων όμως (περίπου 2.000) και η διασπορά τους στο χρόνο (από το 1872 ως το 1900) επιβάλλουν προσεκτικότερη ανάλυση γιατί μπορεί ο ίδιος χωρικός να δήλωσε πολλά χωράφια διαφορετικές χρονιές. Υπάρχουν από την άλλη μεριά σειρά συμβολαίων με τα οποία 2-4 άτομα μαζί παραχωρούν ταυτόχρονα την εθνική γη που απέκτησαν σε κάποιο άλλο --και έτσι καταστρατηγείται ο περιορισμός των 80 στρεμμάτων από όσους τη θέλουν όχι για να ζήσουν δουλεύοντας την αλλά για να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους στην παραγωγή της σταφίδας.

Ανεξάρτητα όμως από την πραγματική επίπτωση που είχε και τα κίνητρα που έκρυβε η αναφορά στην ανάγκη διατήρησης της "ομόνοιας" στις οικογένειες όπου γονείς και παντρεμένοι γιοί συγκατοικούν, θα μας είναι χρήσιμο σε παραπέρα επεξεργασίες το γεγονός ότι οι σύνθετες οικογένειες θεωρούνται τόσο ισχυρή κοινωνιολογική πραγματικότητα ώστε να χρησιμεύουν ως ιδεολογικό προκάλυμμα για άλλες επιδιώξεις.

I.6 Οι φόροι.

Ως χοροδότης των εθνικών χαιών το νεοελληνικό κράτος υπήρξε ευθύς εξ αρχής θεοκατάρατον, όπως είδαμε προηγουμένως, αφού μίσθωσε τις χαιές του με 20% αρχικά και 15% στη συνέχεια στους έλληνες γεωργούς. Ως φορολογούσα δημόσια αρχή δεν ήταν πολύ καλύτερο: όπως επισημαίνει ο Τσουκαλάς (1981, 50) αναφερόμενος στον 19^ο αιώνα "τόσο σε σύγκριση με τις χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης όσο και πάνω στην πολύ λυσιτελέστερη βάση της αντιπαραβολής με τα γειτονικά βαλκανικά κράτη, το οικονομικό βάρος των δημόσιων δαπανών στην Ελλάδα εμφανίζεται εντυπωσιακά και επίμονα υψηλό". Οι δημόσιες δαπάνες καλύπτονται βέβαια από τα φορολογικά έσοδα, τον εσωτερικό (και εξωτερικό αρχότερα) δανεισμό και τα εισοδήματα από την περιουσία του δημοσίου, δηλαδή κυρίως την επικαρπία των εθνικών χαιών. Όμως και η επικαρπία ως φορολογία αντιμετωπίζεται τόσο από το κράτος όσο και από τους χωρικούς: οι πίνακες της Στατιστικής του 1860 παρουσιάζουν μαζί τον έγγειο φόρο και την επικαρπία για τις εθνικές χαιές ενώ ο χωρικός από τη μεριά του ενδιαφέρεται για το πόση συνολικά ποσότητα θα φύγει από τ'αλώνι του και όχι για τον ακριβή χωρισμό της σε φόρο και επικαρπία. Και ο ενοικιαστής του φόρου άλλωστε για το συνολικό δόσιμο της περιοχής ενδιαφέρεται και σε σχέση μ'αυτό κάνει την προσφορά του στις δημοπρασίες.

Κυρίαρχη πρακτική μέχρι τα τέλη σχεδόν του 19^{ου} αιώνα είναι η εισπραξη των φόρων με ενοικίαση: το κράτος εκχωρεί στον τελευταίο πλειοδότη το δικαίωμα εισπραξης τους και τον εξοπλίζει με μια σειρά δημόσιες εξουσίες για να καταφέρει να φέρει σε πέρας το έργο του. Όμως, "ο φορολογούμενος απέναντι μεν της κυβερνήσεως είναι πολίτης... ως προς τον ενοικιαστήν είναι ύλη κερδοσκοπίας" (Σούτσος, 1863, 13). Ο Κουμουνδούρος (1860, 4) στην εισαγωγική έκθεση του νομοσχεδίου του για την κατάργηση της δεκάτης (που δεν ψηφίστηκε από την οθωνική Βουλή) περιέγραψε ως εξής την κατάσταση:

Ἡ ενοικίασις θέτει κατὰ πρότον ἀπέναντι του φορολογουμένου τον ενοικιαστήν ... ὅστις δεν ἔχει ἄλλον κανόνα, ἄλλην ἀρχὴν εἰς τὰς πράξεις του παρὰ το συμφέρον του και τον περιβάλλει κατ'ἀνάγκην με πᾶσαν ἐξουσίαν δια να ἀπομακρύνη τὰς τυχόν δολιότητας του φορολογουμένου και να βεβαιώσῃ την πρόσδοον. Ο ενοικιαστής δικαιούται να ἐπιληφθῇ πάσης ἐξετάσεως και ἐρεῦνης, να εἰσέλθῃ εἰς την οἰκίαν του φορολογουμένου, να ἐξετάσῃ τὰς ἀποθήκας του και να τον υποβάλλῃ εἰς παντὸς εἶδους ἐνοχλήσεις και στενοχωρίας δια να μὴν υποκρύψῃ τι. Θέλει να θερίσῃ, να ἀλωνίσῃ, να συσκομίσῃ, οφείλει να εἰδοποιήσῃ τον ενοικιαστή¹ ... ἐν τῷ μεταξύ /μέχρι να πάει ο ενοικιαστής/ ο ἀρμόδιος δι ἀλώνισμα, λύχνισμα και μέτρημα καιρὸς παρέρχεται, κακοκαιρία δε ἢ βροχὴ ἐπελθούσα ζημιώνει και καταστρέφει τον ἐκτεθειμένον καρπὸν ... οἱ ενοικιασταὶ μὴ ἀγνοοῦντες την υπεροχὴν τῆς θέσεως των ταύτης την ἐκμεταλλεύονται. Ἀς προσθέσωμεν εἰς ταῦτα τὰ πλαστὰ διπλότυπα, τους νοθευμένους καταλόγους, ἐκ των οποίων βρῖθουσι τὰ ἀρχεῖα των οικονομικῶν ἀρχῶν και δια των οποίων παρίστανται οἱ κάτοικοι ὡς οφείλοντες τους φόρους των οποίων οφειλέται εἰσὶν οἱ ενοικιασταὶ ... δια να ἔχωμεν πλήρη εἰκόνα του υπάρχοντος συστήματος κατὰ το οποίον ... ο βεβαιῶνων ζητεῖ την ὠφέλειαν του εἰς την χρεωκοπίαν και την γύμνωσιν των χωρικῶν''.

Ο Ἀνώνυμος της Ἐφημερίδος της Ἑλληνικῆς Γεωργίας (1856, 137) που γράφει λίγα χρόνια πρὶν τον Κουμουνδούρο, μοιάζει ν'ἀποτελεῖ την πηγὴ ἐμπνευσεως του

1. Το μυθιστόρημα του Π. Καλλιγὰ Θάνος Βλέκας (γραμμένο το 1855) ἀρχίζει με τον ἥρωα να κάθεται μπροστὰ στην καλύβα του ἑσύννοου και βαρυθυμῶν, διότι προ πολλῶν ημερῶν εἶχε θερίσει τον σίτον του και σπρεῦσει τὰς θημωνίας εἰς το ἀλώνιον περιμένων τους δεκατευτάς, δια να γίνῃ ἡ καταμέτρησις, μεθ' ἣν μόνην πδύνατο να ονομάσῃ ἰδιὰ του τὰ θερισθέντα''. Ἡ καθυστέρηση των δεκατιστῶν ἀποτελεῖ την ἀρχὴ των δεινῶν του Θάνου Βλέκα.

καταψηφισθέντος και παραιτηθέντος υπουργού: ο χωρικός

πρέπει να λάβη την άδεια από τον ενοικιαστή δια να θερίση, και πρέπει να περιμένη αυτόν να μετρήση, δια να σηκώση τον καρπό από τ'αλώνια. Εις τας ομόρους επαρχίας της Ηπείρου /στην Τουρκία δηλαδή/ οι ενοικιασται φυλάττουν τους δρόμους και μετρούν τα εισερχόμενα εις το χωρίον φορτώματα του εκ των αγρών μετακομιζομένου αραβοσίτου όστις φυλάττεται /από τους χωρικούς/ ακοπάνιστος' εις την ελευθέραν όμως Ελλάδα τούτο είναι ασυχώρητον και οι γεωργοί αναγκάζονται να φυλάττωσιν εις τα αλώνια τον αραβοσίτον, εν καιρώ των βροχών, και να φθείρεται μέγα μέρος αυτού μέχρις ού η μεταβολή του καιρού συχωρήση το κοπάνισμα /γιατί πρέπει να δοθεί κοπανισμένο αραποσίτι ως φόρος/. Πρέπει να απέχη από τας προκαταρκτικάς εργασίας των πρώιμων μέχρις ού χλυτώση από το κοπάνισμα των σπύρων. Πρέπει τελοσπάντων να μετακομίση αυτούσιον τον φόρον και να περιμένη ν'ανοίξη η δημοσία αποθήκη ... επικρατεστέρα είναι εις τον νουν του νομοθέτου ημών, όχι η παραχωγή, αλλά η φορολογία της παραχωγής. Συνήθως δε ο άθλιος γεωργός αφίνει τους διαφόρους οικονομικούς υπαλλήλους και φορολόγους /ενοικιαστές/ να πράξωσιν ό,τι θέλωσι παρά να περιπλεχθή εις άκαρπον και άνισον πάλην ... Δεν είναι καμμία αμφιβολία ότι το φορολογικόν σύστημα της Ελλάδος, το αφορούν την γεωργίαν είναι σφαλερόν και άνισον και ότι η γεωργική τάξις είναι επιφορτισμένη με βάρη τοσούτου όγκου ώστε δεν αφίνουν αυτήν να κινηθή. Αι από της γεωργίας δημόσιοι εισπράξεις υπερβαίνουν τα 10 εκατομμύρια δραχμών ... παρέχουν εις το κράτος τα 2/3 των εξόδων''.

Τόσο ο Ανώνυμος όσο και ο Κουμουνδούρος και ο Σωτηρόπουλος (1861) γράφουν πριν την εκθρόνιση του Όθωνα. Ο Σούτσος (1863) πιστεύει πως μπορεί μεν η Οκτωβριανή επανάσταση να είναι συντηρητική από άποψη πολιτικών θεσμών (αφού δεν κατήρησε τη βασιλεία αλλά τον Όθωνα), όμως ως προς την οικονομική του κράτους

διαρρύθμιση "θέλει βεβαίως αποβάλει τον χαρακτήρα τούτον /τον συντηρητικό/ μετακινούσα τας βάσεις του διελθόντος ημάς πλημμελούς φορολογικού συστήματος και εισάγουσα εις την όλην οικονομίαν του κράτους ουσιώδεις και ριζικάς ρυθμίσεις". Αν όμως πιστέψουμε τον Κ. Βωβό (1877) η κατάσταση 15 χρόνια αργότερα μάλλον έχει χειροτερεύσει --παρά το γεγονός ότι εν τω μεταξύ με τη διανομή των εθνικών χαϊών έχει καταρχηθεί η επικαρπία:

"Αι ασχημίαι του συστήματος τούτου /της ενοικίσεως των φόρων δημητριακών/ βαινουσι εις επιτασιν. Και εφέτος επαναληπτικά δημοπρασίαι, παραδοχή κατ'αυτάς ως πλειστηριαστών ανθρώπων αφερεγγύων, καταχρέων προς το δημόσιον και ανηλικών παράτασι των δημοπρασιών μέχρι τέλους της συσκομιδής των ηρωίων, εν δε τω μεταξύ επιστατοφύλακες αρπάζοντες και ξεσχίζοντες' εις το τέλος περιμένει η καθυστέρησις του ενοικίου, αντι δε τούτου η παράδοσις εις την Εφορίαν χιλιάδων πλαστών διπλοτύπων βεβαίωσης ... το μεν δημόσιον ταμείον κενόν, οι δε κλέπτοντες αυτό ομιλούσιν εσκαί περί τιμιότητος... Μετ'ολίγον οι δημόσιοι εισπράκτορες θα καταδιώξωσι τους διαφόρους φορολογουμένους προς απότισιν των εν τοις πλαστοις διπλοτύποις ... φαινομένων φόρων των. Οι ενοικιασταί συνεννοούνται μετά των εισπρακτόρων προς επίσπευσιν των εισπράξεων δια πάσης καταπιέσεως. Οι φορολογούμενοι διαμαρτύρονται, φωνάζουσι. Η περί τον εισπράκτορα στρατιωτική κουστωδία θύει και απολύει' οι ταμίαι επιζητούσιν ενισχύσεις των εισπρακτόρων' εκ των φορολογουμένων οι μεν προσφεύγουσιν εις ανακοπής ενώπιον των ειρηνοδικείων, οι δε εις καταχρησίας επί πλαστότητι των διπλοτύπων."

"Τυραννικόν και ολέθριον" θ'αποκαλέσει άλλος την ίδια εποχή το σύστημα των ενοικιάσεων (Στεφανίδης, 1876, 11) και τους ενοικιαστές "τυραννίσκους". Το αποκορύφωμα όμως των χαρακτηρισμών κατά των ενοικιαστών θα το απαντήσουμε όταν πια έχει καταρχηθεί η εισπραξη με ενοίκιο της δεκάτης και έχει αντικατασταθεί με το

φόρο επί των αροτριώντων: "κατασκόπους", "συκοφάντας", που προέρχονται "εκ των τελευταίων τάξεων της κοινωνίας" θ'αποκαλέσει ο Σωτηρόπουλος στη Βουλή αυτούς που ενοικιάζουν τον έλεγχο των δηλώσεων των φορολογουμένων για το κρσσί που παρήγαγαν το 1887.² Ο βουλευτής Ζυχομαλάς στην ίδια συνεδρίαση θα καταγγείλει ότι ενοικιαστές και "ισχύοντες" διορίζουν ως αντιπροσώπους και συνεργάζονται με "σκύβαλα της κοινωνίας, τους κακοθέστερους ανθρώπους οίτινες συνεννοούνται μετά του ενοικιαστού και διαπράττουσιν όργια" με αποτέλεσμα "να ωφελούνται πολλοί κακοθέεις πολλά χρήματα εις βάρος των ατυχών φορολογουμένων". Ο Δηλιγιάννης που εισηγείται το φορολογικό νομοσχέδιο υπερασπίζεται τους ενοικιαστές, οι οποίοι "βεβαίως δεν δύνανται να προταθώσι ως παράδειγμα ανθρώπων συμπληρωσάντων πάσαν την ηθική αυτών ανάπτυξιν αλλά δεν πρέπει να χαρακτηρίζονται και τσοούτον εξευτελιστικώς ως υποστάθμη της κοινωνίας... ο χαρακτηρισμός... ως υποστάθμη της κοινωνίας είναι άδικος... η τάξις των ενοικιαστών δεν είναι εκ των τελευταίων... δεν έχω βεβαίως λόγον δια να συνηγορήσω υπέρ των μετερχομένων το έργον τούτο... υπηρετούσιν όμως και το κράτος". Δεν

2. Το σχετικό φορολογικό νομοσχέδιο προέβλεπε πως ο φόρος επιβαλλόταν με βάση την ποσότητα που δήλωνε ο παραγωγός. Ο έλεγχος της ειλικρίνειας των δηλώσεων όμως δεν γινόταν από τις δημόσιες φορολογικές αρχές αλλά από ειδικούς "ενοικιαστές των δηλώσεων" οι οποίοι, σε περίπτωση που η δήλωση ήταν ανειλικρινής, έπαιρναν από τον φορολογούμενο τα πρόστιμα που πρόβλεπε ο νόμος. Στη σχετική δημοπρασία δηλαδή ο ενοικιαστής έπρεπε να κάνει την προσφορά του εκτιμώντας όχι το ύψος της παραγωγής (και το κέρδος που θα είχε από τη διαφορά ανάμεσα στο ενοίκιο που θα πλήρωνε και τους φόρους που θα έπαιρνε) αλλά το τι ποσότητες θα έκρυβαν οι παραγωγοί. Το κέρδος του ήταν η διαφορά ανάμεσα στο ενοίκιο και τα πρόστιμα που του έδινε δικαίωμα ο νόμος να εισπράξει. Παρόμοια ενοικίαση των δηλώσεων ίσχυε και για τα ζώα που δήλωναν στην εφορία οι κτηνοτρόφοι (Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, 1885)

αποτελεί βέβαια η τοποθέτηση του Δηλιγιάννη λαμπρή υπεράσπιση ενός επαγγέλματος που στο κάτω-κάτω το είχαν τιμήσει και πρόγονοι του --για την ακρίβεια είχαν φθάσει ακόμη και σε ένοπλες συγκρούσεις με τους αντιπάλους τους διεκδικητές των δημοσίων προσόδων προκειμένου να τις αποκτήσουν (Τσότσρος, 1981, 412, PASSIM). Κι αξίζει ν'αναφερθεί το παράδειγμα ενός βουλευτή, του Δημητρακάκη: το 1880, όταν συζητείται το νομοσχέδιο για την κατάργηση της δεκάτης είναι ένας από τους 21 βουλευτές που θα καταψηφίσουν το νομοσχέδιο (υπέρ ψήφισαν 137, 2 αποχές) παρά το ότι άρχισε την αγόρευση του με τη δήλωση ότι μεταφέρει εντολή των συνδημοτών του για κατάργηση της δεκάτης. Η πρόταση του είναι να μειωθεί σε 5% (από 7% που ήταν εκείνη την εποχή) και ταυτόχρονα αναλαμβάνει την υπεράσπιση των ενοικιαστών που αδικώς η κοινή γνώμη τους παρουσιάζει ως "κεφαλές Μεδούσης". Επικαλείται δε την εμπειρία του "και ως φορολογούμενος και ως ενοικιαστής και ως ανώτατος υπάλληλος" για να υποστηρίξει την άποψη του.³ Το 1885 θα υπερθεματίσει στο νομοσχέδιο του Δηλιγιάννη ζητώντας να νοικιάζεται ευθύς εξ αρχής ο φόρος κι όχι μόνο ο έλεγχος των δηλώσεων. Η ενοίκιαση "δεν είναι τρομερόν φάσμα, όπως το παρέστησεν ο κ. Σωτηρόπουλος", διατείνεται ο Δημητρακάκης. Αυτή τη φορά όμως θα επικαλεσθεί μόνο την ιδιότητα του ως πρώην ανωτάτου υπαλλήλου για να υποστηρίξει την άποψη του. Το παρελθόν του ως ενοικιαστή δεν θεωρεί σκόπιμο να το θυμίσει.

Με άλλα λόγια, αν οι καταχρεώσεις του συστήματος των ενοικιάσεων γίνονται όλο και εντονότερες όσο προχωράμε προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα δεν είναι γιατί η κατάσταση χειροτερεύει αλλά γιατί οι ενοικιαστές χάνουν την πολιτική μάχη, η ενοίκιαση παύει να είναι σημαντικός θεσμός, η απόσπαση του πλεονάσματος γίνεται μέσα από άλλες διαδικασίες και οι ιθύνουσα τάξη δεν στηρίζει πια την οικονομική της δύναμη στην εισπραξη των δημόσιων προσόδων. Μόνο δευτέρως τάξεως πρόκριτοι των επαρχιών αντλούν εισοδήματα μέσω της εισπραξης της

3. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Η', Σύνοδος Α', 1880, σ. 892, 999)

ελαιοδεκάτης, που η ενοικίαση της θα συνεχιστεί και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η ενοικίαση των δημοτικών φόρων ή του ελέγχου των ζώων και του κρασιού προσπορίζει απλώς τα προς το ζην σε τοπικούς κομμάτάρκες ή μπράβους των βουλευτών --στην κοινωνική υποστάθμη που κατήγγελε ο Σωτηρόπουλος. Πριν την επανάσταση, στη διάρκεια της, στη διάρκεια της οθωνικής περιόδου, οι μάχες για την ενοικίαση ή υπενοικίαση των φόρων ήσαν σκληρές. Έπαιρναν μέρος σ' αυτές Κολοκοτρωνάιοι, Δεληγιαννάιοι, Ζαΐμηδες, Νοταράδες --όλες οι γνωστές οικογένειες κοτζαμπάσηδων και καπεταναίων. Το 1885 η κατάσταση έχει αλλάξει ριζικά.

Ο Χαλικιόπουλος, μαζί με το Σωτηρόπουλο και το Σούτσο, είναι από τους κύριους πολέμιους της δεκάτης.⁴ Τόσο όμως αυτός όσο και οι ομοϊδεάτες του κατάφερονται κυρίως κατά της δεκάτης διότι, ως φόρος επί της ακαθάριστης παραγωγής και όχι επί του εισοδήματος, καταλήγει τελικά να φορολογεί το κεφάλαιο και όχι μόνο την παραγωγή. Ταχμένοι και οι τρεις τους υπέρ της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία κατά το πρότυπο της Αγγλίας (υποστηρίζοντας όμως και την ανάγκη παράλληλης ύπαρξης της μικρής ιδιοκτησίας) ενδιφέρονται κυρίως για το γεγονός ότι η δεκάτη και η μη διάθεση της εθνικής γης σε μεγάλες εκτάσεις παρεμποδίζει την ανάπτυξη μεγάλης γεωργίας. Οι συσχετισμοί δύναμης που υπάρχουν στην οθωνική περίοδο δεν τους επιτρέπουν να τα βάλουν με τους ενοικιαστές. Ο Σωτηρόπουλος, που μας έχει δώσει την πληρέστερη περιγραφή του φορολογικού συστήματος της εποχής, το 1861 που γράφει την Διατριβή περί εχχείου φορολογίας αποφεύγει να τα βάλει απ'ευθείας με τους ενοικιαστές --είδαμε πως εκφράζεται το 1885 γι' αυτούς. Ο Χαλικιόπουλος, εξαιρετικά οξύς και δηκτικός στα γραφτά του,

4. Η συμπαράταξη τους αυτή θα οδηγήσει και στην κοινή πρόταση νόμου στη Βουλή από τους τρεις (και τον Ι. Σ. Ζωγράφο) για την αντικατάσταση και του φόρου κροτριώντων που είχε θεσπίσει ο Τρικούπης με φόρο στρεμματικό, ανάλογο προς την ποιότητα της γης (Σωτηρόπουλος, Σούτσο, κ.ά., 1882).

κατάγγελλει το 1863 το γεγονός ότι η προηγουμένη βασιλεία "εδημιούργησεν υπέρ αυτής τάξεις τινάς, και ιδίως την των στρατιωτικών, την των υπαλλήλων, την των εξ επαγγέλματος ασχολουμένων εις τα εκλογικά των επαρχιών και εις τας ενοικιάσεις των φόρων... Το μεγαλύτερο μέρος των φόρων του λαού εξησείμει εις αποκλειστικόν όφελος και προς διατήρησιν των τριών εκείνων τάξεων". Επιρροή στην οθωνική περίοδο σήμαινε "δια μέσων αναδεικνυσθαι βουλευτής ή άρχων του δήμου και ενοικιαστής συγχρόνως προσόδων". Επιπλέον, οι ενοικιαστές "εισπραττοντες από τους γεωργούς, μένουσι καθυστερούντες προς το δημόσιον υπέρογκα ποσά ως μη ευρίσκοντες να δανεισθώσιν ευθηνότερα και ευκολώτερα από τα παρ'αυτών εισπραττόμενα υπό του τίτλου του ενοικιαστού των προσόδων". Ο Χαλικιόπουλος γράφει σε επαναστατική περίοδο και στην προεκλογική του εκστρατεία για να εκλεγεί στην εθνοσυνέλευση που ακολούθησε την οκτωβριανή επανάσταση δήλωνε πως "το πολυμήχανον τούτο οικοδόμημα, το οικοδόμημα του εθνικού αναθέματος πρέπει να κατακρημνισθεί εκ θεμελίων, ως σαθρόν, ρυπαρόν, ξενικόν και βέβηλον" (Χαλικιόπουλος, 1863, Α' 15, Β' 39, 42).

Όμως, αν το 1863 δηλώνει πως "η οικονομική νομοθεσία, βάσιν έχουσα το φορολογικό σύστημα του Μωάμεθ του Β', είναι σπαρτίον τρομερόν δια του οποίου αδιακόπως μαστιζεται ο ελληνικός λαός" (ό.π., 12), το 1880 (σ. 248-257) λίγο πριν την κατάργηση της δεκάτης και της ενοικιασης στα δημητριακά και όταν μέρος των προβλημάτων έχει εκλείψει είναι ακόμη πιο απορριπτικός:

"την έχγειον ημών φορολογία θεωρώ και τώρα, λείφανον βκρβαρότητος, κληρονομίαν μωαμεθανικήν, ή λουδαϊκήν ή βυζαντινήν... τελospάντων τυραννίαν νομιμοποιημένην υπό νόμων χριστιανικών, εμπόριον αισχρόν μεταξύ κυβερνήσεως και ληστών, αρπαχήν, εν ενί λόγω, και όχι φορολογίαν, και αρπαχήν συνοδευομένην μετά βασάνων και δουλικής διαφθοράς... Πολιτεία λεγομένη ελευθέρα και κοινοβουλευτική και φορολογία οθωμανική είναι δύο πράγματα τα οποία, παραδόξως πως, μόνοι εμείς κατώρθώσαμεν να τα συμβι-

βάσωμεν... Βάσις συντηρήσεως των ελευθέρων θεσμών είναι η ψήφος του πολίτου, αλλά το σύστημα της εχθείου ημών φορολογίας δημιουργεί δούλους, και όχι πολίτας ελευθέρους... Η βεβαίωσις λοιπόν των φόρων ... και η εισπραξις, διδουσα χώραν εις μυρίας καταθλίψεις, ενερχομέναι αμφοτέραι αι πράξεις αύται υπό των ασυνειδήτων ενοικιαστών, αποτελούσιν ιστορίαν οδυνηράν πανουργιών, καταδιωχμών, πιέσεων, αρπαχών πλαστογραφιών, ημεραρχιών... η βεβαίωσις και η εισπραξις των εχθείων φόρων, αποτελέσματα της ιδιοτελείας των φορολόγων, προσκυζάνουσιν υπέρ αυτών την φορολογίαν κατά 20 και 25 τοις 100... ώστε ο φόρος δεν είναι ο υπό του νόμου οριζόμενος αλλ'ο κατόπιν όλων των ειρημένων εκκλημάτων και φαυλοτήτων βεβαιούμενος, και εισπραττόμενος... τα μεγάλα ελαττώματα της εχθείου ημών φορολογίας έχκεινται, ουχι εις την ουσίαν αυτής, αλλ'εις την βεβαίωσιν και την εισπραξιν των φόρων.../αν αλλάξει σύστημα/ θα πάυση το πένθος το οποίον ενσκήπτει εις την καλύβην του γεωργού, όταν ακούη ότι πλησιάζει εις αυτήν ο άχριος και αδηφάχος ενοικιαστής''

Για μια ακόμη φορά διαπιστώνεται πως όσο απομακρυνόμαστε από την οθωνική περίοδο, όσο το φορολογικό σύστημα βελτιώνεται, τόσο η κατακραυγή εναντίον της μορφής που είχε γίνεται εντονότερη. Βλέπουμε τον Χαλκικόπουλο να παραδέχεται ότι το πρόβλημα δεν είναι η ουσία της, δεν είναι το ότι φορολογεί το κεφάλαιο αλλά ''η βεβαίωσις και η εισπραξις των φόρων''--η ενοικίαση, το ύψος τους και τα συμπαραομαρτούντα δηλαδή.⁵

5. Ο Σωτηρόπουλος (1861, 5) δίνει το εξής παράδειγμα για να δείξει πως η δεκάτη τελικά ''φορολογεί το σπόρο'', κατά την προσφιλή έκφραση της εποχής: αν κάποιος παραγωγός έχει ακαθάριστη πρόσοδο 2.000 δραχμών τότε πληρώνει δεκάτη 200 δρχ. Αν καταβάλει ακόμη 200 δραχμές και αυτό το νέο κεφάλαιο του αποδώσει 20% τότε η ακαθάριστος πρόσοδος θα είναι 2.240 δρχ. και η δεκάτη 224. Από την ωφέλεια των 40 δρχ. δηλαδή θα του πάρει το δημόσιο τις 24 και θα έχει κέρδος μόνο τις 16, 8% του επιπλέον κεφαλαίου που κατέθεσε και όχι 20%. Αν καλλιερχούσε εθνικές χαίρες από την

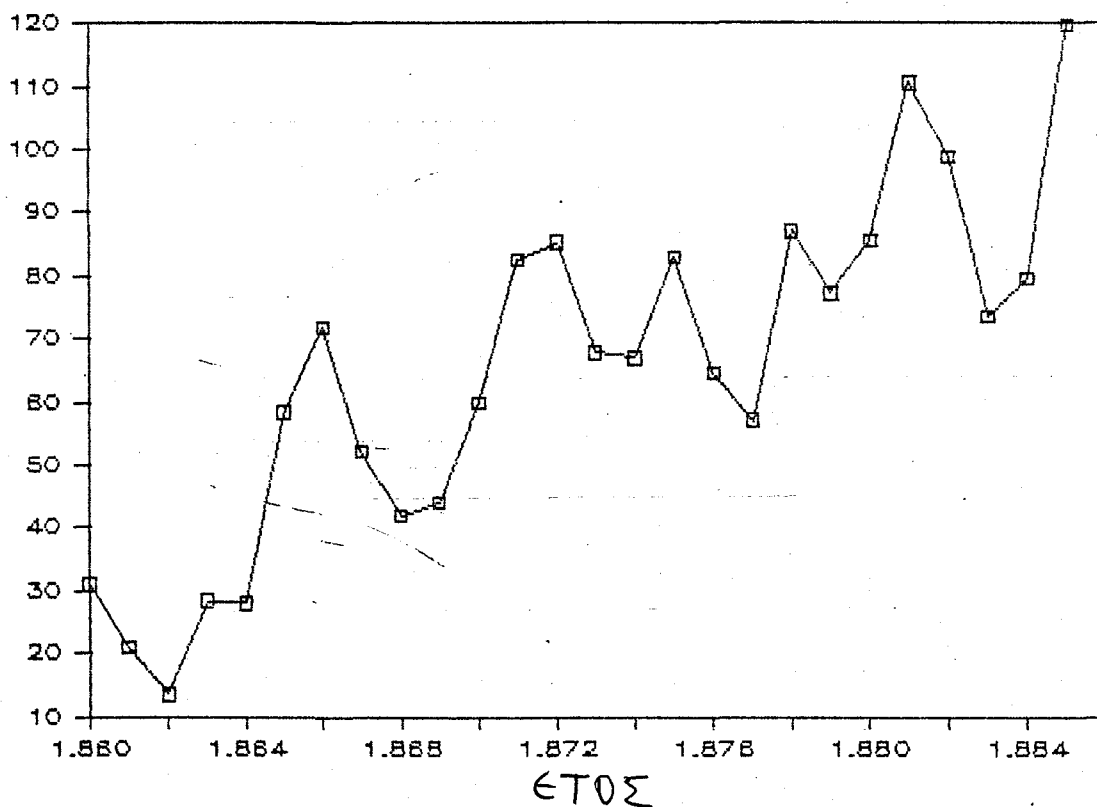
Σχετικά με το ύψος της φορολογίας και τη σημασία του αρκεί μόνο ένα παράδειγμα για να δείξει τις επιπτώσεις που είχε στην κατανάλωση των χωρικών και στην εθνική οικονομία γενικότερα. Συνοπτικά, η ιστορία της δεκάτης των δημητριακών έχει ως εξής: μέχρι το 1861 αντιστοιχεί πλήρως στο όνομα της, είναι το 10% της παραγωγής. Το 1861 γίνεται 9%, το 1863 5%, το 1868 8%, το 1875 7%. Το 1881 καταργείται κι αντικαθίσταται από τη φορολογία επί των αροτριώντων ζώων που καταβάλλεται σε χρήμα. Η επικαρπία έχει σταθερό ύψος, 15% της ακαθάριστης παραγωγής, μέχρι το 1871 που διανέμονται οι

προσοδο των 2.000 το δημόσιο θα έπαιρνε 500 δρχ. (25%). Από τις 2.240 θα του έπαιρνε 60 δρχ., επομένως θα έχανε όχι μόνο το σύνολο του κέρδους του αλλά και 20 δρχ. από το νέο κεφάλαιο που διέθεσε, 10% των κεφαλαίων του δηλαδή. Επομένως, καταλήγει ο Σωτηρόπουλος, αφού τα δικαστήρια αναγνωρίζουν νόμιμο τόκο 12%, όποιος αποφασίσει να διαθέσει τα κεφάλαια του σε καλλιέργειες πρέπει να είναι σίγουρος ότι θα του αποδώσουν 25% αν η γη είναι δική του και 50% αν είναι εθνική ώστε να μη χάσει τόκους ή και κεφάλαια. Είναι όμως φανερό από την επιχειρηματολογία του Σωτηρόπουλου ότι το πρόβλημα βρίσκεται στο ύψος του φόρου και όχι στο ότι αναφέρεται στην ακαθάριστη παραγωγή: αν το ποσοστό της δεκάτης ή της επικαρπίας ήταν μικρότερα τα κεφάλαια θα απολάμβαναν τον νόμιμο τόκο και με το παραπάνω. Υπάρχουν όμως και άλλα δύο προβλήματα: α) ως φόρος επί της ακαθάριστης παραγωγής ευνοεί όσους καλλιεργούν σε χόνιμα εδάφη (γιατί επιτυγχάνουν την ίδια ακαθάριστη πρόσοδο με πολύ λιγότερα έξοδα) και β) είναι αποτρεπτική πρόσθετων καταβολών κεφαλαίου στη γη διότι λόγω των "φθινουσών αποδόσεων του εδάφους" η απόδοση των πρόσθετων κεφαλαίων κάποια στιγμή θα είναι μικρότερη από τη δεκάτη και τότε θα φορολογείται, πράγματι, το κεφάλαιο.

6. Βλέπε σχετικά Σίδερης, 1931. Για τα υπόλοιπα εκτός των δημητριακών προϊόντα το καθεστώς που ρυθμίζει τα των φόρων και της επικαρπίας είναι πολύπλοκο: σε άλλα ο καταβάλλονται με το στρέμμα, σε άλλα κατά την εξαγωγή στα τελωνεία, για άλλα ισχύει η δεκάτη, για τα ζώα ο φόρος είναι με το κομμάτι. Ορισμένοι από τους φόρους νοικιάζονται, άλλοι εισπράττονται απ'ευθείας από το δημόσιο είτε στα τελωνεία είτε στα δημόσια ταμεία.

εθνικές γαίες. Το σχήμα II.6.1 που παραθέτουμε δείχνει πως οι εισαγωγές δημητριακών επηρεάζονται αμέσως από το ύψος των δασυμάτων που αποσπά το δημόσιο. Το 1863, όταν η δεκάτη μειώνεται από 9% σε 5%, οι εισαγωγές δημητριακών αυξάνονται από 13,5 σε 28,4 εκατομμύρια οκάδες. Το 1866 οι εισαγωγές έχουν φθάσει τα 71,7 εκατομμύρια οκάδες (λόγω και της ενσωμάτωσης της ελλειμματικής σε δημητριακά Επτανήσου). Το 1868 η δεκάτη βρίσκεται στο 8% και οι εισαγωγές έχουν πέσει στα 52,2 εκατομμύρια οκάδες. Το 1870 έχουν φθάσει στα 60,0 και το 1871, όταν σταματά η εισπραξη του 15% της επικαρπίας, οι εισαγωγές θα πραγματοποιήσουν άλμα στα 82,6 εκατομμύρια οκάδες. Το 1874 βρίσκονται στις 66,9 εκ. οκάδες, το 1875 που μειώνεται ξανά η δεκάτη φθάνουν τις 83,0 εκατ. οκάδες. Το 1880 οι εισαγωγές είναι 85,4 εκ. οκάδες, το 1881 που καταργείται η δεκάτη φθάνουν τα 110,5 εκατομμύρια. (Τα στοιχεία για το ύψος των εισαγωγών προέρχονται από το άρθρο της Μ. Συναρέλλη (1984) όπου υπάρχει πλήρης σειρά για την περίοδο 1851-1907)

ΣΧΗΜΑ II.6.1
Εισαγωγές δημητριακών

Είναι νομίζω ολοφάνερο πως κάθε φορά που το κράτος μειώνει το ύψος των δοσιμάτων των χωρικών, οι εισαγωγές δημητριακών αυξάνονται' τη μοναδική φορά που το αυξάνει, το 1868, οι εισαγωγές μειώνονται.⁷ Δηλαδή, όταν οι χωρικοί δεν εξαναγκάζονται να παραδώσουν στους ενοικιαστές/δεκατιστές το φόρο, δεν πουλούν τα δημητριακά τους αλλά τα καταναλώνουν οι ίδιοι και επομένως πρέπει να εισαχθούν επιπλέον δημητριακά για τη διατροφή των μη παραγωγών. Ο ρόλος λοιπόν της φορολογίας και του κράτους στη διαδικασία εμπορευματοποίησης της παραγωγής και της απόσπασης πλεονάσματος από τους άμεσους παραγωγούς είναι καταλυτικός. Πρέπει επιπλέον να σημειώσουμε ότι α) το 1871 και το 1881 δεν έχουμε να κάνουμε απλώς με μείωση του ποσοστού των δοσιμάτων αλλά με ποιοτική μετατροπή τους: από δοσίματα σε είδος γίνονται καταβολές σε χρήμα --με τη μορφή του αντίτιμου εξαγοράς των εθνικών χαιών και του φόρου αροτριώντων β) τα χρήματα αυτά δίνονται πλέον απ'ευθείας στο κράτος και το κύκλωμα των ενοικιαστών σχεδόν εκλείπει. Το γεγονός ότι οι φόροι δεν εξαλείφονται αλλά μετατρέ-

7. Φυσικά, η μεταβολή του ύψους των δοσιμάτων δεν αρκεί για να ερμηνεύσει όλα τα χαρακτηριστικά της καμπύλης του σχήματος. Πρέπει να υπολογιστεί η ενσωμάτωση της Επτανήσου το 1864 και της Θεσσαλίας το 1881 που η επίδραση τους επιφέρει αύξηση των εισαγωγών στην πρώτη περίπτωση, μείωση στη δεύτερη. Προφανώς επιδρούν και οι κλιματολογικές συνθήκες που επηρεάζουν άμεσα το ύψος της ετήσιας παραγωγής. Υπάρχει όμως σαφής συνεχής τάση αύξησης των εισαγωγών που δείχνει και προϊούσα αδυναμία κάλυψης των αναγκών που δημιουργεί η αύξηση του πληθυσμού αλλά και επάρκεια συναλλαγματικών μέσων για την αγορά σταριού από το εξωτερικό. Όπως προκύπτει από τη συνολική εξέλιξη των εισαγωγών, με βάση τους πίνακες της Συναρέλλη (1984, 362, 366), από το 1891 που αρχίζει η σταφιδική κρίση και οι εξαγωγές σταφίδας μειώνονται, μειώνεται και η εισαγωγή δημητριακών. Το 1907 όμως οι εισαγωγές δημητριακών θα έχουν υπερδιπλασιαστεί σε σχέση με το 1892-93: έχει αναπτυχθεί εν τω μεταξύ η άλλη εξαιρετικά συναλλαγματοφόρος εξαγωγή, η υπερπόντια μετανάστευση.

πονται σε χρηματικούς ερμηνεύει και γιατί μετά την άμεση αντίδραση της κατακράτησης του προϊόντος για τις ανάγκες του οίκου ακολουθεί αρχά ή χρήγορα η εμπορευματοποίηση του (που προκύπτει έμμεσα από τη μείωση των εισαγωγών) από την ίδια την οικογένεια (μέσω των τοκογλύφων βέβαια) προκειμένου να καλυφθούν οι νέες, αυξημένες ανάγκες σε χρήμα. Ιδιαίτερα πρέπει να τονίσουμε το τόσο η εξαγορά των εθνικών χαιών όσο και ο φόρος των αροτριώντων είναι σταθερά δοσίματα, ανεξάρτητα από το ύψος της παραγωγής --θα ασχοληθούμε λίγο παρακάτω με τις συνέπειες αυτής της αλλαγής.

Ποιά είναι τα κέρδη των ενοικιαστών των φάρων; Οι εκτιμήσεις ποικίλουν: ο Τρικούπης στην αγόρευση του στη Βουλή το 1880 ισχυρίστηκε ότι οι ενοικιαστές εισπράττουν διπλάσια και τριπλάσια απ'αυτά που πληρώνουν στο δημόσιο ως ενοίκιο. Πρόκειται βέβαια για υπερβολή δεδομένου ότι επιχειρηματολόγησε για να υποστηρίξει το νομοσχέδιο του για την κατάργηση της δεκάτης και την εισαγωγή του φόρου αροτριώντων ζώων. Αναφέρεται από πολλούς, σαν στοιχείο για το ύψος των κερδών των ενοικιαστών, η ρήση του Κολοκοτρώνη το 1838: "στο ταμείο του κράτους μπαίνουν 15 εκατομμύρια αλλά ο λαός πληρώνει 25". Έχοντας διατελέσει ο ίδιος ενοικιαστής φάρων δεν αποκλείεται να ήταν κοντά στην πραγματικότητα. Ο Τίπς (1972, Β', 223) παραθέτει τις παρατηρήσεις ανώνυμου πολιτικού: "η κυβέρνηση χάνει /λόγω της εισπραξης των φάρων μέσω ενοικιαστών/ 20% σε μια κακή χρονιά και 60% τουλάχιστον σε μια καλή χρονιά, πράγμα που ανεβάζει το μέσο όρο σε 40% το χρόνο". Ο Ανώνυμος (1855, 144) υπολογίζει σε 20% των αντίστοιχων εσόδων το κόστος του φορολογικού συστήματος από τα οποία 10% είναι τα καθαρά, νόμιμα κέρδη των ενοικιαστών, 5% τα κέρδη των αποθηκάρων στους οποίους ήσαν υποχρεωμένοι οι χωρικοί να παραδίδουν τα γεννήματα και 5% το κόστος του εσμού που συνοδεύει ενοικιαστές και αποθηκάρους --χωρίς, όπως τονίζει, να συμπεριλαμβάνει σ'αυτά "τας εκ καθυστερήσεων και καταχρήσεων κατά του δημοσίου προξενουμένους ζημίας". Δεδομένου ότι κατά τη δεκαετία του 1850 οι έρχοι φόροι ήσαν της τάξεως των 10.000.000 δραχμών (Σωτηρόπουλος, 1861, 74) προκύπτει ότι το "κόστος" του φορολογικού συστήματος την εποχή εκείνη ήταν

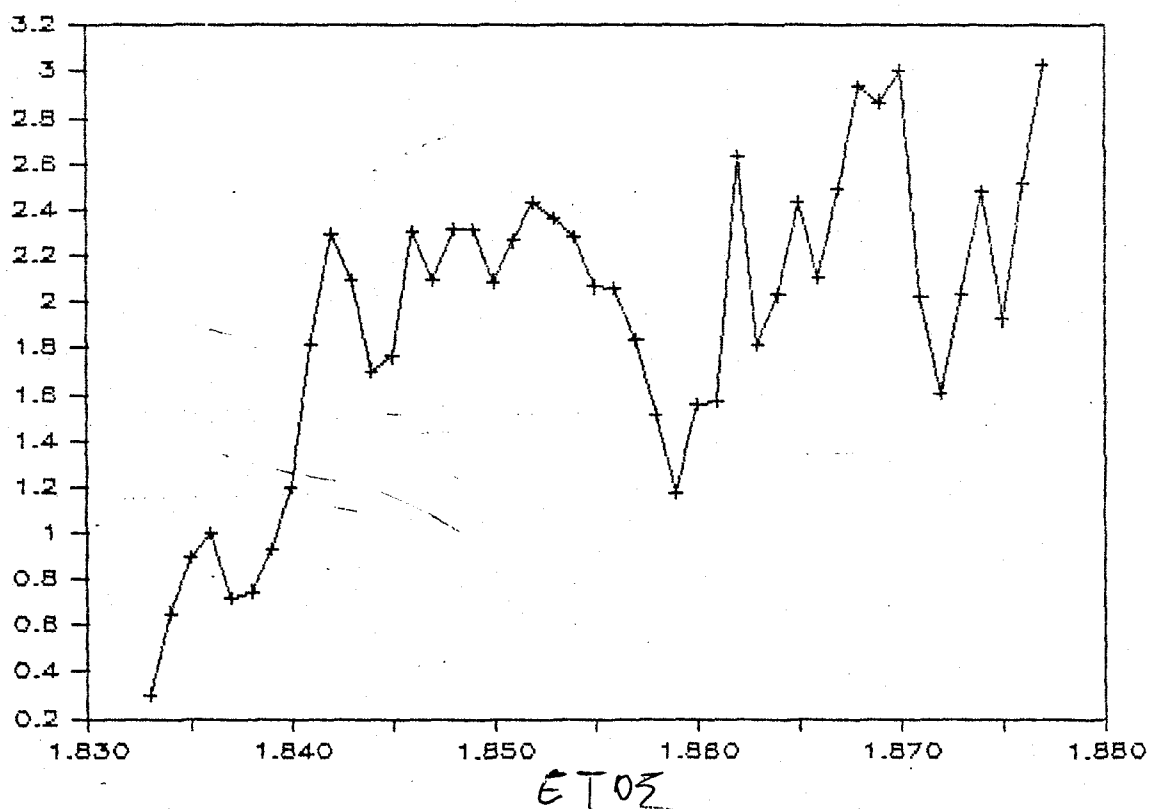
περίπου 2.000.000 και τα καθαρά κέρδη των ενοικιαστών 1.000.000. Στο ίδιο περίπου ύψος υπολογίζει και ο Σωτηρόπουλος το κόστος εκτιμώντας ότι περίπου 11.000 άτομα (ενοικιαστές, επιστάτες, φύλακες, αποθηκάριοι, βοηθοί αποθηκάρων, εισπράκτορες, απαριθμητές, γεωμέτρες,πραγματοχνώμονες, συγκεντρωτές) κινητοποιούνται κάθε χρόνο για την εισπραξη των φόρων και ότι ο καθένας κερδίζει 200 δραχμές "περιλαμβανομένης και της τροφής την οποίαν συνήθως χορηγούν δωρεάν οι φορολογούμενοι" (Σωτηρόπουλος, 1861, 32).⁶ Όμως, 20% διαφορά ανάμεσα στα καταβαλλόμενα από τους χωρικούς και στα εισερχόμενα στο δημόσιο ταμείο είναι μικρή σε σχέση με το 60% που δίνει ως διαφορά ο έμπειρος ενοικιαστής Γέρος του Μωριά. Κι αν μάλιστα λάβουμε υπ' όψη μας ότι το 1.000.000 κέρδος των ενοικιαστών μοιράζεται σε 1.000-1.500 επιχειρήσεις εισπραξης δημοσίων εσόδων προκύπτει ότι κάθε επιχείρηση είχε καθαρά κέρδη 700-1.000 δραχμές --ποσό μάλλον μικρό για να δικαιολογεί την επί τούτες δεκαετίες, χάριν κάποιων συμφερόντων, διατήρηση του συστήματος.⁷ Όμως, πέρα από το γεγονός ότι οι εκτιμήσεις για τα κέρδη των ενοικιαστών αναφέρονται και γράφονται στην οθωνική περίοδο, όταν οι επιθέσεις εναντίον τους είναι ακόμη

8. Φροντίζει όμως να διευκρινίσει ότι στις 11.000 άτομα δεν περιλαμβάνονται: οι συνοδεύοντες τους εισπράκτορες και τους συγκεντρωτές στρατιώτες, οι κατασχέτες, οι ασχολούμενοι με τη σύλληψη σφειλετών, οι ενοικιαστές δημοτικών φόρων και το προσωπικό των οικονομικών γραφείων.

9. Σύμφωνα με το Σωτηρόπουλο (ό.π., 31) "δια την ενοικίασιν των δημητριακών καρπών η επικράτεια διαίρεται εις 1.067 τμήματα, δια την των κουκουλιών εις 154, δια την των ελαιοδεκάτων εις 149, δια την των δασικών προϊόντων εις 50, δια την των εθνικοϊδιοκτητών σταφιδαμπέλων εις 20, και δια την των ιδιοκτητών σταφιδαμπέλων εις 3". Για κάθε φορολογική μονάδα γινόταν και χωριστή δημοπρασία. Φυσικά δεν αποκλείεται κάποιος ή κάποιοι συνεταιρισμένοι ενοικιαστές να συμμετείχαν σε περισσότερες από μία δημοπρασίες --το γεγονός ότι γίνονταν και υπενοικιάσεις των φόρων το δείχνει.

συγκρατημένες, στις εκτιμήσεις αυτές δεν περιλαμβάνονται τα περιφήμα "καθυστερούντα": τα έσοδα δηλαδή του δημόσιου που "εβεβαιώθησαν" αλλά δεν "εισεπράχθησαν". Δεν πρόκειται για φοροδιαφυγή --ποιός μπορούσε τότε να διαφύγει από το εκστρατευτικό σώμα των δεκατευτών;-- αλλά για συγκεκριμένες οφειλές προς το δημόσιο που είχαν χρωθεί σε κάποιους οι οποίοι δεν τις κατέβαλαν. Πρόκειται για ποσά καθόλου ευκαταφρόνητα: "Μέχρι της 31 Οκτωβρίου 1878 ανεβιβάζετο το ποσόν αυτών εις δρ. 88.632.178. Μέχρι τέλους του έτους 1880 κατά πάσαν πιθανότητα επροβιάσθησαν έτι μάλλον, υπολογιζόμενα το όλον εις 96 περίπου εκατομμύρια... ο δημόσιος θησαυρός ομοιάζει προς θνησιμαίον, το οποίον δάκνουσι και λύκοι και κόρακες και σκώληκες" (Οικονομική Επιθεώρησις, θ', 1881, 3). Τα ποσά που αναφέρει το περιοδικό σημαίνουν ότι κατά μέσο όρο καθυστερούσαν κάθε χρόνο βεβαιωμένα έσοδα του Βασιλείου της Ελλάδος ύψους περίπου 2.000.000 δραχμών. Μόνο που, όπως δείχνει το σχήμα I.6.2, οι καθυστερήσεις αυτές δεν είναι ομοιόμορφα κατανεμημένες στο χρόνο.

ΣΧΗΜΑ I.6.2
Καθυστερούντα έσοδα του δημόσιου

Αν υπολογισει κανεις και τους τόκους των καθυστερούντων, προσθέτει το περιοδικό, "προσεχχιζομεν την κολοσσαϊαν ποσότητα 250 περίπου εκατομμυρίων δραχμών". Σύμφωνα με τα στοιχεία του (ό.π., 6-7), με τα οποία έγινε και το σχήμα I.6.2, προκύπτει ότι κατά την περίοδο της απολύτου μοναρχίας (1833-1842) καθυστερούσαν ετησίως περίπου 1.000.000 δρχ. Κατά τη συνταγματική οθωνική περίοδο (1843-1862) καθυστερούσαν 2.000.000 το χρόνο και στα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου του Α' για τα οποία δίνει στοιχεία (1863-1877) τα καθυστερούμενα έφθασαν τα 2.350.000 το χρόνο (μόνο που αυτά τα τελευταία περιλαμβάνουν και οφειλές πρόσφατες, 2-3 ετών, για τις οποίες δεν είναι βέβαιο ότι θα μετατραπούν σε "παχωμένες").

Είναι σαφές από το Σχήμα I.6.2 πως οι μεταβολές στο ύψος των καθυστερούντων συναρτώνται με τις κορυφαίες πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές του 19^{ου} αιώνα. Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου θα κατοχυρώσει ύψος καθυστερούντων που υπερβαίνει τα 2.000.000 το χρόνο. Στο τέλος της δεκαετίας του 1850 τα καθυστερούντα μειώνονται σημαντικά χάρη στο νόμο σοζ' του 1855 που περιόρισε την ασυδοσία των ενοικιαστών, σύμφωνα με το Σίδερι (1931, 373), και φθάνουν στα επίπεδα της περιόδου της απόλυτης μοναρχίας --η νέα επανάσταση του 1862 θα τα ξαναεβάσει στα προηγούμενα "συνταγματικά" ύψη. Οι "προς το δημόσιον οφειλέται" είναι μεταξύ των συνωμοτούντων, έγραψε σε εμπιστευτικό υπόμνημα του προς τον Όθωνα ο υπουργός Εσωτερικών Χριστόπουλος (Κορδάτος, Δ', 44) Η εθνοσυνέλευση "εισήγαγε και περίερchon σύστημα καταβολής των φόρων, εις κρήμα μεν καταβολής εκ μέρους των φορολογουμένων, εις είδος δε εκ μέρους του ενοικιαστού. Επιτροπή ορίζει κατά μήνα τας τιμάς" (Σιδερις, 1931, 380). Η διάταξη αυτή προφανώς διευκόλυνε τη βιομηχανία πλαστών πρωτοκόλλων: ο χωρικός χρεωνόταν στον τοκογλύφο (που ίσως ήταν ο ίδιος ο ενοικιαστής) για να πληρώσει το φόρο προκειμένου να χλυτώσει τη μεταφορά στις δημόσιες αποθήκες και τα μεροληπτικά ζυγίσματα του αποθηκάρου, ο ενοικιαστής εξωφλούσε το δημόσιο με διπλότυπα στα οποία φαινόταν ότι ο χωρικός δεν έχει καταβάλει το φόρο. Και η επιτροπή που όριζε τις τιμές μπορούσε βέβαια την περίοδο της συσκομιδής να τις ορίσει χαμηλές ώστε να αυξηθεί το χρηματικό ποσό του φόρου που έπρεπε να δώσει

ο χωρικός. Και μπορούμε ξανά να παρατηρήσουμε πως το ύψος των καθυστερούντων σχετίζεται και με το ύψος των δοσιμάτων των χωρικών: Τα έτη 63-67, με τη δεκάτη στο 5%, τα καθυστερούντα είναι σε μεσσία επίπεδα (1,8-2,5 εκατομμύρια). Την περίοδο 68-70, με τη δεκάτη 8%, τα καθυστερούντα φθάνουν στο ζενίθ τους (2,8-3,0 εκατομμύρια --για να μειωθούν κατακόρυφα (πέφτουν στα 2,0 εκ.) το 1871 με την κατάρχιση της επικαρπίας.

Όλοι οι συγγραφείς της εποχής, όπως προκύπτει από τις αναφορές που μέχρι τώρα παρατέθηκαν, συμφωνούν πως κύρια αιτία των καθυστερούντων είναι οι ενοικιαστές οι οποίοι είτε δεν πληρώνουν προς το δημόσιο τις δόσεις του ενοικίου τους, είτε "έξοφλούν" την οφειλή τους με πλαστά διπλότυπα. Το σύστημα είναι τέτοιο ώστε κατά το Σωτηρόπουλο (1861, 24), που γράφει πριν τις νέες, ευεργετικότερες για τους ενοικιαστές διατάξεις:

"Αρκεί εις τον ενοικιαστήν εις μόνος εχγράμματος μάρτυς, και τούτον λαμβάνει συνήθως μεταξύ των παρακολουθούντων αυτών επιστατών και φυλάκων δια να καταρτίσῃ /πλαστά/ διπλότυπα διοικητικῶς εκτελεστὰ δι'όλους τους αγραμμάτους φορολογουμένους, δεν τον χρειάζεται δε ειμή η υπογραφή του Παρέδρου, ὅστις, κατὰ την επίσημον του κ. Κουμουνδούρου μαρτυρίαν, συμβαίνει να είναι μέτοχος εις την ενοικίαν, δια να κάμη ταῦτα και δι'όλους τους λοιπούς φορολογουμένους. Ἀς συλλογισθῇ ἤδη ἕκαστος ὁποία φρικὴ και ἀπελπισία καταλαμβάνει τον πτωχὸν φορολογουμένον, ὅταν ο συγκεντρωτῆς ἢ ο εισπράκτωρ ζητή παρ'αυτοῦ 10, 20, 30, 50, ἢ πλείονος ἀκόμη δραχμῶν δια φόρον, τον ὁποῖον δεν οφείλει... τρέχει πρῶτον εις τον Ταμίαν... ἀκολουθῶς πηγαίνει εις τον Ἐφορον... και ἐπὶ τέλους καταφεύχει εις τον Ἐπάρχον, ζητών την θεραπείαν του κακοῦ' ὅλοι ὅμως τον λέχουν ὅτι η ἀπαιτήσις στηρίζεται εις ἐγκυρον διπλότυπον, και ὅτι προς ἀναστολήν της καταδιώξεως του είναι ἀνάγκη ν'ἀποδείξη ἐνώπιον των δικαστηρίων το πλαστὸν του διπλοτύπου. Ἀλλά... μήπως δια την διεξαγωγὴν της δίκης δεν ἀπαιτοῦνται πλείονα των 20 και 30 δραχμῶν, εις τα ὁποία ἀναβαίνει ο ζητούμενος

φόρος; Προτιμά λοιπόν ο δυστυχής να πληρώσει και αν δεν έχει, προστυχίζει τους καρπούς της μελλούσης εσοδείας του ή δανείζεται με τόκον υπέρογκον''

Οι περιγραφές του Σωτηρόπουλου για το πως γινόταν η εισπραξη των δημοσίων εσόδων (ήταν απ'αυτούς που ήξεραν από πρώτο χέρι την κατάσταση γιατί πριν πολιτευθεί είχε διατελέσει υπάλληλος του υπουργείου Οικονομικών και μάλιστα στην επαρχία) δίνουν την εικόνα επιδρομής αλλοφύλων, εκστρατείας σε εχθρικό έδαφος --με τους χωρικούς θύματα της κατάκτησης. Τα τεχνάσματα και οι απάτες των ενοικιαστών, των αποθηκάρων, των εισπρακτόρων, των δημοσίων υπαλλήλων που είναι και ενοικιαστές' τα παθήματα, οι ταλαιπωρίες τα αντιτεχνάσματα, η καταπίεση των χωρικών δεν έχουν τελειωμό. Βέβαια, για τη διόγκωση των καθυστερούντων υπεύθυνοι δεν είναι αποκλειστικά και μόνο οι ενοικιαστές --οι προικοδοτηθέντες με εθνικές γαίες αποτελούν μια άλλη κατηγορία: έλυσαν το πρόβλημα των υψηλών τιμών στις οποίες αγόρασαν τη γη με το να μην πληρώνουν τις καθορισμένες ετήσιες δόσεις. Η μερίδα του λέοντος όμως από τα καθυστερούντα ανήκει στους πρώτους, σύμφωνα με τις μαρτυρίες της εποχής. Επομένως, θα πρέπει να υπολογίσουμε τα έσοδα της επιχείρησης 'ενοικίαση δημοσίων προσόδων'' γύρω στα 4.000.000 κατά μέσο όρο για την οθωνική περίοδο, δηλαδή κάπου 40% των εγγείων φόρων, ποσοστό που συμφωνεί με την εκτίμηση του Τίπς και μας φέρνει κοντά στους υπολογισμούς του Κολοκοτρώνη, του οποίου η εμπειρία ως ενοικιαστή ανάγεται σε εποχή ακόμη μεγαλύτερης αυθαιρεσίας (κυρίως στην περίοδο της επανάστασης), εποχή κατά την οποία η ενοικίαση δεν δινόταν στον τελευταίο πλειοδότη αλλά στην ισχυρότερη ένοπλη ομάδα (Σίδερης, 1931, 361).

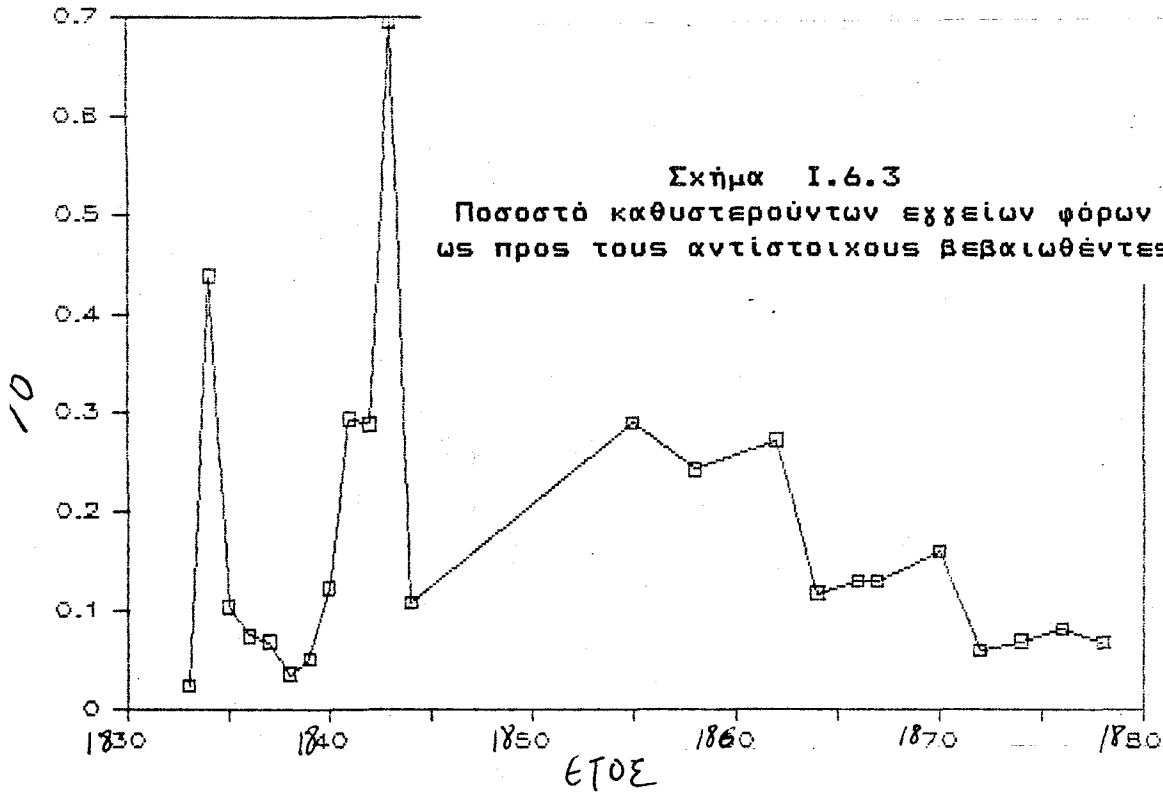
Όμως η σημασία των έγγειων φόρων συνεχώς μειώνεται με την πρόοδο του αιώνα, όσο κι αν αυξάνεται το ύψος τους. Ο Σίδερης (1931, 390) δίνει την εξής εικόνα για τη σχέση έγγειων και έμμεσων φόρων:

ΕΣΟΔΑ ΚΡΑΤΟΥΣ

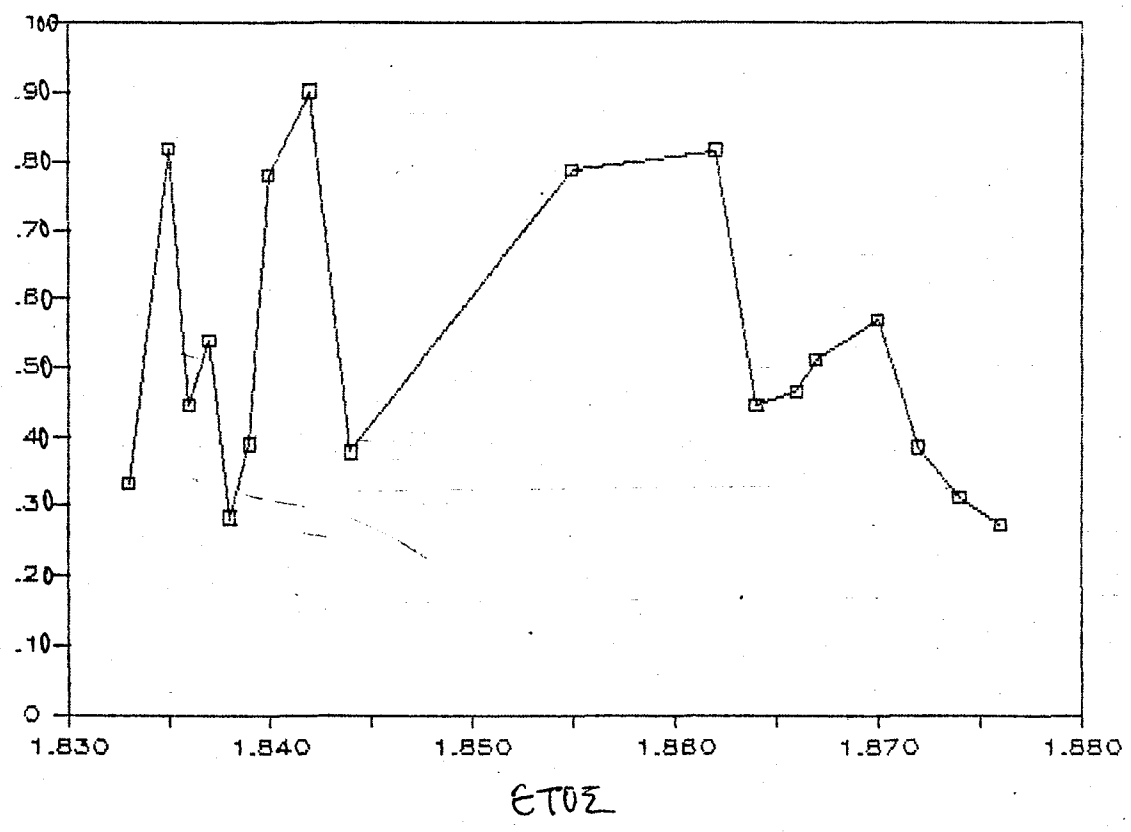
Έτος	Έγχειοι και ζώων φόροι (Α)	Έμμεσοι φόροι και τέλη (Β)	A/B %
1849	8.288.456	4.065.445	203
1860	8.895.700	6.788.000	131
1871	10.116.000	13.655.000	69
1880	9.644.000	23.830.400	40
1890	13.775.697	24.979.000	55
1895	15.731.900	60.233.989	26

Το 1849 οι έγχειοι φόροι είναι διπλάσιοι από τους έμμεσους, το 1895 αποτελούν το 1/4. Έτσι, αν και τα καθυστερούντα βρίσκονται ως προς τον όγκο στα ίδια επίπεδα επί Γεωργίου και Όθωνος, η αναλογία τους όμως ως προς τα βεβαιωθέντα έχει μειωθεί. Τα έσοδα των ενοικιαστών έστω κι αν μένουν στα ίδια επίπεδα (στην πραγματικότητα συνεχώς μειώνονται γιατί μειώνεται ο αριθμός των φορολογησίμων αγροτικών προϊόντων όπως και αυτών που η εισπραξη τους γίνεται με ενοικίαση) εκφράζουν πλέον πολύ μικρότερα ποσοστά του εθνικού προϊόντος σε σχέση με την οθωνική περίοδο.¹⁰ Και φαίνεται ότι προστίθενται και άλλες αιτίες διόγκωσης των καθυστερούντων: σύμφωνα με τα στοιχεία του Σίδερνι (1931) για τα βεβαιωθέντα και εισπραχθέντα ποσά από τους έγχειους μόνο φόρους (η διαφορά τους μας δίνει τα καθυστερούντα λόγω εγγείων φόρων) το ποσοστό των καθυστερούντων εγγείων φόρων είναι κάτω του 10% τη δεκαετία

10. Αν δεχθούμε ότι ο "κύκλος εργασιών" του ενοικιαστικού κύκλωματος παραμένει γύρω στα 4.000.000 δραχμές το χρόνο τότε, σύμφωνα με τα στοιχεία του Τσουκαλά (1981, 42, 47), το ποσό αυτό αντιστοιχεί σε 20% του ύψους των δημοσίων εσόδων στη δεκαετία του 1850 και σε 8% τη δεκαετία του 1870. Με βάση τις εκτιμήσεις που υπάρχουν για το ύψος του εθνικού εισοδήματος (ό.π.) στην πρώτη περίπτωση έχουμε το ενοικιαστικό κύκλωμα να απορροφά περίπου 4%, στη δεύτερη κάπου 2%. Στη δεκαετία του 1880 με την κατάργηση της δεκάτης των δημητριακών το ενοικιαστικό κύκλωμα ουσιαστικά εκμηδενίζεται.

Σχήμα 1.6.4
Ποσοστό καθυστερούντων εγγείων φόρων
ως προς το σύνολο των καθυστερούντων φόρων.

του 1870, ήταν περίπου 15% την δεκαετία του 1860, 25% στη διάρκεια της συνταγματικής οθωνικής περιόδου και κάτω του 10% πριν το 1840.¹¹ Το Σχήμα 1.6.3 δίνει σε γραφική παράσταση το ποσοστό των καθυστερούντων εγγείων φόρων ως προς τους αντίστοιχους βεβαιωθέντες. Το Σχήμα 1.6.4 δίνει το ποσοστό των καθυστερούντων που οφείλονται στους έγγειους φόρους ως προς το σύνολο των καθυστερούντων φόρων της ίδιας χρονιάς. Η πτωτική τάση είναι και εδώ εμφανής. Και είναι πολύ πιθανό πως, για μια ακόμη φορά, η μείωση του ποσοστού των καθυστερούντων εγγείων φόρων μετά το 1870 οφείλεται στη διανομή των εθνικών γαιών.

Η ανάλυση των λεπτομερειών του φορολογικού συστήματος, των μετατροπών του και των εξαιρέσεων σημαίνει είσοδο σε πραχματικό λαβύρινθο αποσπασματικών, ανορθολογικών και συνεχώς μεταβαλλόμενων ρυθμίσεων.¹²

11. Τα στοιχεία του Σιδερι αναφέρονται σε ορισμένα μόνο έτη και όχι σε όλα όπως αυτά της Οικονομικής Επιθεώρησης. Επιπλέον, για ορισμένα χρόνια (π.χ. 1834, 1844 που εμφανίζονται και εξαιρετικά υψηλά ποσοστά καθυστερημάτων) το ποσό των καθυστερούντων που δίνει ο Σιδερης μόνο για τους έγγειους φόρους ξεπερνά κατά πολύ το ποσό που δίνει η Επιθεώρησης για το σύνολο των καθυστερούντων. Η σύγκριση επομένως των δυο σειρών καθυστερούντων που διαθέτουμε απ' αυτές τις διαφορετικές πηγές είναι προβληματική. Στο Σχήμα 11.6.4 παρουσιάζουμε μόνο τα έτη για τα οποία το ποσό των καθυστερούντων εγγείων φόρων που δίνει ο Σιδερης είναι μικρότερο από το σύνολο των καθυστερούντων που δίνει η Επιθεώρησης.

12. Π.χ., οι επαρχίες της Μάνης Γύθειο και Οίτυλο (τα "λακωνικά προϊόντα") είναι ουσιαστικά αφορολόγητες: πληρώνουν φόρο μόνο στα τελωνεία, για όσα προϊόντα εξάχουν. Τα Επτάνησα αντίθετα πληρώνουν φόρους ξανά στα τελωνεία αλλά βαρύτερους (18%) --οι οποίοι δεν μειώνονται όταν μειώνεται ή καταργείται η δεκάτη στην υπόλοιπη επικράτεια. Άλλες επαρχίες ως προς ορισμένα προϊόντα έχουν ειδική μεταχείριση. Μόνο οι αλλαγές στον τρόπο φορολογίας του κρασιού (δεκάτη, στρεμματικός, επί της καταναλώσεως, με δηλώσεις, κτλ) και οι συγκρούσεις που δημιούργησαν (δικαδηλώσεις των οινοπωλών, οι πρώτες και οι μόνες ίσως μαζικές εκδηλώσεις με στόχο το φορολογικό σύστημα που τους έθιξε) θα μπορούσαν να αποτελέσουν το θέμα εκτενούς άρθρου. Εντυπωσιακή είναι από την άλλη η σταθερότητα στη φορολογία του λαδιού, της ελαιοδεκάτης.

Ο ασφαλής μίτος για να βγει κανείς απ' αυτόν είναι η αντιμετώπιση της έρχουσας φορολογίας ως του κατ'έξοχήν μηχανισμού απόσπασης πλεονάσματος από τους χωρικούς μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Η ενοικίαση των φόρων και της επικαρπίας των εθνικών γαιών αποτέλεσε την πρώτη και σαφέστατη μορφή της, τη φάση της προσωποποιημένης, ιδιωτικής ιδιοποίησης του πλεονάσματος μέσω της φορολογίας. Όπως επισημαίνει ο Σίδερης (1931, 379) "ένδιαφέρουσα εν τω σημείω τούτω ήθελεν εισθαι η εξακρίβωσις της σημασίας, ήν δια την ανάπτυξιν της ελληνικής αστικής τάξεως, έσχεν ο εκ της εκμισθώσεως των δημοσίων προσόδων πλουτισμός, όστις ομού με την ναυτιλίαν, το εμπόριον παραλίω πόλεων και την εκ των ομογενών του εξωτερικού εισφοράν, αποτελεί τας κυρίας πηγάς αναπτύξεως της αστικής φάσεως του νεωτέρου ελληνικού πολιτισμού". Όμως αυτού του τύπου ο "πλουτισμός" λήγει ουσιαστικά με τη διανομή των εθνικών γαιών και την κατάρχηση της ενοικίασης της δεκάτης διότι "το ελληνικό κράτος ήταν ταυτόχρονα τόπος συγκρότησης μιας σημαντικής δέσμης σχέσεων οικονομικής εκμετάλλευσης και όργανο προαψισης μιας γενικότερης αστικής οικονομικής τάξης που δομούνταν με αρχούς ρυθμούς έξω απ' αυτό" (Τσουκαλάς, 1981, 335). Βέβαια, είδαμε πως η ενοικίαση έφθασε να θεωρείται "παρακρατική" σχέση εκμετάλλευσης και οι αστοί την αποκαλούν (όταν δεν την έχουν πια ανάγκη) "λείψανον των χρόνων της δουλείας και της βαρβαρότητας, ασκημίζον το λαμπρόν οικοδόμημα των ελευθεριών μας", σύμφωνα με μόνιμη επωδή του Σωτηρόπουλου σε περιπτώσεις που αναφέρεται στη δεκάτη. Επέζησε όμως μισό αιώνα και χωρίς αυτήν, χωρίς τα καθυστερούντα, τα πλαστά διπλότυπα, την οκά που έκλεβε ο αποθηκάριος χερμίζοντας ξέχειλα το μέτρο του σταριού, χωρίς το χωροφύλακα και το στρατιώτη που έφαχναν ν'ανακαλύψουν κρυμμένα από τον δεκάτιστή ζώα και γεννήματα, χωρίς την αποδεκάτιση του άνηθου και του κίμηνου και χωρίς τη συνυφασμένη με το εμπόριο τοκαγλυφία δεν θα είχε εδραιωθεί η οικονομική βάση του λαμπρού αστικού εποικοδομήματος.

Πρέπει όμως να επισημανθούν και οι συνέπειες αυτής της αλλαγής του φορολογικού συστήματος. Η σημασία που έχει η μετατροπή των αναγκαστικών δοσιμάτων από τη μορφή "είδος" στη μορφή "κρήμα" έχει επανειλημμένα τονιστεί τόσο από τους κοινωνιολόγους όσο και από τους ιστορικούς που ασχολούνται με το πρόβλημα της μετάβασης από τις φεουδαρχικές παραγωγικές σχέσεις στις καπιταλιστικές στο χώρο της δυτικής Ευρώπης.¹³ Στην ελληνική περίπτωση κύριος αποδέκτης των δοσιμάτων ήταν το κράτος που με την ιδιότητα του ως χωροδεσπότη εισέπραττε και τη γαιοπροσοδο ως "επικαρπία" μαζί με τους φόρους. Αυτό που πρέπει εδώ να τονίσουμε είναι ότι όχι μόνο ο φόρος γίνεται κρηματικός αλλά επιπλέον είναι και σταθερός γιατί (με το σύστημα που επέβαλε ο Τρικούπης από το 1881) φορολογεί τα βόδια που ορχώνουν και όχι την παραγωγή. Μόνο αν ο χωρικός αποκτήσει π.χ. και δεύτερο ζευγάρι ή αν πουλήσει αυτό που έχει και μείνει χωρίς καματερά ζώα μεταβάλλεται ο φόρος. Το ύψος της σοδειάς που έβγαλε ο χωρικός δεν ενδιαφέρει το κράτος. Είναι φανερό πως η ρύθμιση αυτή είναι ευνοϊκή για το χωρικό τις χρονιές που η συγκομιδή πήγε καλά, γιατί θα δώσει λιγότερα στο κράτος αφού ο φόρος είναι σταθερός και έχει υπολογιστεί με βάση το μέσο όρο των πέντε ετών που προηγήθηκαν της εφαρμογής του νόμου στα οποία προφανώς περιελάμβανονταν καλές και κακές σοδειές. Αν όμως η χρονιά δεν πάει καλά είναι επίσης φανερό ότι το δόσιμο του χωρικού θα είναι μεγαλύτερο απ'αυτό που θα έδινε με τον αναλογικό φόρο αφού το κράτος δεν ενδιαφέρεται για το ύψος της παραγωγής. Ακόμα κι αν δεν καταφέρει να σπείρει καθόλου πρέπει να πληρώσει το φόρο --εκτός κι αν πουλήσει τα βόδια του για να τον αποφύγει οπότε δεν πρόκειται να ξανασπείρει ποτέ στη ζωή του. Για το χωρικό, 'ο σταθερός φόρος δεν αποτελεί παρά αυξανόμενη αναλογική απαίτηση πάνω σε

13. Βλέπε π.χ. DOBB-SWEEZY, 1977. Επίσης τις αντίθετες απόψεις του BRENNER (1981) και τη συζήτηση που ακολούθησε σε τεύχη του περιοδικού PAST AND PRESENT.

μειωνόμενους πόρους'' παρατηρεί ο J. C. SCOTT (1976, 52).¹⁴ Η ήττα των δεκατιστών είχε ως παρεπόμενο να δυσκολευτεί εξαιρετικά η προσπάθεια επίτευξης αυτάρκειας από τον οίκο του χωρικού: η προσπάθεια να καλλιεργήσει στάρι για τις οικιακές ανάγκες μπορεί, με το νέο φορολογικό σύστημα, να τον βουλιάξει ακόμα βαθύτερα μέσα στο νερό.

Ο φόρος των αροτριώντων ήταν πράγματι άκαμptos ''ως ο ζυγός του αρότρου'' (Κορομηλάς, 1894, 13. Αναφέρεται από τον Σίδερι, 1931, 385). Το πρόβλημα δεν ήταν το ύψος του, με όρους αναλογικούς αντιστοιχούσε σε 5% περίπου, ήταν δηλαδή λίγο κατώτερος από τη δεκάτη που εξέπνευσε στο ποσοστό του 7%. Ούτε το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν ότι ''εφορολόγει τα όργανα της παραγωγής και ημποδισε τη αύξησιν των αροτριώντων'' (ό.π.) και επομένως και της παραγωγής δημητριακών αλλά ότι ήταν σταθερός και επομένως επικίνδυνος για το χωρικό. Με το σταθερό φόρο μια κακή σοδειά μπορούσε να είναι τόσο καταστροφική, ως προς τη ζωάρκεια του οίκου, για το χωρικό που προσπαθούσε να επιτύχει την αυτάρκεια, όσο και για αυτόν που ήταν στραμμένος προς την εμπορευματική παραγωγή: η απάντηση του κράτους για χρήμα σπρώχνει τον πρώτο χωρικό στον τοκογλύφο έστω κι αν έχει καταφέρει να εξασφαλίσει το φωμί της χρονιάς, όπως στέλνει και τον δεύτερο, που παράγει π.χ. σταφίδα. Ο πρώτος θα καταφύγει στον τοκογλύφο για να μπορέσει να πληρώσει τους φόρους και να χτυτώσει από το χωροφύλακα, ο δεύτερος για να εξασφαλίσει την μπομπότα του. Το αποτέλεσμα όμως είναι το ίδιο. Εξομοιώνοντας τους κινδύνους το κράτος προωθεί τη στροφή των χωρικών προς τα εμπορευματικά προϊόντα.

14. Και παλιότερα υπήρχαν φόροι χρηματικοί, ακόμα και στα δημητριακά, αλλά ήσαν πάντα αναλογικοί. Για τα άλλα προϊόντα πληρώνονταν συνήθως στα τελωνεία κατά την εξαγωγή του προϊόντος από τον έμπορο-εξαγωγέα. Ο χρηματικός αναλογικός φόρος επί των δημητριακών της περιόδου 1862-1875 ''δία την ακρηματιαν των αγροτών είχε καταστή εν επι πλέον επ'αυτών βάρος, αναγκαζομένων να καταφύγωσι εις τοκογλυφικά δάνεια'' (Σίδερις, 1931, 383). Με βάση τα στοιχεία που έχουμε για την Εύβοια (βλέπε παρακάτω) οι χρηματικοί φόροι το 1853 ανέρχονταν σε 24 δρχ. για μια οικογένεια με 2 βόδια. Ο επί των αροτριώντων φόρος ήταν, κατά μέσο όρο για όλη τη χώρα, το 1891 10 δρχ. για κάθε αροτριών ζώο (Σίδερις, 1931, 386 και Βλάσσης, 1905, 28). Επομένως ο γεωργός της Εύβοιας θα είχε ανάγκη, αν είχε επιβληθεί τότε ο φόρος, διπλάσια σχεδόν χρήματα, κάθε χρονιά, ''βρέξει-χιονίσει''.

Προφανώς τα ίδια ισχύουν και για τη διανομή των εθνικών γαιών: η επικαρπία, αναλογικό δόσιμο σε είδος μετατρέπεται σε ετήσιες σταθερές χρηματικές δόσεις για την εξαγορά της εθνικής γης. Πρόκειται για την κλασσική περίπτωση αγροτικής μεταρρύθμισης με κεφαλαιοποίηση της γαιοπροσόδου (GUTELMAN, 1974): ο χωρικός είναι οπωσδήποτε υποχρεωμένος να εμπορευματοποιήσει μέρος της παραγωγής του γιατί αλλιώς δεν είναι σε θέση να πληρώσει. Και πρέπει επιπλέον να τονίσουμε ότι όσο διαρκούσε το καθεστώς των εθνικών γαιών ο χωρικός κατέβαλε γαιοπρόσοδο (επικαρπία) στο κράτος μόνο για το κομμάτι που είχε καλλιεργήσει εκείνο το χρόνο (και εφόσον το συγκεκριμένο κομμάτι έδινε παραγωγή). Για χωράφια που του ανήκαν εθιμικά (τα είχε δηλαδή ο ίδιος εκκερσώσει και καλλιεργήσει κάποια χρονιά) και τα άφηνε ακαλλιέρχτητα, σύμφωνα με τους κανόνες της διετούς ή και τριετούς αμειψισποράς, δεν πλήρωνε τίποτα. Μετά τη διανομή όμως ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει κάθε χρόνο για το σύνολο της γης που είχε 'δηλώσει', ανεξάρτητα από το αν την καλλιεργούσε ή όχι, ανεξάρτητα από το αν παρήγαγε ή όχι, ανεξάρτητα και από το αν είχε βόδια ή όχι. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το ότι το κατ'έξοχήν εμπορευματικό προϊόν, η σταφίδα γνωρίζει τη μεγάλη της εξάπλωση στο χώρο της Δυτικής Πελοποννήσου όπου κυριαρχούσαν οι εθνικές γαίες' ούτε το ότι η μεγάλη ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας παρατηρείται μετά τη διανομή τους: το πρόβλημα της καταβολής της δόσης προστίθεται σ'αυτά της έλλειψης βοδιών και της πτώσης των αποδόσεων --ωθεί μοιραία προς την καλλιέργεια της σταφίδας. Φυσικά ο χωρικός αντιστέκεται, όπως είδαμε: όσο μπορεί αποφεύγει να πληρώσει τις δόσεις, όσο μπορεί προσπαθεί να εξασφαλίσει αυτόνομα το φωμί του οίκου. Οι μηχανισμοί όμως είναι εναντίον του και πιέζουν προς τον εκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση της παραγωγής.

II. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΓΑΜΗΛΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

II.1 Εισαγωγικά

Η επεξεργασία που προηγήθηκε στόχο είχε να δώσει την εικόνα των μακροσκοπικών εξελίξεων του αγροτικού χώρου του ελλαδικού κοινωνικού σχηματισμού στη διάρκεια του 19ου αιώνα, στα γεωγραφικά όρια του οθωνικού βασιλείου. Οι αναφορές ήταν κυρίως στο ηπειρωτικό τμήμα του, Μωριά και Ρούμελη. Κεντρικό θέμα αυτού του Μέρους θα είναι η μελέτη του θεσμού της προίκας ως παραγωγικής σχέσης του Οικιακού Τρόπου Παραγωγής και η τελική κατάληξη της ως απλής σχέσης διανομής του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής. Για να αναδειχθεί όμως καλύτερα η λειτουργία της προίκας πρέπει προηγουμένως να αναλυθεί η δομή της οικογένειας και η οικονομική της συμπεριφορά και να συγκριθεί η προίκα με ένα άλλο χαμηλό σύστημα του ελλαδικού χώρου, την εξαγορά. Οι επεξεργασίες θα αφορούν ξανά κυρίως την Πελοπόννησο και τη Στερεά. Η επιμονή στις δύο αυτές περιοχές και η ενδεικτική μόνο αναφορά σε άλλες δεν οφείλεται στο ότι αποτελούσαν τον κύριο κορμό του ελληνικού κράτους την εποχή εκείνη αλλά στο ότι χαρακτηρίζονται από τις ίδιες οικογενειακές δομές (ανδροτοπική εγκατάσταση, σύνθετη οικογένεια), από τις ίδιες διαδικασίες αναπαραγωγής των νοικοκυριών (ισομοιρία, προίκα) και από την κυριαρχία των μικρών ανεξάρτητων αγροτικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων που καλλιεργούσαν ιδιόκτητη ή εθνική γη και "εξομοιώθηκαν" με τη διανομή των εθνικών γαιών. Εξαιρέση ως προς το τελευταίο σημείο αποτελούν, όπως είδαμε, ορισμένες επαρχίες της Ανατολικής Στερεάς όπου οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις είναι ενταχμένες σε τσιφλικία.

Οι οικογενειακές δομές και οι διαδικασίες αναπαραγωγής τους όπως και τα χαμηλά συστήματα θα μελετηθούν ως έχουν. Δεν θα μας απασχολήσει δηλαδή η γένεση τους (που χάνεται στα βάθη των αιώνων), οι αιτίες που την προκάλεσαν και το θεμελιώδες ερώτημα "γιατί αυτές και

όχι κάποιες άλλες''. Οι φιλοδοξίες αυτής της εργασίας είναι πολύ πιο περιορισμένες. Θα τις θεωρήσουμε δεδομένες και μέσα από τη συγχρονική λειτουργικότητά τους θα επιχειρηθεί να διασυνδεθούν τα μικροκοινωνικά φαινόμενα που παρατηρούμε στις αγροτικές κοινότητες με τα αντίστοιχα μακροκοινωνικά που εξετάσαμε ήδη όπως και με το πλανητικών διαστάσεων φαινόμενο της συνεχώς διευρυνόμενης αναπαραγωγής του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής σ'όλο το 19^ο αιώνα. Η διασύνδεση αυτών των διαφορετικής τάξεως και ποιότητας φαινομένων θα απαιτήσει τον προσδιορισμό της έννοιας του Οικιακού Τρόπου Παραγωγής, της βασικής παραγωγικής σχέσης του που είναι η προίκα και τη μελέτη της σύζευξης του με τους κυρίαρχους Τρόπους Παραγωγής.

II.2 Η δομή της οικογένειας στον ελληνικό χώρο.

Ο Κ. Καραβίδας με τα Αγροτικά του είναι, από ελληνικής πλευράς, ο κύριος υπεύθυνος για την πρόσφατη ανάδειξη ενός "δημογραφικού μύθου" που, αν δεν καταπολεμηθεί, υπάρχει κίνδυνος να αποτελέσει κυρίαρχη ιδεολογία στις κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας και κυρίως στην ανθρωπολογία. Πρόκειται για το πρόβλημα της δομής της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας: στην εθνικιστική προσπάθεια του να διαχωρίσει Έλληνες από Σλάβους στη Μακεδονία ο Καραβίδας προβάλλει τον ισχυρισμό ότι "ενώ των πατριαρχικών (σλαβικών) σχηματισμών το δυναμικόν είναι η υπό την οικογενειακή μορφήν οργάνωσης ομαδική εργασία, των ελληνικών σχηματισμών αντιθέτως το δυναμικόν είναι μία πέραν της οικογένειας εκτεινομένη ομαδική μονάς ως και το ατομιστικόν πνεύμα, η επινόησις" (Καραβίδας, 1977, 259). Η "πέραν της οικογένειας ομαδική μονάς" δεν είναι βέβαια άλλη από την "κοινότητα" και ο Καραβίδας δεν κάνει τίποτ'άλλο μ'αυτήν την απόφαση του παρά να προσπαθεί να στηρίξει το ιδεολόγημα του, τον κοινοτισμό. Ισχυρίζεται συνεχώς στο έργο του πως η πατριά ή ζάντρουγκα είναι καθαρά σλαβικός σχηματισμός --που τον αντιμετωπίζει μάλιστα και ως τον μέγιστο κίνδυνο (εννοεί τον εκσλαβισμό) για τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, λόγω της μεγάλης αφομοιωτικής της δύναμης. Βέβαια, αναφερόμενος στην ελληνική μικρή χωρική οικογένεια, γράφει ότι είναι "βασισμένη επί του προτύπου της κλασσικής πατριάς" και ότι διαφέρει απ'αυτήν μόνο κατά το ότι είναι μικρογραφία της γιατί διαθέτει πολύ μικρότερο αριθμό εργατικών χεριών (Καραβίδας, 1977, 437). Προσθέτει όμως (σελ.439) ότι στην Ελλάδα της εποχής του δεν υπάρχει πια δεδομένου ότι "η πρότυπος αυτάρκης και πατριαρχική μικρά οικογένεια εκάμφθη λόγω του προώρου ιδίως εκχρηματισμού ...και της παραλύσεως του τύπου της δημητριακής κοινότητας".

Η ζάντρουγκα δεν αποτελεί παρά την ακραία μορφή του σύνθετου γαιοκυρίου. Φθάνουν να συγκατασκευούν στο πλαίσιο της μερικές δεκάδες άτομα με συγγενικούς δεσμούς που ξεπερνούν τον έκτο βαθμό (δεύτερα εξαδέλφια), δισέχχονα δηλαδή του γενάρχη της ζάντρουγκας,

που δεν είναι απαραίτητο βέβαια να βρίσκεται στη ζωή. Όμως το σύνθετο νοικοκυριό που καταγράφεται ως ζάντρουγκα δεν αποτελεί παρά στιχμιότυπο μιας διαδικασίας που εκτυλίσσεται μέσα στο χρόνο: στην αρχή αυτής της διαδικασίας έχουμε μια απλή πυρηνική οικογένεια, ένα ανδρόγυνο με τα παιδιά του. Αν τα αγόρια της οικογένειας παντρευτούν και μείνουν μαζί κι αν με τα δικά τους αγόρια γίνει το ίδιο, τότε το αρχικό απλό νοικοκυριό θα έχει μετεξελιχθεί σε ζάντρουγκα. Με τη σειρά της όμως κι αυτή η μορφή, η ζάντρουγκα, θα διασπαστεί (συνήθως στις επιμέρους πυρηνικές οικογένειες που την απαρτίζουν) κι όσες δημιουργηθούν θα προσπαθήσουν να ξαναρχίσουν τον κύκλο.¹ Δεν είναι καθόλου σίγουρο όμως πως θα τα καταφέρουν: για ν'αναπτυχθεί ένα απλό νοικοκυριό σε ζάντρουγκα απαιτούνται πολλές ευτυχείς συμπτώσεις και μια αναγκαία προϋπόθεση: να αποκτήσει κάθε διαδοχική γενιά περισσότερους από ένα γιούς, δεδομένου ότι το καθοριστικό στοιχείο της ζάντρουγκας είναι η συνύπαρξη πολλών παντρεμένων αδελφών ή εξαδελφών. Αν ο δυνητικός γενάρχης της ζάντρουγκας δεν καταφέρει ν'αποκτήσει γιο, το πολύ που μπορεί να ελπίζει είναι να βρει ένα

1. Από τις πρώτες εκπλήξεις μου κατά τη μελέτη της ζάντρουγκας ήταν η ανακάλυψη ότι οι χωρικοί συνήθως δεν την θεωρούν διαφορετικό θεσμό από την πυρηνική ή μικρή οικογένεια... η ζάντρουγκα /των εθνολόγων/ αποκαλείται συνήθως /από τους χωρικούς/ 'μεγάλο νοικοκυριό' ή 'μεγάλο σπίτι' ... Με λίγα λόγια, αν εξαιρεθούν ορισμένες περιοχές (και όχι όλες), στις οποίες υπήρχε ειδικό νομικό καθεστώς για τη ζάντρουγκα, οι ίδιοι οι χωρικοί δεν ξεχωρίζουν τη σύνθετη οικογένεια από τη μικρή ή βιολογική οικογένεια παρά μόνο για να δηλώσουν το μεγάλο μέγεθος της. Τόσο η σύνθετη όσο και η απλή οικογένεια ανήκουν στο ίδιο κοινωνικό περιβάλλον' (MOSELY, 1976A, 22). Όταν αναφέρεται σε 'ειδικό νομικό καθεστώς', εννοεί την Κροατία όπου 'ζάντρουγκα' ονομάστηκαν οι ομάδες των Γερμανών εποίκων που ήσαν και φύλακες των συνόρων. Το ίδιο αναφέρει και ένας Γιουγκοσλάβος: 'ο όρος 'ζάντρουγκα', όπως χρησιμοποιείται στην επιστήμη και λογοτεχνία, είναι καινούργιος... αντί για τον όρο 'ζάντρουγκα' ο λαός συνήθως χρησιμοποιεί τους όρους KUČA ή CELJAD που μπορεί επίσης να δηλώνουν μια απλή οικογένεια' (FILIPOVIC, 1976, 268). Βλέπε επίσης BOGISIC, 1885.

σώχαμπρο να τον ηεροκομήσει. Αν αποκτήσει μόνο έναν, είναι δύσκολο να προλάβει όσο είναι στη ζωή να δει τον οίκο του να μετατρέπεται σε ζάντρουγκα. Όχι όμως και αδύνατο: δεδομένου ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία που υπάρχουν, τα αρσενικά παιδιά στο σχηματισμό της ζάντρουγκας παντρεύονται ακόμη και σε ηλικία 15 χρονών, μέσα σε 30 χρόνια ο γενάρχης μπορεί θεωρητικά να δει εγγόνια σπίτι του. Χρειάζονται λοιπόν πολλοί γιοί, που πρέπει να καταφέρουν να φθάσουν σε ηλικία γάμου, πρέπει να βρουν νύφες, να αποκτήσουν κι αυτοί πολλούς γιούς και να καταφέρουν να τους παντρέψουν, να διαθέτουν δηλαδή το αντίτιμο για την "εξαγορά της νύφης", σύμφωνα με το χαμηλό σύστημα που επικρατεί. Χρειάζεται επιπλέον να μπορούν να αυξάνουν την παραγωγή του οίκου, να υπάρχει δηλαδή διαθεσιμότητα και ζώα για να δουλέψουν και να ζήσουν οι συνεχώς πληθυνόμενοι άνθρωποι. Για να μπορέσει να γίνει κανείς πατριάρχης, χέροντας σε έναν οίκο που συγκεντρώνει δεκάδες άτομα, δεν είναι καθόλου εύκολο εγχείρημα. Και γι' αυτό δεν ανέχεται ο "ντοματσίν", ο πατριάρχης της ζάντρουγκας, να του καταστρέψουν το έργο του: όποιος γιος τολμήσει να φύγει δεν έχει κανένα δικαίωμα στην κοινή περιουσία.

Μ' άλλα λόγια, η ζάντρουγκα δεν είναι παρά σύνθετο νοικοκυριό που προκύπτει από απλούστερες οικογενειακές μορφές, συνήθως πυρηνικές, μέσα από μακροχρόνια εξέλιξη. Αν υπάρχουν όλες οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της (γιοί, γή, ζώα) τίποτα δεν σταματά την ανάπτυξη της --μέχρι το σημείο εκείνο που παύει πια να είναι εξωγαμική ομάδα, δηλαδή μέχρι να φθάσουν τα μέλη της σε τόσο μακρινές συγγενικές σχέσεις που να επιτρέπεται, από τη χριστιανική θρησκεία, ο γάμος ανάμεσα τους. Τότε φαίνεται πως η ζάντρουγκα διαλύεται, έστω κι αν συντρέχουν οι άλλοι λόγοι διατήρησης της: γάμοι ανάμεσα σε μέλη της ίδιας ζάντρουγκας αναφέρονται μόνο ως η εκπληκτική εξαίρεση που δείχνει πόσο μεγάλη είχε γίνει (MOSELY, 1976B, 68)

Τα παραπάνω δεν συνεπάγονται ότι όπου της ης υπάρχει κάποιος πατέρας με πολλά αρσενικά παιδιά, που έχει γή και ζώα, θα προκύψει κάποια μέρα από την οικογένεια του μια ζάντρουγκα. Όμως φαίνεται πως στον βόρειο ελληνικό χώρο και στα κεντρικά βαλκάνια

γενικότερα κάτι τέτοιο συνέβαινε, ανεξάρτητα από τη θρησκεία ή τη φυλετική προέλευση σύμφωνα με τον MOSELY, (1976B, 66-67) ο οποίος διαπίστωσε την ύπαρξή της σε Μαυροβούνιους, Σέρβους, Κροάτες, Βούλγαρους, Αλβανούς και Έλληνες --ορθόδοξους, καθολικούς και μουσουλμάνους. Την άποψη του MOSELY πως, αντίθετα απ'όσα ισχυρίζεται ο Καραβιδας, η μεγάλη σύνθετη οικογένεια στο βορειοελληνικό χώρο δεν υπήρξε "εθνική ιδιομορφία" των σλάβων ενισχύουν και οι εργασίες του Αλεξάκη (1975 και 1979). Φαίνεται πως η ζάντρουγκα, η πολυμελής πατριαρχική οικογένεια με το μεγάλο εργατικό αλλά και πολεμικό δυναμικό της (που της παρείχε τη δυνατότητα για εκτεταμένη εργασία και ασφάλεια) υπήρξε το αποτελεσματικό εργαλείο για την κατάκτηση του βαλκανικού δάσους κι όχι ιδιοτυπία των σλάβων (MOSELY, 1976B, 60. HALPERN και HAMMEL 1977)

Αντίθετα, στη νότιο Ελλάδα είχαμε "μικρογραφίες" της ζάντρουγκας: εφ'όσον υπάρχουν οι προϋποθέσεις που αναφέραμε τα απλά νοικοκυριά αναπτύσσονται σε σύνθετα αλλά η σχέση των τελευταίων σε πυρηνικές επέρχεται πιο γρήγορα, σπάνια φθάνουν να συγκατοικούν δεύτερα ξαδέλφια.² Επειδή αυτή η εξέλιξη της οικογένειας είναι σημαντική για τις επεξεργασίες που θα ακολουθήσουν και επειδή πρόσφατα υποστηρίχθηκε ότι κατά το 19^ο αιώνα και στις αρχές του 18^{ου} κυριαρχούσε στον νότιο ελληνικό χώρο η πυρηνική οικογένεια θα χρειαστεί να εξεταστούν οι διαδικασίες συγκρότησης σύνθετων νοικοκυριών σ'αυτόν το χώρο.³

2. Ο Καραβιδας αναφερόμενος σε "μικρογραφία" δεν διευκρινίζει αν εννοεί ομόλογη κατάσταση που διαφέρει μόνο ως προς το μέγεθος ή αν εννοεί ότι τα νοικοκυριά δεν ξεπερνούν τη φάση της πυρηνικής οικογένειας γιατί όλοι οι γιοί φεύγουν και κάνουν δικά τους νοικοκυριά. Αναφέρεται συνεχώς στη "μικρή χωρική οικογένεια" χωρίς ούτε τη δομή της να εξετάζει ούτε να προσδιορίζει ποια είναι τα όρια ανάμεσα στη "μικρή" και τη "μεγάλη". Από τα συμφραζόμενα όμως φαίνεται να έχει κατά νου την πυρηνική οικογένεια --η οποία, υποστηρίζει, κυριαρχεί στον ελληνικό χώρο από την επανάσταση και μετά (Καραβιδας, 1977, 435)

3. Βλέπε Παναγιωτόπουλος (1983) και Κουρούκλη (1984), που υποστηρίζουν την άποψη της κυριαρχίας της πυρηνικής οικογένειας στις

Πρέπει πρωτίστως να διευκρινήσουμε πως το πρόβλημα της ύπαρξης σύνθετων (και όχι μόνο πυρηνικών: η ύπαρξη αυτών είναι αυτονόητη σύμφωνα με όσα προαναφέραμε) οικογενειών αναλύεται σε δύο επιμέρους κρίσιμα ερωτήματα. Το πρώτο είναι αυτό της εγκατάστασης του νέου νοικοκυριού που σχηματίζεται με το γάμο: αν ο κανόνας είναι η νεοτοπική (NEOLOCALE) εγκατάσταση, δηλαδή αν κάθε καινούργιο ζευγάρι δημιουργεί δικό του σπιτικό και μένει χωριστά από την οικογένεια του γαμπρού και της νύφης, είναι φανερό πως δεν είναι δυνατό να προκύψουν σύνθετα νοικοκυριά. Αν, αντίθετα, έστω και ένα νέο ζευγάρι απ'όσα θα προκύψουν από το γάμο των αρσενικών ή θηλυκών παιδιών μιας οικογένειας ενταχθεί στο υπάρχον νοικοκυριό της οικογένειας του γαμπρού ή της νύφης είναι εξ ίσου φανερό πως αυτόματα δημιουργείται σύνθετο νοικοκυριό αφού συνυπάρχουν δύο τουλάχιστον ζευγάρια (''στεφάνια'') στο ίδιο σπίτι.⁴ Οι μορφές γυναικοτοπικής εγκατάστασης (ένταξη του ζευγαριού στην οικογένεια της νύφης, UXORILocalITE) απαντούν στον ελλαδικό χώρο μόνο ως υποτιμητικές εξαιρέσεις (οι σώγαμπροι).⁵ Το ερώτημα επομένως είναι

αρχές του 18^{ου} αιώνα και κατά το 19^ο αντίστοιχα. Κριτική των απόψεων τους στο άρθρο της Καβουνίδου (1984). Το όλο θέμα συνδέεται βέβαια με τις απόψεις του Λασλετ και γενικότερα της ''ομάδας του Καίμπριτζ'' ως προς το μέγεθος και τη δομή των οικογενειών της προκαπιταλιστικής εποχής. Βλέπε σχετικά LASSLET-WALL (1972) και κριτική των απόψεων τους στις εργασίες του BERKNER (1972 και 1976).

4. Οι όροι ''νοικοκυριό'' και ''οικογένεια'' θα χρησιμοποιούνται εναλλακτικά με το ίδιο νόημα: της συγγενικής ομάδας που και συν-κατοικεί και συν-εργάζεται. Στις συνθήκες της ελληνικής υπαίθρου ο διαχωρισμός δεν έχει νόημα αφού η παρουσία μη συγγενικού βοηθητικού (υπηρετικού) προσωπικού στο αγροτικό σπίτι είναι εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο. Άλλωστε, ο όρος νοικοκυριό, ως δηλωτικός της κοινής στέγης, αποτελεί νεολογισμό της ΕΣΥΕ κατά μετάφραση του HOUSEHOLD και του MENAGE. Οι ίδιοι οι χωρικοί χρησιμοποιούν πάντα τον όρο οικογένεια.

5. Για την κοινωνική υποτίμηση που συνοδεύει το σώγαμπρο αρκεί να θυμίσουμε το σχετικό λαϊκό ανέκδοτο για την αλεπού που, όταν την ρώτησαν την ώρα που την έχδερναν πώς περνά, απάντησε ''καλύτερα από σώγαμπρος''.

αν κυρίαρχη πρακτική στον ελληνικό αγροτικό χώρο ήταν η νεοτοπική ή η ανδροτοπική εγκατάσταση (συγκατοίκηση με την οικογένεια του γαμπρού, VIRILOCALITE).⁶

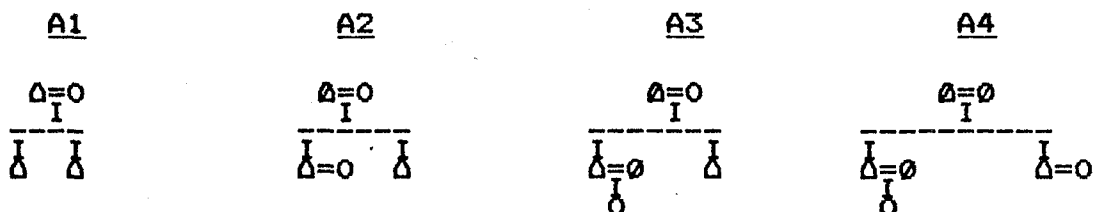
Αν η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι θετική προκύπτει αμέσως το δεύτερο: πότε και πως μετασχηματίζεται η σύνθετη οικογένεια σε πυρηνικές; Διότι αποτελεί εμπειρικό γεγονός πως καμιά μορφή σύνθετης οικογένειας δεν διαρκεί επ'άπειρον, δεν επεκτείνεται συνεχώς κρατώντας στους κόλπους της τα νέα ζευγάρια που δημιουργούνται --όποιος κι αν είναι ο κανόνας που προσδιορίζει τη διαδικασία σχηματισμού της.⁷ Είναι φανερό πως όσο περισσότερο καθυστερεί ο μετασχηματισμός θα γίνεται πολύπλοκότερη (από την άποψη των συγγενικών σχέσεων που συνδέουν τα μέλη της) η δομή της σύνθετης οικογένειας και μεγαλύτερο το μέγεθός της. Ο χρόνος που μας ενδιαφέρει εδώ μετρίεται προφανώς με γενιές και όχι με χρόνια ή δεκαετίες. Στη δομή και το μέγεθος της οικογένειας επενεργεί όμως και η διαδικασία σχηματισμού της, ανάλογα με το αν ο κανόνας ανδροτοπικής εγκατάστασης ισχύει για όλα τα αρσενικά παιδιά της οικογένειας

6. Χρησιμοποιώ τους όρους "ανδροτοπική" και "γυναικοτοπική" εγκατάσταση για να δηλώσω την ένταξη του ζευγαριού όχι απλώς στο τόπο, στο χωριό, αλλά στην ήδη υπάρχουσα πατρική οικογένεια του γαμπρού ή της νύφης. Στις ελληνικές συνθήκες, που η ενδογαμία των χωρικών κοινοτήτων είναι εξαιρετικά έντονη, ο τόπος του γαμπρού και της νύφης κατά κανόνα είναι ο ίδιος. Υπάρχει άλλωστε το πρόβλημα των ορίων της κοινότητας που δεν μπορούν νομίζω να καθοριστούν γεωγραφικά. "Νεοτοπική" χαρακτηρίζω την εγκατάσταση που δεν συνεπάγεται ένταξη του ζευγαριού σε μια από τις προϋπάρχουσες οικογένειες, ανεξάρτητα από το αν υπήρξε μετακίνηση σε άλλο χωριό ή όχι. Σαφέστεροι αλλά δύσχρηστοι θα ήταν οι όροι "ανδροπατροτοπική" και "γυναικοπατροτοπική" εγκατάσταση.

7. Το φαινόμενο της σπάσης των σύνθετων οικογενειών είναι προφανές πως σχετίζεται άμεσα με το πρόβλημα της απαχόρευσης της αιμομειξιάς --αλλά και με τις πρακτικές δυνατότητες συγκατοίκησης και συνεργασίας μεγάλου αριθμού ατόμων. Η επέκταση των ευρύτερων συγγενικών ομάδων που ονομάζονται χένη και γενιές (και που αποτελούνται από οικογένειες σύνθετες ή απλές) δεν υπακούει αναγκαστικά στους ίδιους περιορισμούς. Παράδειγμα, οι πολυάριθμοι οικισμοί με ονόματα που προέρχονται από τα επώνυμα των οικογενειών που τους δημιούργησαν.

ή μόνο, για κάποιο από αυτά, π.χ. το πρώτο ή το τελευταίο.⁹ Στην περίπτωση που ο κανόνας της ανδροτοπικής εγκατάστασης ισχύει για ένα μόνο από τα αγόρια είναι φανερό ότι η αποσύνθεση της σύνθετης οικογένειας προκύπτει από το θάνατο των γονιών και όχι από κάποια απόφαση των ενδιαφερομένων.

Ένα άλλο σημείο που πρέπει να διευκρινιστεί είναι ότι μεγάλη οικογένεια δεν σημαίνει αναγκαστικά σύνθετη και ότι μικρή οικογένεια δεν σημαίνει αναγκαστικά πυρηνική --ακόμη και αν υποθέσουμε ότι θα συμφωνήσουμε ως προς το πού τελειώνουν οι μικρές και πού αρχίζουν οι μεγάλες. Π.χ., "οικογένεια τεσσάρων ατόμων" μπορεί να δηλώνει κάποια από τις παρακάτω μορφές:⁹

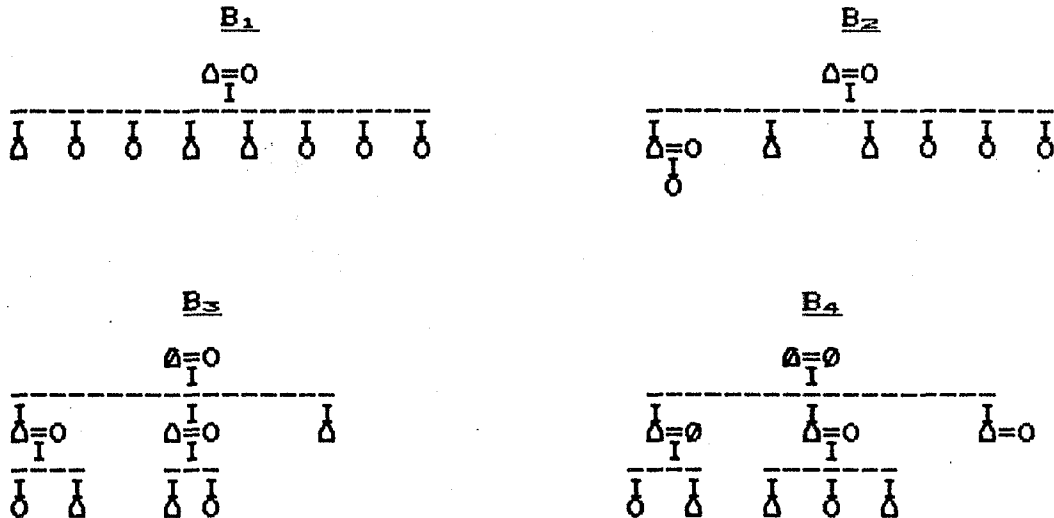

8. Σχετικά με την ονοματολογία των διαφόρων οικογενειακών μορφών βλέπε Νκούμη/Καυταντζόγλου (1985). Συνοπτικά, αναφέρω ότι ως απλή ή πυρηνική ορίζεται η οικογένεια (νοικοκυριό) που αποτελείται μόνο από το ζευγάρι και τα παιδιά του. Σύνθετη είναι αυτή που δημιουργείται από τη συνύπαρξη και άλλων συγγενών. Στις σύνθετες μορφές περιλαμβάνονται οι διευρυμένες μονοπυρηνικές (ένα μόνο παντρεμένο ζευγάρι, π.χ. συγκατοίκηση ενός παντρεμένου με τα αδέρφια του), οι ανιούσες πολυπυρηνικές (π.χ., γονείς με παντρεμένα παιδιά) και οι οριζόντιες πολυπυρηνικές (περισσότεροι από ένας παντρεμένοι αδελφοί χωρίς γονείς). Οι παραπάνω κατηγορίες υποδιαιρούνται περαιτέρω ανάλογα με την παρουσία άλλων συγγενών.

9. Για την παράσταση των συγγενικών σχέσεων θα χρησιμοποιηθούν τα εξής σύμβολα:

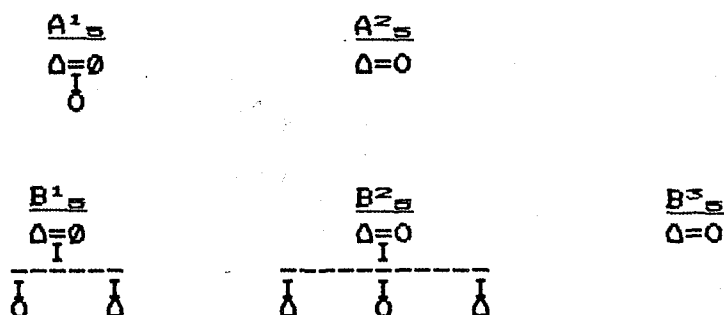
Δ	αρσενικό	Δ και Θ	άτομα που έχουν πεθάνει
Ο	θηλυκό	≠	διαζύγιο
I	γονική σχέση	15Δ ή Δ ₁₅	αγόρι 15 χρονών
---	αδελφική ::	35O ή O ₃₅	γυναίκα 35 χρονών
=	συζυγτική ::		

Από την άλλη μεριά, ο όρος "δεκαμελής οικογένεια" μπορεί να δηλώνει κάποια από τις παρακάτω μορφές:

Είναι φανερό πως, παρά τη διαφορά του μεγέθους, οι περιπτώσεις A₁ και B₁, A₂ και B₂, κτλ, είναι ομόλογες. Η μορφή 1 αντιπροσωπεύει πυρηνική οικογένεια, η 2 και η 3 πολυπυρηνική ανιούσα, η 4 πολυπυρηνική οριζόντια. Στις περιπτώσεις A₁, A₂, B₁, A₄, B₄ έχουμε συνύπαρξη δύο γενεών στα πλαίσια της οικογένειας, στις B₂, A₃, B₃ συνύπαρξη τριών γενεών. Τα διαδοχικά σχήματα A₁, A₂, A₃, A₄ μπορούν κάλλιστα να περιγραφούν φάσεις (τις χρονικές στιγμές T₁, T₂, T₃, T₄) στον κύκλο ζωής οικογένειας που εντοπίζεται κάποια στιγμή, στο στιγμιότυπο A₁, ως πυρηνική αποτελούμενη από το ζευγάρι και δύο γιούς. Κι αντίστοιχα τα σχήματα B₁, B₂, B₃, B₄ τις φάσεις, στις ίδιες χρονικές στιγμές, μιας άλλης οικογένειας του ίδιου χωριού που είχε εντοπιστεί αρχικά, στο χρόνο T₁, ως πυρηνική με τρεις γιούς και πέντε κόρες.

Υποθέτοντας ότι σε κάποια αμέσως επόμενη χρονική στιγμή T_5 , πριν δηλαδή αλλάξει η σύνθεση A_4 και B_4 , έχουμε σχάση των σύνθετων οικογενειών θα προκύψουν τα εξής νοικοκυριά:

Το αρχικό σύστημα A_1, B_1 δύο πυρηνικών οικογενειών έχει δώσει μετά από χρόνο $T_5 - T_1$ πέντε πυρηνικές οικογένειες που ίσως με τη σειρά τους εξελιχθούν σε σύνθετες, ακολουθήσει νέα σχάση, κτλ. Είναι φανερό όμως από την κατάσταση που υπάρχει τη στιγμή T_5 πως ενώ για τις οικογένειες B^1_5 και B^2_5 η εξέλιξη τους σε σύνθετες απαιτεί μόνο την ανδροτοπική εγκατάσταση των ζευγαριών που θα προκύψουν από το γάμο των γιών των δύο οικογενειών, στην περίπτωση A^1_5 για να προκύψει σύνθετη μορφή πρέπει ο αρχηγός της οικογένειας είτε να ξαναπαντρευτεί (αν η ηλικία του το επιτρέπει) και να προσπαθήσει να αποκτήσει γιο, είτε να καταφέρει να βρει σώχαμπρο. Για τις οικογένειες A^2_5 και B^3_5 η μελλοντική μετατροπή τους σε σύνθετες εξαρτάται από το αν θα αποκτήσουν στο μέλλον αρσενικά παιδιά. Αν υποθέσουμε ότι όλα τα ζευγάρια που παρουσιάζονται στη φάση T_5 έχουν εξαντλήσει τις τεκνοποιητικές δυνατότητες τους και ότι ο κανόνας της ανδροτοπικής εγκατάστασης ακολουθείται αυστηρά, τότε μόνο οι οικογένειες B^1_5 και B^2_5 θα δώσουν στην αμέσως επόμενη γενιά σύνθετες μορφές και απ'αυτές μόνο η B^2_5 μπορεί να φθάσει σε πολυπυρηνική οριζόντια

μορφή, αφού μόνο σ' αυτή υπάρχουν περισσότεροι του ενός άρρενες γόνοι.

Προκύπτει άμεσα από τη διαδικασία που περιγράψαμε η σημασία του κύκλου ζωής της οικογένειας, της αυστηρότητας με την οποία τηρείται ο κανόνας της ανδροτοπικής εγκατάστασης και της σύνθεσης σε αρσενικά/θηλυκά κάθε γενιάς για την εμφάνιση ή μη σύνθετων οικογενειακών μορφών. Πρέπει να επισημάνουμε όμως και τα εξής στοιχεία:

1. Μια παρατήρηση στη στιγμή T_1 ή T_2 θα μας "πληροφορούσε" (αν αγνούσαμε το ιστορικό των οικογενειών) πως το σύστημα μας αποτελείται μόνο από πυρηνικές οικογένειες.

2. Σ' όλη την περίοδο T_1 ως T_2 το σύστημα το απαρτίζουν 14 άτομα. Όμως, ενώ κατά τη διάρκεια T_1-T_2 το μέσο μέγεθος της οικογένειας είναι 7 άτομα/οικογένεια, τη στιγμή T_2 το μέσο μέγεθος είναι 2,8 άτομα/οικογένεια.

3. Οι οικογενειακές μορφές που παρατηρούμε τη χρονική στιγμή T_2 μπορούσαν κάλλιστα να έχουν προκύψει και με τη διαδικασία της νεοτοπικής εγκατάστασης αν κάθε ένας γιός που παντρευόταν άνοιγε δικό του σπιτικό.

Με άλλα λόγια, αν κάποιος παρατηρεί το στιχμιότυπο T_1 θα αποφανθεί ότι "κυριαρχεί η πολυμελής πυρηνική οικογένεια". Για το στιχμιότυπο T_2 θα ισχυριστεί ίσως ότι "πρόκειται για διαδικασία δημιουργίας ριζικής οικογένειας".¹⁰ Για τα T_3 και T_4 θα συμπεράνει ότι "κυριαρχεί η σύνθετη οικογένεια" και για το T_5 ότι "υπάρχουν μόνο ολιγομελείς πυρηνικές οικογένειες".

Το παράδειγμα που παρατέθηκε δεν είναι φανταστικό. Θα μπορούσε να ισχύει π.χ. για κάποιον από τους τέσσερις οικισμούς του χωριού Χάβαρι που ιδρύεται κατά τα μέσα του 19ου αιώνα από Λασταίους (Γορτύλιους) κτηνοτρόφους (Καράμπελας, 1964). Οι δύο αρχικοί αρχηγοί των οικογενειών θα μπορούσαν να είναι δύο αδέρφια που

10. Ριζική οικογένεια (FAMILLE SOUCHE, STEM FAMILY) είναι η μορφή που προκύπτει από τη συγκατοίκηση ενός μόνο παντρεμένου γιού με τους γονείς. Οι υπόλοιποι απομακρύνονται από την πατρική οικογένεια --στην τυπική περίπτωση χωρίς να πάρουν μερίδιο ή ανάλογη αποζημίωση από την οικογενειακή περιουσία.

δύο αδέρφια που κάποια προηγούμενη στιγμή Τ₀ χώρισαν και τη στιγμή Τ₁ παρουσιάζονται ως δύο πυρηνικές οικογένειες. Το να γίνει η σχέση "ταυτόχρονα" δεν είναι απίθανο δεδομένου ότι τα στιγμιότυπα παρουσιάζουν καταστάσεις που μπορούν να διαρκέσουν αρκετά χρόνια.¹¹

Σε κοινότητα που αποτελείται από μερικές δεκάδες ή και εκατοντάδες οικογένειες είναι προφανές ότι οι κύκλοι ζωής τους δεν είναι δυνατό να εμφανίζουν ενιαία περιοδικότητα και επομένως, σε κάθε χρονική στιγμή, θα υπάρχει ποικιλία οικογενειακών μορφών. Είναι αδιανόητο να συναντήσουμε χωριό που όλες οι οικογένειες του να είναι σύνθετες, όσο αυστηρά και αν τηρείται ο κανόνας της ανδροτοπικής εγκατάστασης. Αντίθετα όμως, αν τηρείται αυστηρά ο κανόνας της νεοτοπικής εγκατάστασης, αν δηλαδή κάθε καινούργιο ζευγάρι δημιουργεί καινούργιο νοικοκυριό, είναι προφανές ότι όλα τα νοικοκυριά πρέπει σε κάθε στιγμή να έχουν τη μορφή της πυρηνικής οικογένειας με ταυτόχρονη βέβαια παρουσία περιπτώσεων συγκατοίκησης άγαμων αδελφιών ή και μοναχικών ατόμων. Η παρουσία λοιπόν έστω και μικρού αριθμού σύνθετων νοικοκυριών αρκεί για να δημιουργήσει την υπόνοια ότι ο κανόνας που ακολουθεί η κοινότητα είναι η ανδροτοπική εγκατάσταση --δηλαδή η δημιουργία σύνθετων νοικοκυριών.

Ως απλούστερη μορφή σύνθετου νοικοκυριού μπορούμε να θεωρήσουμε τη συγκατοίκηση των γονιών με ένα μόνο από τους παντρεμένους γιους --πρόκειται για μορφή που συχνά συναντάμε ακόμη και σήμερα και σε αστικές μάλιστα περιοχές και θεωρείται περίπου αυτονόητη η ύπαρξη της, με την έννοια ότι οι γέροι γονείς κάπου πρέπει να βρουν αποκούμπι. Όμως κι αυτή η τόσο προφανής μορφή μπορεί να έχει προέλθει μέσα από εντελώς διαφορετικές διαδικασίες: είτε μέσω της νεοτοπικής εγκατάστασης καθενός από τους υπόλοιπους γιους, είτε μέσω της σχάσης μιας προϋπάρχουσας σύνθετης οικογένειας όπου συνυπήρχαν

11. Τέτοιου τύπου μεμονωμένα νοικοκυριά εποίκων είναι και τα περισσότερα απ'όσα παρουσιάζει ο Παναγιωτόπουλος (1984) για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι "ο κυρίαρχος τύπος οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700, με βάση το υλικό που χρησιμοποιήσαμε, είναι, γενικώς, η ολιγοπρόσωπη μονο-εστιακή /πυρηνική/ οικογένεια" (σελ. 18).

περισσότεροι παντρεμένοι γιοί οι οποίοι κάποια στιγμή χώρισαν και οι γονείς έμειναν με έναν από αυτούς. Μπορεί ακόμη να έχει προέλθει (και αυτή είναι η πιο συνηθισμένη διαδικασία για τις σημερινές, σε αστικό χώρο "ριζικές οικογένειες") και από τη διαδοχή νεοτοπικής εγκατάστασης όλων ανεξαιρέτως των γιών και "σύντηξης": όταν οι γονείς δεν μπορούσαν πια να δουλέψουν κάποιος από τους γιους τους πήρε μαζί του.

Όλα όσα ως τώρα αναφέρθηκαν είχαν ως στόχο να πείσουν ότι τα καθοριστικά, τα δομικά στοιχεία για την κατανόηση των οικογενειακών μορφών δεν είναι ούτε τα ποσοστά των διαφόρων μορφών που μας δίνουν τα στιχμιότυπα, ούτε το μέσο μέγεθος της οικογένειας, ούτε οι μορφές αυτές καθ'εαυτές. Δομικά στοιχεία αποτελούν ο κανόνας εγκατάστασης και η διαδικασία της σχάσης. Το πρώτο καθορίζει τη δυνατότητα ύπαρξης σύνθετων νοικοκυριών, το δεύτερο τη μορφή και μέγεθος τους. Στην περίπτωση βέβαια της νεοτοπικής εγκατάστασης τα δύο στοιχεία ταυτίζονται, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο στην περίπτωση της ανδροτοπικής. Η σχάση σ'αυτήν την περίπτωση μπορεί να γίνει με το γάμο και του τελευταίου γιού, μετά το θάνατο του πατέρα, μετά το θάνατο και των δύο γονιών ή και πολύ αρχότερα απ'αυτόν. Σ'αυτήν την τελευταία περίπτωση έχουμε την ακραία μορφή της "ζάντρουκας", στις προηγούμενες τις νότιες μικρογραφίες της.

Για το ότι η ανδροτοπική εγκατάσταση αποτελούσε τον κανόνα στην Στερεά και την Πελοπόννησο κατά τον 19^ο αιώνα δεν απαιτούνται στατιστικές και αριθμοί για ναδειχθεί: υπάρχουν οι εκατοντάδες, οι χιλιάδες περιγραφές για τα έθιμα και τα τραγούδια του γάμου που έχουν συγκεντρώσει οι λαογράφοι.¹² Σ'όλες αυτές τις περιγραφές κεντρικό στοιχείο είναι πάντα η εγκατάσταση της

12. Στις Εκλογές του ο Ν. Πολίτης (1978, 181) παραθέτει το εξής που τραγουδιέται "όταν φθάνουν εις το σπίτι του χαμβρού":

Νύφη μου, ξάστερο νερό και ξέλαμπρο φεγγάρι
το ταίρι σου είναι ζηλευτό κι όμορφο παλληκάρι.
Στο σπίτι το πεθερικό, στη γειτονιά σου 'ρθες,
σαν κυπαρίσσι να σταθής, σαν πρίνος να ριζώσης,
και σα μηλιά γλυκομηλιά ν'ανθήσης, να καρπίσης,
υγιούς εννιά ν'αξιωθής και μια γλυκομηλίτσα.

νύφης στο πατρικό σπίτι του χαμπρού, η υποδοχή από την πεθερά, οι αλληγορικοί διάλογοι και οι συμβολικές ανταλλαγές ανάμεσα στις δυο γυναίκες για τις σχέσεις τους, για τους κανόνες της συνύπαρξής τους. Πανελλήνια είναι τα έθιμα (και τα ανέκδοτα) για τις σχέσεις πεθεράς/νυφάδων, για την ιεραρχία ανάμεσα τους, για τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και τα παρατράγουδα των συμβιώσεων.¹³ Η σχετική βιβλιογραφία είναι ανεξάντλητη και λίγη σημασία θα είχε η αναφορά της. Οι τόμοι της Λαογραφίας, οι εκατοντάδες μονογραφίες επαγγελματιών και ερασιτεχνών για διάφορα χωριά έχουν ως προσφιλές θέμα τους την περιγραφή της τελετουργικής ανδροτοπικής εγκατάστασης της νύφης.

13. Από το άρθρο των Τερζοπούλου/Ψυχογιού (1984) σταχυολογώ:

1.
Φέρτε γάλα, φέρτε μέλι,
να μελώσουμε τη νύφη,
να τη μπάσουμε στο σπίτι.
Νά'ναι νύφη μελωμένη
και με όλους μονοιασμένη.
'Ακουτα μωρ'κυρά νύφη,
τι σου λέει τ'άχιο Ευαγγέλιο.
Να τιμάς τον πεθερό σου
να σε λέει κυρά-νύφη.
Να τιμάς τημ πεθερά σου,
να σε λέη κυρά νύφη.
Να τιμάς την αντραδερφή,
να σε λέη κυρά νύφη.
Να τιμάς τα αντραδέφια
να σε λένε κυρά νύφη.
Από πίσω το βαχένι
ειν'ένα κομμάτι βέρχες.
Κληματίσιες και λυχίσιες
και όλες κοντορουπακήσιες.
Κι αν πεισώσει η πεθερά σου,
θα τις λειώσει στα πλευρά σου.
Κι αν θυμώσει ο πεθερός σου
όξω σκρόφα από το σπίτι.

2.
Μένα η μάνα μου
μικρή με πάντρεψε.
Αχ, μα ηύρα πεθερά
μωρ'την τριανταφυλλιά
μα ηύρα πεθερό
μωρ'τον αμάραθο.
Κι αντραδέφια δυο.
Ωχ, το μικρότερο
το διαβολότερο
ώρα μεσάνυχτα
νερό μου χύρευε
μωρ'το κοντόμερο.
Ωχ, για ασ'το το νερό
κι άναψε τη φωτιά,
χι'ασ'την τη φωτιά
και πιασ'το σάρωμα,
μωρ'ασ'το σάρωμα,
πιασ'το κοσκίνισμα,
ασ'το κοσκίνισμα
και πιασ'το ζύμωμα,
ασ'το ζύμωμα
και πιασ'το ψίλλημα.

Σχετικά με την επίδραση του μέσου μεγέθους της οικογένειας και την κατανομή των μορφών των νοικοκυριών, όπως υπολογίζονται από συνεχόμενα στιγματότυπα, αξίζει ν'αναφερθούμε στα στοιχεία που προκύπτουν από το Συρράκο (Νκούμη και Κουταντζόγλου, 1985)¹⁴ όπου ο κανόνας της ανδροτοπικής εγκατάστασης ήταν εξαιρετικά ισχυρός και η σχάση γινόταν μετά το θάνατο του πατέρα --πολλές φορές αρκετά χρόνια μετά. Όχι βέβαια για να ισχυριστούμε ότι οι μορφές που συναντάμε στο Συρράκο ισχύουν για όλη την Ελλάδα αλλά απλώς για να δούμε αν τα "μέσα μεγέθη" μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως δείκτες για τη δομή της οικογένειας:

Τύπος Νοικοκυριού	1905		1929
	Αριθμός	%	Αριθμός
Μονομελή	33	6	14
Χωρίς συζυγικές/γονικές σχέσεις	11	2	4
Πυρηνικές οικογένειες	284	49	206
Διευρυμένες πυρηνικές	116	21	59
Πολυπυρηνικές	106	18	43
Αταξινόμητα/Διάφορα	24	4	20
Σύνολο	576	100	346

14. Με βάση την τυπολογία του LASLETT (1983) το Συρράκο εμφανίζεται να ταιριάζει με την εικόνα του ευρωπαϊκού "μεσογειακού οικιακού σχηματισμού" που δίνει ο συγγραφέας (ό.π., 524) με βάση στοιχεία που αναφέρονται στην Μπολόνια της Ιταλίας και τον οποίο ο Λάσλετ θεωρεί ενδιάμεσο μεταξύ της απλής βορειοευρωπαϊκής οικογένειας και της σύνθετης της ανατολικής Ευρώπης. Αναγνωρίζοντας τη "δομική" σημασία της "νεοτοπικής εγκατάστασης, όπως την αποκαλούν οι ανθρωπολόγοι", ο Λάσλετ παραδέχεται ότι η νεοτοπική εγκατάσταση ήταν "πράγματι πολύ ισχυρή στην Αγγλία. Ασθενέστερη στην κεντρική περιοχή /Γερμανικές χώρες/, πολύ ασθενέστερη στις Μεσογειακές χώρες, αυτή η γενική τάση απουσιάζει εντελώς από το ακραίο ανατολικό πρότυπο" (LASLETT, 1983, 531). Το να αποκαλείται "γενική τάση" το φαινόμενο που ουσιαστικά παρατηρείται μόνο στο Β.Δ. άκρο της Ευρώπης αποκαλείται από τους ανθρωπολόγους εθνοκεντρισμός.

Παρά το γεγονός της ανδροτοπικής εγκατάστασης και της καθυστερημένης σχάσης, το 1909 τα μισά νοικοκυριά είναι πυρηνικά. Είτε γιατί βρίσκονται στην αρχή του κύκλου που θα τα οδηγήσει σε σύνθετες μορφές είτε γιατί εξ αρχής, σε προηγούμενες περιόδους, η δημογραφική τους σύνθεση δεν επέτρεπε το μετασχηματισμό τους σε σύνθετα. Το 1905 το μέσο μέγεθος της οικογένειας ήταν 4,9 μέλη και το 1929 5,0. Παρά την σταθερότητα στο μέσο μέγεθος της οικογένειας παρατηρούμε ότι η αναλογία των πυρηνικών νοικοκυριών έχει αυξηθεί κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες σε βάρος των σύνθετων μορφών. Η διαφορά αυτή δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι οι κανόνες εγκαταλείπονται και στη συγκεκριμένη περίπτωση μάλλον αυτό συμβαίνει: ¹⁵ έχει μεσολαβήσει η απελευθέρωση της Ηπείρου

15. Η Λαΐου-Τωμαδάκη (LAIU-THOMADAKIS, 1977) χρησιμοποιώντας πρακτικά μονών του Αγίου Όρους (στα οποία είναι καταχωρημένα τα κτήματα τους και οι πάροικοι που τα καλλιεργούν) παρουσιάζει (σ.81) τη δομή των νοικοκυριών των παροίκων κατά την πρώτη πεντηκονταετία του 14^{ου} αιώνα. Στο βαθμό που επιτρέπεται να γίνουν αλλαγές μερικών αιώνων (χάριν φαρμαλιστικών συγκρίσεων και επειδή αντίστοιχες επεξεργασίες για πιο πρόσφατες εποχές λείπουν σχεδόν εντελώς) μπορούμε να πούμε πως οι αναλογίες πυρηνικών νοικοκυριών στο θέμα Στρυμόνος (που κυμαίνεται, ανάλογα με το στιχμιότυπο, μεταξύ 49% και 58%) είναι αντίστοιχη μ'αυτή του Συρράκου το 1905 και η αναλογία πυρηνικών νοικοκυριών στο θέμα Θεσσαλονίκης (64% - 71%) αντίστοιχη μ'αυτήν του Συρράκου το 1929, αν λάβουμε υπ'όψη μας ότι στα στοιχεία που αναλύει η Λαΐου δεν περιλαμβάνει μεμονωμένα άτομα και αταξινόμητα ή χωρίς συγγενικές/γονικές σχέσεις νοικοκυριά. Τα σύνθετα νοικοκυριά δεν είναι άμεσα συγκρίσιμα κατά τύπους γιατί η Λαΐου χρησιμοποιεί άλλη τυπολογία. Το συμπέρασμα πάντως της συζήτησής είναι (σ. 85) ότι "παρ'όλο που η πυρηνική οικογένεια υπερτερεί στατιστικά, η μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων πρέπει να έζησαν σε κάποιου είδους σύνθετο νοικοκυριά σε ορισμένη στιχμή της ζωής τους". (Την υπόδειξη της ερχασίας της Λαΐου-Τωμαδάκη οφείλω στο Δ. Τσκούση). Από τη διακύμανση που παρατηρείται στην αναλογία των πυρηνικών οικογενειών στα διάφορα στιχμιότυπα προκύπτει άμεσα ότι οι διάφορες μορφές μπορούν να διαφέρουν σημαντικά από στιχμιότυπο σε στιχμιότυπο παρά το γεγονός ότι ο κύκλος ζωής δεν αλλάζει. Βλέπε επίσης τα στοιχεία των CZAP (1983,128), LASLETT (1983, 524).

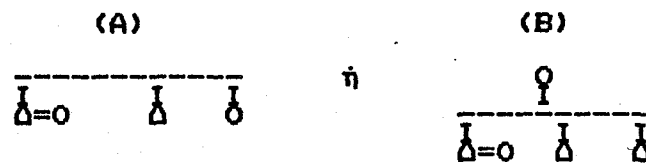
και η εγκατάσταση πολλών από τους κατοίκους του σε πεδινές περιοχές, η αποδυνάμωση των μεγάλων τσελιγκάτων λόγω της αγροτικής μεταρρύθμισης που είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση των διαθέσιμων λειβαδιών. Σύμφωνα με τα στοιχεία του άρθρου, οι περιπτώσεις συνοίκησης έγγαμων αδελφών χωρίς την παρουσία κάποιου από τους γονείς ενώ το 1905 αντιπροσώπευαν το 15% των πολυπυρηνικών οικογένειών το 1929 έχουν εξαφανιστεί εντελώς. Το συμπέρασμα το οποίο προκύπτει από τη μελέτη συγκεκριμένων οικογενειών που επιχειρούν οι Νκούμη και Κουταντζόγλου είναι ότι για το Συρράκο οι τρεις μορφές που ταξινομούνται ως πυρηνικές, διευρυμένες πυρηνικές και σύνθετες δεν αποτελούν, κατά κανόνα, παρά φάσεις του κύκλου ζωής της 'ίδιαις' οικογένειας.

Επίσης, με βάση τα αναλυτικά στοιχεία της Μ. Κουρούκλη (ΚΟΥΡΟΥΚΛΗ, 1981) για τη σύνθεση των νοικοκυριών προκύπτει η εξής κατανομή των για το χωριό Επίσκεψη της Κέρκυρας το 1829:¹⁵

Τύπος νοικοκυριού	Αριθμός	%
Μονομελή	14	14
Χωρίς γονικές/συζυγικές σχέσεις	3	3
Πυρηνικά	62	60
Διευρυμένα πυρηνικά	17	16
Πολυπυρηνικά	7	7
Σύνολο	103	100

16. Υπάρχουν ορισμένες διαφορές σε σχέση με την κατανομή που φτιάχνει με τα ίδια στοιχεία η Κουρούκλη (ό.π., 304) η οποία έχει εντάξει τα μονομελή νοικοκυριά στα πυρηνικά. Επίσης τα νοικοκυριά στα οποία υπήρχαν και άτομα χωρίς φανερές συγγενικές σχέσεις με την οικογένεια που στο νοικοκυριό της περιλαμβάνονταν (7 περιπτώσεις) τα έχω εντάξει ανάλογα με τη μορφή της οικογένειας ενώ η Κουρούκλη τα έχει χωρίσει χωριστά. Ένα από αυτά αποτελεί απλή συγκατοίκηση δύο χωριστών οικογενειών (ό.π., 305) και χι αυτό το σύνολο εδώ υπολογίζεται σε 103 ενώ η Κουρούκλη υπολογίζει 102.

Η διαφορά των στοιχείων της Επίσκεψης απ'αυτά του Συρράκου βρίσκεται στο πολύ μεγάλο ποσοστό μεμονωμένων ατόμων στην Επίσκεψη, στο μικρότερο από το Συρράκο ποσοστό πολυπυρηνικών οικογενειών και στο μικρότερο μέσο μέγεθος της οικογένειας (3,9 μέλη/οικογένεια). Το πρώτο είναι φαινόμενο σπάνιο κι οπωσδήποτε περιέρχο για αγροτική περιοχή. Το δεύτερο ίσως αποτελεί δείκτη του γεγονότος ότι η σχάση των σύνθετων οικογενειών γίνεται νωρίτερα στην Επίσκεψη σε σχέση με το Συρράκο. Οπωσδήποτε ούτε αυτά τα στοιχεία, ούτε η αναλυτική περιγραφή της σύνθεσης των νοικοκυριών που υπάρχει στην εργασία της Μ. Κουρούκλη στοιχειοθετεί το συμπέρασμα της ότι ο κανόνας εγκατάστασης είναι νεοτοπικός: 10 από τις διευρυμένες πυρηνικές περιλαμβάνουν πλάγιους συγγενείς του αρχηγού του νοικοκυριού, είναι δηλαδή της μορφής:

Οι μορφές αυτές, σε συνδυασμό με τα πολυπυρηνικά νοικοκυριά, δείχνουν ακριβώς πως ο κανόνας εγκατάστασης είναι ανδροτοπικός. Επιπλέον, οι οικογένειες της μορφής Β θα έπρεπε κανονικά (με βάση την τυπολογία του Λάσλετ δηλαδή που χρησιμοποιεί και η Κουρούκλη) να είχαν ενταχθεί στα πολυπυρηνικά νοικοκυριά γιατί η χήρα μητέρα με τα ανύπαντρα παιδιά αποτελεί δεύτερο πυρήνα δίπλα σ'αυτόν του παντρεμένου γιού (βλ. π.χ., τους πίνακες του NAKANE, 1972. Επίσης HAMMEL-LASLETT, 1974) Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι σε όλες τις συγγενικές οικογένειες που θα μπορούσαν ν'αποτελούν πολυπυρηνικά νοικοκυριά (τις οικογένειες δηλαδή αδελφών που ζουν χωριστά) ο πατέρας έχει πεθάνει --εξαιρέση αποτελεί ο παπός του χωριού που έχει σχηματίσει δική του οικογένεια ενώ ο πατέρας και η μητέρα του ζούν με δυο ανύπαντρα αδέρφια του παπά (COUROUCLI, 1981, 316-321). Επίσης, όπως μας πληροφορεί η Κουρούκλη (ό.π., σ. 314)

ο χωρισμός της περιουσίας γινόταν μετά το γάμο και του τελευταίου αδελφού, γεγονός που κάθε άλλο παρά ευνοεί τη νεοτοπική εγκατάσταση. Ας θυμηθούμε ότι στο Συρράκο η περιουσία μοιραζόταν μετά το θάνατο του πατέρα, επομένως η σκιάση πρέπει να γινόταν αρχότερα κι αυτό εξηγεί ίσως τη διαφορά στην αναλογία των πολυπυρηνικών οικογενειών και όχι ο διαφορετικός κανόνας εγκατάστασης. Άλλωστε ο όρος "νεοτοπική εγκατάσταση" σημαίνει πλήρως αυτοδύναμο νοικοκυριό (και μ'αυτή τη σημασία τον χρησιμοποιώ) και όχι μόνο χωρισμό "των πιάτων", όπως αποκαλούν στη Ζαβέρδα το γεγονός ότι κάποιο ζευγάρι δεν μοιράζεται την ίδια στέγη με τους γονείς ή τους αδελφούς του άντρα αλλά συνεχίζει μαζί τους την από κοινού εργασία στην οικογενειακή περιουσία. Πάντως αυτό που προβάλλει αναγκαστικά από την εργασία της Κουρούκλη είναι η δυσκολία της συγκρότησης σύνθετων νοικοκυριών λόγω των δημογραφικών συνθηκών της εποχής.

Δυστυχώς, παρόμοιες αναλύσεις της δομής της οικογένειας που να στηρίζονται σε καταγραφές λείπουν εντελώς για το 19^ο αιώνα και για την περιοχή του θωνικού βασιλείου. Για τις αρχές του 18^{ου} αιώνα υπάρχει το άρθρο του Παναγιωτόπουλου (1984). Τα συμπεράσματα του δεν είναι όμως δυνατό να γίνουν δεκτά. Μόνο από το μέσο μέγεθος της οικογένειας δεν μπορεί να στηριχθεί άποψη για τη δομή της και τα στοιχεία για τον τύπο των νοικοκυριών που συγκροτούν οι έποικοι που φέρνει η ενετική εξουσία στην Πελοπόννησο (αυτά τα στοιχεία χρησιμοποιούνται στην εργασία) μπορούν να μας πληροφορήσουν μόνο για τους έποικους και όχι για τον προϋπάρχοντα πληθυσμό. Αντίθετα, έχουμε ισχυρές ενδείξεις για την εξάπλωση των σύνθετων μορφών νοικοκυριών και μάλιστα του τύπου της FRERECHÉ (συνύπαρξη παντρεμένων αδελφών) στη διάρκεια του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Πρόκειται για τις πληροφορίες που μας δίνουν μοναστηριακά έγγραφα εκείνης της εποχής. Για τη Γορτυνία έχουμε την εργασία του Γριτσόπουλου (1972). Από 89 πωλητήρια προς τη μονή Προδρόμου ή ιδιώτες, χρονολογούμενα από τις αρχές του 17ου αιώνα ως τις αρχές του 19^{ου}, τα 18 (20%) είναι πωλήσεις που γίνονται από δύο ή περισσότερα αδέρφια ή κάποιον (ους) αδελφό (ους) και τους απόγονους, για συνήθως, κάποιου άλλου αδελφού πεθαμένου. Για την Κυνουρία, από την εργασία

της Γιανναροπούλου (1971) εντοπίζουμε 5 παρόμοια έγχραφα (12%) επί συνόλου 40 που αναφέρονται κυρίως στο δεύτερο μισό του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Για την Τριφυλία την ίδια περίοδο, έχουμε 5 πωλήσεις κτημάτων από αδελφούς επί συνόλου 30 (17%), σύμφωνα με τα έγχραφα που παραθέτει ο Κυριακόπουλος (1984). Άλλα 5 τέτοια έγχραφα παραθέτει και ο Λουκόπουλος (1938) ανάμεσα σε 33 άλλα (15%) τα οποία αναφέρονται στην περιοχή των Αγράφων, στη Ρούμελη. Το γεγονός ότι υπάρχει ένα τόσο μεγάλο ποσοστό που αναφέρεται σε αδελφούς με κοινή περιουσία ενισχύει σημαντικά νομίζω τις λαογραφικές μαρτυρίες που έχουμε για την έκταση του φαινομένου της σύνθετης οικογένειας στο νότιο ηπειρωτικό ελληνικό χώρο. Και είναι αρκετά λογικό να υποθέσει κανείς ότι αυτές οι πωλήσεις ή δωρεές γίνονται ακριβώς την κρίσιμη στιγμή της σκάσης για κάποια περιουσιακά στοιχεία που δεν μπορούν ή δεν θέλουν να τα μοιράσουν τα αδέλφια. Φυσικά, πρόκειται για ενδείξεις και όχι για αποδείξεις: η κοινή περιουσία δεν συνεπαχεται αναγκαστικά και συγκατοίκηση.

Για το 19^ο αιώνα τέτοιες συλλογές δεν έχουν εκδοθεί. Άλλωστε χρειάζεται, γι'αυτήν την περίοδο, να αναδιψήσει κανείς αρχεία συμβολαιογραφείων και όχι μοναστηριών. Τα μόνα στοιχεία που υπάρχουν αναφέρονται στο μέσο μέγεθος της οικογένειας. Για το σύνολο της χώρας είναι 4,4 μέλη/οικογένεια το 1861, το ίδιο το 1870, 4,7 το 1879, με βάση τα αποτελέσματα των αντίστοιχων απογραφών. Ο Γριτσόπουλος (1971, 427) παραθέτει τα στοιχεία που συγκέντρωσε ο Ρήγας Παλαμήδης το 1828 για 13 χωριά της επαρχίας Αγίου Πέτρου (Τσακωνιά, Κυνουρία): υπάρχουν 1.973 οικογένειες με 8.620 μέλη (4.432 άρρενα, 4.088 θήλεα) αριθμοί που μας δίνουν 4,4 μέλη/οικογένεια. Το μέσο μέγεθος κυμαίνεται κατά χωριό από 3,4 ως 4,9 μέλη/οικογένεια. Εξαιρέση αποτελεί ένα μόνο χωριό με 9,6 μέλη/οικογένεια. Ο ίδιος ο Παλαμήδης όταν θέλει να υπολογίσει τον πληθυσμό, με βάση τον αριθμό των οικογενειών που του δίνουν οι πληροφοριόδοτες του, υπολογίζει άλλοτε 6 και άλλοτε 5 μέλη/οικογένεια. Ο Μάουρερ πάντως (1976, 111 και 113) αναφέρει ρητά ότι οι γονείς συνηθίζουν να

συγκατοικούν με τον παντρεμένο γιο τους'' διότι ''τα αγόρια παντρεύονται σε ηλικία 16-20 ετών και κατά συνέπεια παρέμεναν στο πατρικό σπίτι''. Και πρέπει εδώ να υπενθυμίσουμε τη συζήτηση στην Βουλή σχετικά με τη διανομή των εθνικών γαιών που αναφέραμε στο σχετικό κεφάλαιο όπου οι σύνθετες οικογένειες και η ανάγκη διατήρησης ή αποδυνάμωσης τους απετέλεσαν το ιδεολογικό προκάλυμμα για τη θέσπιση παραθύρων που επέτρεπαν παραβίαση της διάταξης που όριζε στα 80 στρέμματα το μέγιστο της γης που επιτρεπόταν κανείς να αποκτήσει.

Οι ανθρωπολογικές μαρτυρίες που έχουμε για την ύπαρξη σύνθετων νοικοκυριών αφορούν βέβαια τον 20^ο αιώνα και συμφωνούν με όσα ως τώρα αναπτύχθηκαν: η FRIEDL (1962) περιγράφει την ανδροτοπική εγκατάσταση και τη διαδικασία της σχάσης και του χωρισμού της περιουσίας σ'ένα χωριό της Βοιωτίας. Ο Καβαδίας (1980) και η Πετρονώτη (1984) αναφέρονται στους Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας. Η Χατζημικάλη (1957), ο CAVVADIAS (1963) και ο CAMPBELL (1964) αναφέρονται στους Σαρακατσαναίους και ο Αλεξάκης (1975 και 1979) στη Θράκη. Για την Πελοπόννησο έχουμε μόνο την εργασία του Αλεξάκη (1980) που αναφέρεται στη Μάνη. Ο Λουκόπουλος (1938, 148) αναφερόμενος στη Δυτική Στερεά γράφει ότι ''συνήθως η μοιρασιά της περιουσίας γίνεται μετά το θάνατο του πατέρα και τότε μεράζουν τ'αδέρφια σε ίσια μερίδια την περιουσία που με κληρονομικό δικαίωμα περιέρχεται σ'αυτούς''. 17

17. Το γεγονός ότι η κάθε γιος που παντρεύεται δεν παίρνει αμέσως το μερίδιο του αλλά η μοιρασιά γίνεται πολύ αργότερα (συνήθως ως το θάνατο του πατέρα ή το γάμο και του τελευταίου αδελφού) φαίνεται να αποτελεί πρακτική γενικευμένη σ'όλο τον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο. Όμως αυτή η πρακτική δεν συνεπάγεται αναγκαστικά συστέγηση των οικογενειών που έχουν κοινή περιουσία. Μπορεί απλώς να συνεργάζονται υπό την καθοδήγηση του πατέρα ή ακόμη και η ''κοινή περιουσία'' να υπάρχει μόνο τυπικά: κάθε οικογένεια δηλαδή να χρησιμοποιεί συγκεκριμένα περιουσιακά στοιχεία (που παραχώρησε ο πατέρας σε καθένα από τους γιούς) και το μοίρασμα, μετά το θάνατό του) να αποτελεί απλώς την τυπική διαδικασία

Πρόκειται για μάλλον φτωχό κατάλογο που θα μπορούσε όμως εύκολα να εμπλουτιστεί με δεκάδες αναφορές αν κατέφευγε κανείς στις λαογραφικές μονογραφίες που έχουν γραφεί από δάσκαλους και πατριδολόγους για τα χωριά τους. Στις οποίες θα μπορούσαν να προστεθούν εκατοντάδες άλλες από τη μελέτη των χειρογράφων του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Πρόκειται όμως για άκαρη πράγματι δουλειά και αναποτελεσματική γιατί οι οπαδοί της αντίθετης άποψης ζητούν αριθμούς και όχι περιγραφές: αυτά που οι γέροι κι οι χριές λένε σχετικά με το πώς έζησαν, πόσα μέλη είχε η οικογένεια τους, γιατί και πότε οι ίδιοι ή οι γονείς τους "χώρισαν πιάτα και χωράφια" αποτελούν "εξειδικευση του παρελθόντος" (Κουρούκλη, 1984, 155) και δεν πρέπει να τα εμπιστευόμαστε. Αυτή η απορριπτική των προφορικών μεθόδων άποψη παραχωριάζει το γεγονός ότι "οι αριθμοί" κατά κανόνα μπορούν να στηρίξουν πολλαπλές ερμηνείες και μπορούν να είναι πράγματι διαφωτιστικοί μόνο όταν συνδυάζονται με την ανθρωπολογική γνώση του χώρου στον οποίο αναφέρονται.

Παρά τους κανόνες της ανδροτοπικής εκκατάστασης και της με το θάνατο του πατέρα σχάσης των νοικοκυριών οι σύνθετες μορφές δεν είναι εύκολο να ευδοκιμήσουν, κυρίως λόγω της μικρής ελπίδας ζωής που δεν επιτρέπει συνήθως τη συνύπαρξη παπού-εγγονιών και των δημογραφικών ανισορροπιών ανάμεσα στα νοικοκυριά. Οι γάμοι στην περιοχή του χαμηλίου συστήματος της προίκας δεν είναι τόσο πρώιμοι όσο στην περιοχή της εξαγοράς

κατοχύρωσης αυτών που ήδη έχουν και όσων είχε κρατήσει ο πατέρας αδιανέμητα ως "γεροντομοίρι". Οποσδήποτε όμως ένας τουλάχιστον από τους παντρεμένους γιους θα έμενε με τους γονείς. Είναι πιθανό και οι τρεις μορφές να συνυπήρχαν σε διάφορες περιοχές και ίσως να αποτελούν και εξελικτική γραμμή --ως συνεχής χαλάρωση της μορφής "πατριαρχική οικογένεια". Ως ιδεατός τύπος όμως, με την έννοια της κοινωνικής απαίτησης, του δέοντος, παρέμεινε μέχρι και τη δεκαετία του 1950 η συγκατοίκηση των παντρεμένων αδελφών μέχρι το θάνατο του πατέρα.

όπου έχουμε τη ζάντρουγκα, οι γενιές δεν διαδέχονται τόσο γρήγορα η μια την άλλη. Οι ηλικίες που αναφέρει ο Μάουρερ δικαιολογούνται μάλλον από το γεγονός ότι μετά από πολέμους η γρήγορη δημογραφική ανάπτυξη είναι συνηθισμένο φαινόμενο (REINHARD, 1968, 333 και 358). Η Οθωνική Ελλάδα έχει αμέσως μετά την απελευθέρωση πολύ γρηγορούς ρυθμούς ανάπτυξης --που οφείλονται ίσως και σε τόσο πρώιμους γάμους. Παρ'όλο που δεν υπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεία ως συνηθέστερη ηλικία γάμου για τους άντρες αναφέρεται το 25ο έτος, που ξεπερδεύουν και με το στρατό. Άλλωστε η γνωστή χαμηλή προτεραιότητα που έχουν μεταξύ των παιδιών οι θυγατέρες καθυστερεί και αυτή το γάμο των γιών και δυσκολεύει τη συνύπαρξη πολλών διαδοχικών γενιών. Επιπλέον, όπως θα δούμε παρακάτω, ο θεσμός της προίκας ευνοεί τη σχάση ενώ η εξαγορά της νύφης (που παρατηρείται στις περιοχές της ζάντρουγκας) ευνοεί τη διατήρηση του σύνθετου νοικοκυριού. Ο συνδυασμός πρώιμότερου γάμου των ανδρών και καθυστερημένης σχάσης στην περίπτωση της ζάντρουγκας έχει ως αποτέλεσμα τη μεγάλη διαφορά μεγέθους και βάθους γενεών ανάμεσα σ'αυτήν και τη σύνθετη οικογένεια της νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας. Αντίθετα, στα νησιά του Αιγαίου φαίνεται να κυριαρχεί είτε η νεοτοπική εκκατάσταση, είτε ο σχηματισμός ριζικών οικογενειών και τα πρωτοτόκια (ΒΕΡΦΟΥΛΟΥ, 1981. VERNIER 1977. CAPETANAKIS 1979) και επομένως δεν ισχύουν όσα εδώ αναπτύχθηκαν.

Είναι φανερό πως, με την οπτική που εδώ χρησιμοποιήθηκε, η στατιστική βαρύτητα των πυρηνικών νοικοκυριών που μας δίνουν τα στοιχεία, στο βαθμό που αποτελεί παράγωγο της δημογραφίας (πρώιμων θανάτων δηλαδή ή έλλειψης αχαιών) και όχι της κοινωνικής οργάνωσης, δεν μας ενδιαφέρει. Το γεγονός δηλαδή ότι είναι δυνατό σε δυο απομακρυσμένες χρονικές στιγμές το ποσοστό των σύνθετων νοικοκυριών κάποιας κοινότητας να είναι χαμηλό δεν σημαίνει κατ'αρχήν τίποτα: το πρώτο ποσοστό μπορεί να οφείλεται στη μικρή ελπίδα ζωής, στο γεγονός ότι οι περισσότεροι πατέρες πεθαίνουν πριν παντρεύουν τα παιδιά τους' το δεύτερο στην εκκατάλειψη της ανδροτοπικής εκκατάστασης ή τη νωρίτερη σχάση των οικογενειών. Το ότι ο πρώιμος θάνατος του πατέρα επιτρέπει σε κάποια

οικογένεια να φθάσει π.χ. μόνο ως τη μορφή της διευρυμένης πυρηνικής ενώ η επί μερικά χρόνια ακόμη διατήρηση του στη ζωή θα έδινε στο νοικοκυριό το χαρακτήρα του πολυπυρηνικού είναι χωρίς σημασία: η οικογένεια καθορίστηκε από το γεγονός ότι προσπαθούσε να φθάσει την πολυπυρηνική μορφή, όλη η ως τότε δραστηριότητα της προσδιορίστηκε από αυτήν την προοπτική. Αντίθετα, μας ενδιαφέρει η δημογραφία στο βαθμό που, στα πλαίσια συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής, οδηγεί στην τροποποίηση ή εγκατάλειψη των κανόνων οργάνωσης των συγγενικών σχέσεων.

II.3 Η κατανάλωση του οίκου.

Προς το τέλος της βασιλείας του Όθωνα, για τις 225.000 χιλιάδες οικογένειες κτηματιών, γεωργών, κτηνοτρόφων και εργατών, υπάρχει όπως είδαμε άφθονη ξη. Αυτό που λείπει είναι τα καματερά ζώα, τα βόδια. Τα άλογα δεν χρησιμοποιούνται παρά στις μεταφορές και στο αλώνισμα, η χρησιμοποίησή τους στο όργωμα και τη σπορά θ' αρχίσει από το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, παράλληλα με την εισαγωγή του σιδερένιου αρότρου, της "μηχανής", που τα βόδια δεν είναι ικανά να την τραβήξουν. Στα νησιά κυρίως αλλά και στους ορεινούς όγκους, ιδιαίτερα της Πελοποννήσου, υπάρχει στενότητα χης που αναπληρώνεται όμως από τη ναυτιλία και τη νομαδική ή τη μεταβατική κτηνοτροφία (TRANSHUMANCE). Ποιές είναι οι καταναλωτικές ανάγκες αυτών των οικογενειών; Διαθέτουμε τρεις "οικογενειακούς προϋπολογισμούς" που αναφέρονται οι δύο στα μέσα του αιώνα, στη δεκαετία του 1850, και ο τρίτος στο 1880.

Ο πρώτος αφορά "τα έξοδα ενιαυσίου τροφής και ενδυμασίας μίας οικογένειας χωρικής, μετρίως καταστάσεως συγκελιμένης εξ ενός ανδροχύνου και πέντε τέκνων" (Ανωνύμου, 1855, 56):

1500	οκάδες	αρκποσίτι	προς 23	λεπτά,	δρχ.	345
20	::	λάδι	::	150	::	30
60	::	κρέας	60			36
60	::	τυρί	50			25
5	::	νήμα	400			20
20	::	μαλλί	100			20
Για σαπούνι, κερι, λιβάνι, κλωστές, τσαρούκια, βαφές, κτλ.						30

Σύνολο, δρχ. 506

Ο δεύτερος αναφέρεται στην Εύβοια, το 1853, αφορά ανδρόγυνο με τρία παιδιά και έχει καταρτισθεί από το Γεωργικό Συμβούλιο Ευβοίας (Στατιστική, 1864,

20	οκάδες	αλάτι	δρχ.	3
9	::	λάδι	"	7
15	::	κρέας	"	9
12	::	τυρί	"	6
		Κρεμμύδια, πράσσα και αλμυρά	"	10
		Σάχματα των όνων και τριχιές	"	5
		18 ζευγάρια τσαρούχια	"	15
		Φέσια	"	5
		Κεφαλοδέματα και παπούτσια γυναικός	"	5
		Γαβάθια	"	1
		Βαμβάκι και μαλλί ανά 10 οκάδες και πανί αμερικάνικο	"	25
		Γιατρός και μαμή	"	5
		Επισκευή οικίας	"	5

		Σύνολο	δρχ.	101

Το Γεωργικό Συμβούλιο υπολογίζει επίσης ότι η οικογένεια θα χρειαστεί 55 κοιλιά στάρι κι αραβοσίτι για την τροφή της οικογένειας. Άρα υπάρχει συμφωνία στους δυο προϋπολογισμούς ως προς την ποσότητα σταριού ή και αραβοσίτου που απαιτείται: υπολογίζουν και οι δύο πως χρειάζονται 11 κοιλιά δημητριακών το χρόνο για κάθε άτομο στην οικογένεια.² Ως προς τα υπόλοιπα υπάρχουν πολύ μεγάλες διαφορές που εξηγούνται από το γεγονός ότι ο πρώτος, του Ανωγύρου, απλώς μεταφράζει σε χρηματικά ισοδύναμα τις καταναλωτικές ανάγκες μιας "τυπικής οικογένειας" ενώ ο δεύτερος υπολογίζει τις πραγματικές

1. Τον ίδιο προϋπολογισμό, κάπως τροποποιημένο, παρουσιάζει και ο Μοσκόφ (1972, 145) και ο Αναστασόπουλος (1947, 478-479). Ο τελευταίος τον χαρακτηρίζει "δυσνόητον" -- μάλλον γιατί δεν κατάλαβε ούτε τους υπολογισμούς, ούτε ότι τα "κοιλιά" στα οποία αναφέρεται η έκθεση είναι το παλιό μέτρο για τα δημητριακά και το αντιγράφει ως "χιλιόγραμμα", οπότε βέβαια η έκθεση γίνεται πράγματι ακατανόητη.

2. Οι 1500 οκάδες αραβοσίτου αντιστοιχούν (προς 19.5 οκάδες το κοίλο) σε 77 κοιλιά καρπού. Στη Ζαβέρδα υπολόγιζαν πως όποιος σόδευε στάρι που ν'αντιστοιχεί σε 1 κοιλιά το μήνα για κάθε άτομο

χρηματικές καταβολές που είναι υποχρεωμένη η οικογένεια να κάνει για προϊόντα ή υπηρεσίες που δεν παράγονται στα πλαίσια του οίκου. Πράγματι, τα καταναλωτικά είδη που αναφέραμε εντάσσονται σ'έναν πίνακα με τίτλο Φόροι εις χρήματα και ετήσια έξοδα κλπ που περιέχει επίσης και τα εξής:³

Φόρος αραβοσίτου	δρχ.	7,00
.. .. . δημοτικός	..	1,40
.. αγγελάδων (μαζύ με δημοτικό)	..	2,40
.. δύο όνων	..	1,20
.. αιτών	..	3,00
Συνδρομή για στρατεύσιμους	..	5,00
Φόρος αμπέλου	..	4,00

Σύνολο, δραχμές 24,00

Η περιουσία της ίδιας οικογένειας υπολογίζεται σε:

A. Ακίνητη περιουσία.

80 στρέμματα γης	δρχ.	2.000
Άμπελος και καρποφόρα δένδρα	..	150
Οικία	..	350
Αχυρώνες, κτλ.	..	30

Σύνολο, δραχμές 2.530

B. Κινητή περιουσία.

2 αγγελάδες	δρχ.	260
2 όνοι	..	80
10 αιγες	..	60
5 κυψέλες μελισσια	..	60
Γεωργικά εργαλεία	..	20

Σύνολο, δραχμές 480

ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ δραχμές 3.010

της οικογένειας του ήταν ευτυχισμένος νοικοκύρης: είχε το ψωμί εξασφαλισμένο, θα έβγαζε καλά τη χρονιά πέρα. Το ίδιο ίσχυε και με το καλαμπόκι, αλλά οπουδήποτε το σταρένιο ψωμί, το 'καθάριο', ήταν ένδειξη ευημερίας. Στα ορεινά χωριά, όπως το Συρράκο, το σταρένιο ψωμί ήταν είδος πολυτελείας. Το ίδιο αναφέρει ο Λουκόπουλος (1925, 107) για την Αιτωλία: 'Το καθάριο... θεωρείται ως ψωμί πολυτελείας, χρήσιμον δι' ανθρώπους μη εργαζομένους'.

3. Η υποσημείωση 3 βρίσκεται στην επόμενη σελίδα.

Από τα 80 στρέμματα που διαθέτει η οικογένεια καλλιεργεί κάθε χρόνο μόνο τα μισά, τα υπόλοιπα μένουν για αγρανάπαυση. Σ'αυτά τα 40 στρέμματα σπέρνονται:

15 κοιλά στάρι που δίνουν 'το ένα, επτά' = 105 κοιλά
 1 κοιλό καλαμπόκι που δίνει 20 ::

 Σύνολο παραγωγής 125 κοιλά

Η οικογένεια σπέρνει ακόμη ένα κοιλό κουκιά κι ένα κοιλό κριθάρι αλλά η έκθεση δεν λαμβάνει υπόψη της την παραγωγή θεωρώντας την προφανώς αμελητέα. Υπολογίζει όμως σε 25 δρχ. το εισόδημα της οικογένειας από το κερί και το μέλι των μελισσών. Τέλος, είναι υποχρεωμένη να δώσει από την παραγωγή της τα εξής εις είδος:

Δεκάτη για το στάρι	11,0 κοιλά
Δημοτικό φόρο ::	1,5 ::
Αλωνιστικά 6% ::	3,5 ::
'Του πεταλωτή'	1,0 ::
'Του ιερέως'	1,0 ::
'Δραχτικά και πρωτογήρου της εκκλησίας και αγιασμό'	1,0 ::
'Ρόχα' για τα δύο βόδια	2,0 ::
Εργατικά θέριατος	5,0 ::
Τροφή εργατών για το θέριαμα και το αλώνισμα	1,0 ::

 Σύνολο δασιμάτων σε είδος 27,0 κοιλά

Επομένως, συνεχίζει η έκθεση, μένουν στην οικογένεια 98 κοιλά στάρι και καλαμπόκι. Αν απ'αυτά αφαιρέσουμε τα 15 που θα πάνε για σπόρο μένουν καθαρά 83. Χρειάζονται

 3. Ένα μέρος των εξόδων που χαρακτηρίσαμε 'καταναλωτικά' στον προηγούμενο πίνακα αποτελούν 'παραγωγικές δαπάνες' αφού τ'αλλάτι χρησιμοποιείται και για τα ζώα της οικογένειας (έχει 10 χίδες) και οι δύο όνοι (που χρειάζονται τριχιές και σάγματα) είναι βέβαια και παραγωγικά ζώα. Θα συζητήσουμε όμως παρακάτω το πρόβλημα της σχέσης παραγωγικών -- καταναλωτικών δαπανών.

55 για τη διατροφή της οικογένειας και 'μένουσι κοιλά 28 άτινα προς 5 δρ. έφερον δρ. 140'' που μαζί με τα έσοδα από τα μελισσια δίνουν 'εισόδημα'' 165 δραχμές. Έξω οι 125 δρχ. έξοδα που υπολογίσαμε προηγουμένως μένει 'περισσευμα δρχ. 40 δι ακπροβλέπτους ανάγκας'' (Στατιστική, 1864, κζ').

Από τη μεριά του , ο Ανώνυμος (1855, 55-6) υπολογίζει σε 600 δρχ. την αξία μιας κατοικίας και τα εξής καλλιεργητικά κεφάλαια:

Ένα βόδι	δρχ. 120
Ένα άλογο ή χαϊδούρι	:: 100 ως 120
Διάφοροι σπόροι	:: 50

 Σύνολο, δρχ. 270

Είναι φανερό ότι ο Ανώνυμος αναφέρεται σε νοικοκυριό που καλλιεργεί εθνικές χαίες και γι' αυτό δεν αναφέρει γη ως περιουσιακό στοιχείο. Πριν προσπαθήσουμε να συνάξουμε συμπεράσματα απ' αυτά τα στοιχεία πρέπει να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις:

1. Υπάρχει πρόβλημα με τον υπολογισμό των αλώνιστικών: 6% του 105 κάνει σχεδόν 6,5 και όχι 3,5. Επειδή είναι μάλλον οφθαλμοφανές το αποτέλεσμα το πιθανότερο πως το Συμβούλιο υπολόγισε πως συμμετέχουν στο αλώνισμα και τα βόδια του καλλιεργητή και του χρέωσε μόνο τα μισά έξοδα.⁴

2. Σύμφωνα με τον Σίδερι (1931) οι φόροι των δημητριακών πληρώνονταν σε είδος την περίοδο στην οποία αναφέρεται η Έκθεση. Είναι περιερχο λοιπόν γιατί ο φόρος του αραβοσίτου περιέχεται σ' αυτούς που πληρώνονται σε χρήμα.

 4. Στη Ζαβέρδα το ποσοστό των 'αλωνοκράϊων' ή 'βαλμάδων' ήταν 5%. Σχεδόν ποτέ οι γεωργοί δεν χρησιμοποιούσαν δικά τους ζώα για το αλώνισμα. Είτε γιατί δεν είχαν άλογα (χρειάζονταν μέχρι και 5 άλογα για ένα μεγάλο αλώνι) είτε γιατί, κι αν είχαν άλογα ή βόδια, τα ζώα τους εξαντλημένα από τις άλλες αγροτικές εργασίες δεν άντεχαν για ν' αλωνίσουν. Το αλώνισμα ήταν μια από τις επαγγελματικές εξειδικεύσεις των κτηνοτρόφων και των αγωγιατών που διέθεταν πολλά άλογα και μουλάρια.

3. Πόσο "τυπικό" είναι το νοικοκυριό που μας παρουσιάζει η Έκθεση; Τόσο τα ιδιόκτητα 80 στρέμματα όσο --και κυρίως-- η κατοχή δύο αγελάδων (που προφανώς είναι τα αροτριώνα κτήνη της οικογένειας) δεν είναι ευκαταφρόνητα περιουσιακά στοιχεία. Είδαμε ότι εκείνη την εποχή αντιστοιχούσε ένα καματερό ζώο κατά οικογένεια --αν και στην Εύβοια η αναλογία έφθανε το 1.3. Αν σ'αυτά προσθέσουμε την κατοχή δύο χαϊδάρων και μελισσών τότε προκύπτει ότι έχουμε να κάνουμε μ'ένα νοικοκυριό που οπωσδήποτε βρίσκεται πάνω από το μέσο όρο της κατηγορίας των "γεωργών".

4. Είναι φανερό πως ο δεύτερος προϋπολογισμός αγροτικού νοικοκυριού, αυτός του Γεωργικού Συμβουλίου Ευβοίας, ενδιαφέρεται κυρίως για τις εμπορευματικές ανταλλαγές: παραχνορίζει την οικιακή παραγωγή τυριού, κρέατος. Γιατί βέβαια 10 χίδες δίνουν πολύ περισσότερο σ'ένα χρόνο μέσα από 15 οκάδες κρέας ή 12 οκάδες τυρί. Αλλά την εποχή του θέρους και του αλώνισμου ο οίκος θα τρέφει τους θεριστάδες και τους αλωναρίους και πρέπει, εκτός από το μεροκάματο ή το ποσοστό που θα τους δώσει, να τους ταΐσει κιόλας. Κι επειδή το κρέας, το τυρί, τα κρεμμύδια κι οι σαρδέλλες είναι αναγκαία σε τέτοια χεύματα ο οίκος ειν' υποχρεωμένος ν'αγοράσει αυτά που λείπουν. Αλλωστε εκεί που αναφέρεται στο κρέας η Έκθεση του Συμβουλίου κάνει ειδική αναφορά και γράφει "Κρέας κατά το θέρος και το αλώνισμα και καθ'όλον το έτος"--προφανώς κρέας που αγοράζεται πέρα απ'αυτό που παράχεται στο σπίτι-- ενώ δεν μας λέει τίποτα για το κρασί, το κριθάρι, τα όσπρια που παράχει ο οίκος: γιατί αυτά αυτοκαταναλώνονται και επαρκούν για τις οικιακές ανάγκες.

Επομένως, οι 100 δραχμές "καταναλωτικά αγαθά" και οι 25 δραχμές των φόρων (για να στρογγυλέψουμε τους αριθμούς) μας δίνουν τις ανάγκες του οίκου σε χρήμα, πέρα από την αυτοκατανάλωση του και τα διάφορα δοσίματα σε είδος. Αυτά τα τελευταία μπορούμε να τα συγκεφαλαιώσουμε ως εξής εκφράζοντας τα τόσο σε είδος όσο και δραχμές με την αντιστοιχία 1 κοιλό = 5 δρχ.

Φόροι	κοιλά	12,5	δραχμές	62,5
Εργατικά σταθερά	::	3,0	::	15,0
Εργατικά αναλογικά	::	9,5	::	47,5
Ιερατικά	::	2,0	::	10,0

Σύνολο κοιλά 27,0 δραχμές 135,0

Στα "αναλογικά εργατικά" συμπεριλάβαμε αυτά που καταβάλλονται για το θέρισμα και το αλώνισμα και τα οποία είναι προφανώς, όπως και οι φόροι, ανάλογα προς το ύψος της παραγωγής. Αντίθετα, η πληρωμή του βουκόλου και του πεταλωτή (του χύφτου δηλαδή ή χαλκιά του χωριού) όπως κι αυτή του παπά, του δραχάτη (αχροφύλακα) και του πρωτόηρου (νεωκόρου) είναι σταθερές κι ανεξάρτητες από το ύψος της παραγωγής. Η "ρόγα" του βουκόλου εξαρτάται από τα περιουσιακά στοιχεία, αφού πληρώνεται ένα κοιλό για κάθε βόδι που φυλάει.⁵

Νομίζω πως είμαστε μέσα στο πνεύμα της Έκθεσης αν θεωρήσουμε πως όλα τα τρόφιμα που αγοράζονται (εκτός από το αλάτι) είναι στην πραγματικότητα "παραγωγικά έξοδα", αγορές δηλαδή που γίνονται για να τραφούν οι εργάτες κατά τη συγκομιδή και το αλώνισμα του σταριού. Κι αν ακόμη ένα μέρος απ'αυτά αγοράζεται αποκλειστικά για την οικογένεια, σίγουρα αυτό το ποσό υπερκαλύπτεται απ'αυτά που η οικογένεια διαθέτει από τη δική της παραγωγή για τους εργάτες. Επομένως, άλλες 32 δραχμές, αυτές που αντιστοιχούν στην αγορά λαδιού, κρέατος, κρεμμυδιών και τυριού πρέπει να τις εντάξουμε στις ανάλογες προς την παραγωγή δαπάνες.

Και από τους δύο "οικογενειακούς προϋπολογισμούς" που παραθέσαμε προκύπτει αμέσως η σημασία που έχει το στάρι, το ψωμί της χρονιάς, για τον οίκο. Αν δεχθούμε τα στοιχεία του Ανώνυμου και τις δραχμικές μετατροπές που μας δίνει στα "έξοδα ενιαυσίου τροφής και ενδυμασίας" το καλαμποκίσιο ψωμί, η μπομπότα, αντιστοιχεί στο 68% των "εξόδων" της οικογένειας.

5. Ο "κοινοτικός χαλκιάς" πληρωνόταν από το σύνολο των οίκων της κοινότητας μια σταθερή ποσότητα σε είδος (κοντότα) για τις επισκευές των γεωργικών εργαλείων (οι χωρικοί όμως έπρεπε να δίνουν το αναγκαίο σίδερο) και όχι από κάθε πελάτη χωριστά. Για τα νέα εργαλεία οι προεστοί κανόνιζαν τι θα πληρώνεται το καθένα όταν έκλειναν και τη συμφωνία για το ύψος της "κοντότας" με το χύφτο που θα εξυπηρετούσε το χωριό (Λουκόπουλος, 1938, 77).

Στήν κατανάλωση της οικογένειας που περιγράφει το Γεωργικό Συμβούλιο Ευβοίας θα πρέπει να προσθέσουμε τα όσπρια, το κρασί, το τυρί και το κρέας από τις αίχες. Εφόσον πληρώνει 4 δρχ. φόρο για τ'άμπέλι συμπεραίνουμε ότι είχε πρόσοδο περίπου 40 δρχ. (Εφημερίς..., 1855, 537) Τα όσπρια έχουν απόδοση 'το ένα, οκτώ' και τιμή 8 δρχ. το κοιλό, άρα από το ένα κοιλό 'πρόσοδο' 48 δραχμών, σύμφωνα με τα στοιχεία της Στατιστικής. Για τις χίδες, ξανά η Στατιστική υπολογίζει 'πρόσοδο' 5 δρχ., άρα συνολικά 50 δρχ. Σύνολο όλα αυτά περίπου 150 δρχ. Μαζί με την κατανάλωση σε χρήματα (που είναι περίπου 70 δρχ., αν δεν υπολογίσουμε τους φόρους και τα 'παραγωγικά έξοδα') και το σιτάρι για το ψωμί που εκτιμάται σε 225 δρχ. έχουμε κατανάλωση 445 δρχ. -- με το σιτάρι να αντιστοιχεί στο 50% της συνολικής κατανάλωσης. Υποθέσαμε όμως πως η οικογένεια καταναλώνει η ίδια όλη την παραγωγή για την οποία η Έκθεση δεν μας δίνει στοιχεία, κι αντισταθμίζουμε νομίζω έτσι την αναγκαία κατανάλωση λαδιού που δεν αναφέρεται.

Είχα ήδη αναφέρει πως το νοικοκυριό της Εύβοιας είναι πάνω από το μέσο όρο, με βάση τα περιουσιακά του στοιχεία. Το ίδιο προκύπτει και από την κατανάλωσή του: ενώ από τα στοιχεία του Ανωύμου προκύπτει μέση κατανάλωση σχεδόν 75 δρχ. κατ'άτομο, για το νοικοκυριό της Εύβοιας προκύπτει κατανάλωση σχεδόν 90 δραχμών κατ'άτομο. Η μειωμένη συμμετοχή του ψωμιού λοιπόν οφείλεται στο ότι αυτό το νοικοκυριό καταναλώνει περισσότερα είδη πολυτελείας, όπως κρασί, κρέας, τυρί, όσπρια, κεφαλοδέματα της γυναικός, μαλλί, νήμα και τσαρούχια που στον υπολογισμό του Ανωύμου είναι περιορισμένα.

Είναι λογικό λοιπόν να δεχθούμε ότι τα 2/3 της συνολικής κατανάλωσης ενός μέσου νοικοκυριού γύρω στο 1860 ήταν κατανάλωση ψωμιού. Κι είναι φανερό πως για ορισμένα νοικοκυριά η αναλογία αυτή θα έφθανε το 80% ή και το 90%. Μπορούμε λοιπόν να διατυπώσουμε τη θέση πως κύριος οικονομικός στόχος των οίκων ήταν η εξασφάλιση του ψωμιού της χρονιάς, με την κυριολεκτική έννοια του λέξης 'ψωμί'.

Έχουμε αρκετές περιγραφές για τον "λιτοδίαιτο" Έλληνα του 19^{ου} αιώνα. Ο ίδιος Ανώνυμος (1855,55) γράφει: "Η κυριώτερα τροφή των χωρικών είναι ο άρτος. Κατασκευάζεται δε από σίτον, κριθήν, σικάλιν, κεχρί, κραβόσιτον ή καλαμβόκι. ...Ο λευκός άρτος και ο πρόσφατος είναι πράγματα σπάνια...το σύνθηες και αναπόφευκτον προσφάγιον είναι τα κρόμμια και ο τυρός. Του κρέατος γίνεται σπανιωτέρα χρήσις υπό των πτωχοτέρων, οίτινες το τρώχουν μόνον τας αποκρέω, τας πασκαλινάς ημέρας και τας κυριακάς. Εν χένει όμως φυλάττονται παρ'όλων αυστηρότατα αι νηστεία, και νομιμοποιημένοι είναι τρόπον τινά η ξηροφαγία και η χρήσις των ευτελών τροφών. Μόνον ο παραιτών την γεωργίαν και δυνάμενος να ζη ανέτως μετριάζει και τας πολλάς νηστείας". Παραθέτει στη συνέχεια τις ημέρες των νηστειών, κατά τις οποίες ο χωρικός δεν τρώει κρέας, τυρί, βούτυρο, γάλα, αυγά:

Μεγάλη Τεσσαρακοστή	ημέρες	48
Αγιών Αποστόλων (από 15-38 ημ.)	::	20
Κοιμήσεως Θεοτόκου	::	15
Σαραντάημερο	::	40
Τετάρτες και Παρασκευές υπολοίπου χρόνου	::	64

Σύνολο νηστήσιμων ημερών 196

Και καταλήγει: "Ένεκα των νηστειών ελαττούται η υπό των χωρικών κατανάλωσις πολλών εκ των προϊόντων αυτών, και ανεπακισθήτως όλα τα περισσεύματα των δύνανται να φορολογηθώσι".

Ο υπερβολικός και δηκτικός Αμπού (κ.κ, 56) που επισκέφθηκε τη χώρα μας την ίδια εποχή αναφέρει: "Η τροφή ενός Αγγλου καλλιερχητή θα έφθανε στην Ελλάδα για μια οικογένεια με έξι πρόσωπα. Οι πλούσιοι περιορίζονται σ'ένα πιάτο κάρτα για το γεύμα τους. Οι φτωχοί σε μια φούχτα ελιές και μια παστή σαρδέλλα. Ολόκληρος ο λαός τρώει κρέας το Πάσχα για όλη τη χρονιά." Το συμπέρασμα του είναι πως οι Έλληνες είναι ο πιο λιτοδίαιτος λαός της Ευρώπης.

Ο Ρος (1976, 91) αναφερόμενος στην εξόρμηση του το 1834 στη Σπάρτη γράφει: "Το φαγητό μας δεν είχε καμιά ποικιλία, ιδιαίτερα τις μεγάλες χιορτές, όπου έπρεπε να βάζουμε να σφάξουν αρνιά, γιατί είμασταν οι μόνοι άνθρωποι στη Λακωνία που έτρωγαν κρέας". Και για μια επίσκεψη του σε μοναστήρι που τους έδωσαν "ψωμί, τυρί, ελιές, αυγά και ρετσίνατο κρασί. Αυτά είναι όλα που μπορούν να προσφέρουν στον ξένο." (Ρος, 1976, 268). Κι αλλού, για μια περίοδο νηστείας: "οι περισσότεροι Αθηναίοι τρέφονται απλώς με ψωμί, ελιές, μέλι, ψάρια και λαχανικά. Οι αχρότες όλο το χρόνο συνήθως δεν τρώνε και τίποτα άλλο και δεν τους πολυνοιάζει" (Ρος, 1976, 188).

Ο Τίρς (1972, Α, 296) αναφερόμενος στο 1833 γράφει: "Η ζωή αυτών των φιλόπονων ανθρώπων είναι πολύ απλή και συχνά περιορίζεται στο αυστηρά απαραίτητο. Το ψωμί είναι από κριθάρι σχεδόν παντού. Σε πολλά μέρη φουρνίζουν ψωμί σχεδόν κάθε μέρα. Ανακατεύουν το αλεύρι με νερό χωρίς να χρησιμοποιούν προζύμι και το καρβέλι φήνεται ανάμεσα σε δυο στηρίγματα, γύρω από τα οποία μαζεύουν τα κάρβουνα και την καυτή στάχτη. Για να ετοιμάσουν το γεύμα υπάρχει σε κάθε σπίτι... μια ταπεινή χύτρα από μπακίρι όπου ρίχνουν χόρτα, φακές, μπιζέλια, αλάτι, προσθέτοντα καμιά φορά βούτυρο και αυγά ή ένα κομμάτι κρέας...σε περίπτωση ανάγκης η καλύβα διαθέτει φρούτα, σταφύλια, ελιές, μέλι, κρασί, ρακί, κότες, αρνιά και χοιρίδια του γάλακτος".⁶

Δεν θα επιμείνουμε άλλο στην περιγραφή της δικιτας των χωρικών του 19^{ου} αιώνα γιατί ξεφεύγει από το θέμα μας.⁷ Θα σημειώσουμε

6. Οι υπογραμμίσεις στα κείμενα που παρατίθενται είναι δικές μου, Δ.Κ.Ψ.

7. Περιγραφές εξαιρετικά ενδιαφέρουσες βρίσκονται στον Ανώνυμο (1855), στους διάφορους περιηγητές και, για τις αρχές του 20ου αιώνα πλέον, στον Λουκόπουλο (1925 και 1927).

όμως πως ο Χαλικιόπουλος (1880, 73) δίνει για το 1880 τον τρίτο 'οικογενειακό προϋπολογισμό', ξανά για οικογένεια 7 ατόμων:

1500	Οκάδες	αραβοσίτου	προς	λεπτά	22	δρχ.	330	
20	::	ελαίου	::		150	::	30	
60	::	κρέατος	::		120	::	72	
60	::	τυρού	::		80	::	48	
6	::	νήματος	::		400	::	15	
20	::	ερίου	::		120	::	34	
'Αλλαί μικραί ανάγκαι οίον σάπων,								
κηρίον, λιβάνιον, τσαρούχια, κλωσται, βαφαί...							35	
Φάρμακα							::	50

Σύνολο, δραχμές							625	

Πέρα από τα προφανή αριθμητικά λάθη του πίνακα και το γεγονός ότι είναι, ως προς τις ποσότητες, αντιγραφή του πίνακα του Ανωνύμου (έχω ήδη αναφέρει πως ίσως Χαλικιόπουλος και Ανώνυμος είναι το ίδιο πρόσωπο) --με μόνη διαφορά την προσθήκη των φαρμάκων-- βρίσκουμε το ποσοστό του ψωμιού να έχει μειωθεί στο 50% των εξόδων. Σε παρόμοιο προϋπολογισμό που παραθέτει ο ΒΟΥΑΖΟΓΛΟΥ (1931, 44) για τον 20^ο αιώνα, για το μεσοπόλεμο πιο συγκεκριμένα, το ψωμί καλύπτει το 35% των δραχμοποιημένων αναγκών των νοικοκυριών και το σύνολο των αναγκών διατροφής το 85%. Παρόμοιες αναλογίες προκύπτουν και από τους προϋπολογισμούς που παραθέτει ο Καραβίδας (1977, 536, 547). Όλα αυτά τα στοιχεία δείχνουν πως όσο περνά ο χρόνος τα 'καταναλωτικά πρότυπα' διαφοροποιούνται αλλά η ανάγκη του ψωμιού παραμένει πάντα ζωτική για τον οίκο: ακόμα κι όταν στο μεσοπόλεμο η κατανάλωση του αντιπροσωπεύει το 35 της συνολικής, το ψωμί παραμένει πρώτο σε σπουδαιότητα.

Ο αγώνας για τη ζωάρκεια του οίκου στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ο αγώνας για την επιβίωση, είναι αγώνας για την εξασφάλιση του ψωμιού. Ο υλικός πλούτος του οίκου, αλλά και της της αγροτικής κοινότητας, εμφανίζεται σαν ένας τεράστιος σωρός από στάρι στην άκρη τ'αλωνιού.

Μ'ένα σταυρό καραχμένο πάνω του για να'χει την προστασία των υπερκόσμιων δυνάμεων. Με τη σφραγίδα του δεκατιστή επίσης, που προστατεύει τα συμφέροντα των εχκόσμιων δυνάμεων. Οι ενοικιαστές των φόρων, οι δεκατιστές, οι αποθηκάριοι, θ'αποσπάσουν για λογαριασμό τους το δέκατο, το τέταρτο ή όσο τους επιτρέπει ο συσχετισμός δυνάμεων απ'αυτό το σωρό. Θ'ακολουθήσουν οι αλωναρκίοι, οι θεριστάδες, ο παπάς, ο νεωκόρος, ο δραχάτης, ο βουκόλος, ο χύφτος του χωριού --πρέπει κι αυτοί να ζήσουν. Σε πολλές περιοχές θα παρεμβληθεί ο χαιοκτήμονας που θ'αποσπάσει το μισό, το τρίτο, ή απλώς το σπόρο. Ίσως εμφανιστεί κι ο τοκογλύφος να διεκδικήσει τα δικά του απαράχραπτα δικαιώματα. Κι ο σωρός στ'αλώνι όλο θα μικραίνει ενώ αλλού θα σχηματίζονται άλλοι, μικρότεροι ή μεγαλύτεροι σωροί: η διαδικασία διανομής του παραχθέντος πλούτου κατισχύει της διαδικασίας παραγωγής. Το μερίδιο του οίκου απ'αυτή τη διανομή, αυτό που θα περισσέψει στο αλώνι από το στάρι, το κριθάρι, το καλαμπόκι, τ'αραποσίτι, θα μεταφερθεί στην αποθήκη του σπιτιού, συνήθως θα είναι κάτω από το στόχο των 11 κοιλών κατ'άτομο -- εξαρτάται από το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα σ'αυτόν και τις εχκόσμιες δυνάμεις, από τη σύγκρουση συμφερόντων που υπάρχει στο εσωτερικό αυτών των δυνάμεων, από τις παραγωγικές δυνατότητες του οίκου.

Σε άλλες κοινότητες ο πλούτος εκφράζεται με σωρό σταφίδας στο αλώνι.⁹ Αυτός, από το 1871 και μετά που καταργήθηκε ο φόρος επικαρπίας, θα τσουβαλιαστεί για να μεταφερθεί στην αποθήκη του σαραχιάντη, του έμπορου που θα τον προωθήσει για εξαγωγή. Τα πιο παλιά χρόνια έπρεπε ο χωρικός να περιμένει τον ενοικιαστή της

9. Έχω δείξει σε άλλη εργασία (Ψυχογιός, 1986) ότι η παραγωγή δημητριακών και σταφίδας είναι σημαντικά συσχετισμένη με τις βασικές δημογραφικές εξελίξεις του 19ου αιώνα. Οι επαρχίες που παράχουν (κατ'άτομο) περισσότερα δημητριακά και σταφίδα εμφανίζουν μεγαλύτερους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού. Η σημασία των δημητριακών εμφανίζεται στατιστικά μεγαλύτερη από της σταφίδας για την ερμηνεία της δημογραφικής ανάπτυξης.

επικαρπίας κι ακόμα παλιότερα τον ενοικιαστή των φάρων που θα έπαιρναν το 15% και το 10%. Από το σαραχιάντη τον ίδιο θα πάρει κραποσίτι, καλαμπόκι ή και κριθάρι για να βγάλει τη χρονιά και θα φύγει χωρίς να έχει εξωφλήσει τα χρέη που χρόνο με το χρόνο συσσωρεύονται. Ο σπόρος της σταφίδας δεν είναι παρά μια μεταβατική αναγκαστική φάση: ο πλούτος της οικογένειας ξανά από το διαθέσιμο για τη χρονιά στάρι θα κριθεί.

Σε όσα πριν παραθέσαμε η λέξη έξοδα ήταν πάντα γραμμένη εντός εισαγωγικών γιατί δεν αντιστοιχεί προς την πραγματικότητα που καλείται να περιγράψει. Η οικιακή κατανάλωση του σταριού που παρήγαγε η ίδια η οικογένεια δεν αντιμετωπίζεται από την ίδια ως "έξοδο" όσο κι αν οι διάφοροι προϋπολογισμοί την κατατάσσουν σ' αυτή την κατηγορία. Έξοδα, το λέει η ίδια η λέξη, είναι όσα βγαίνουν έξω από τον οίκο, όσα θα δοθούν σε τρίτους για να εξασφαλιστούν προϊόντα ή υπηρεσίες που ο ίδιος ο οίκος δεν μπορεί να παράγει. Για τον ίδιο λόγο δεν αποτελεί "έξοδο" ο σπόρος που θα ριχτεί στο χωράφι ή το κριθάρι που θα φάει το ζωντανό: πρόκειται για αναγκαίες, αναπότρεπτες κειρονομίες του οίκου για να εξασφαλίσει τη συντήρησή του, όπως ακριβώς αναγκαία και αναπότρεπτα γεγονότα είναι ο γάμος και η γέννηση παιδιών που θα εξασφαλίσουν τα χηρατεία των γονιών και την αναπαράγωγή του οίκου. Ούτε η εργασία αποτελεί "έξοδο": είναι κουραστική ή βαρετή σε κάποιες μορφές της, ευχάριστη σε κάποιες άλλες αλλά αποτελεί κι αυτή μέρος της φυσικής τάξης του κόσμου αφ' ότου ο Θεός καταδίκασε τον άνθρωπο να ζει με τον ιδρώτα του προσώπου του.

Βέβαια, καλό θα ήταν ν' αποφεύγει κανείς την εργασία, ειδικά τον εξαντλητικό, μέσα στην κάψα του καλοκαιριού, θέρο ή το μονότονο και μοναχικό όργωμα. Αντίθετα το νυχτέρι για το ξεφύλλισμα του καλαμποκιού είναι κοινωνική εκδήλωση, βεχχέρα, ξενύχτι που θα πάει ως το πρωί με τραπεζώματα, τραχούδια, παραμύθια, χωρατά, κουτσμπολία. "Σωστό πανηγύρι είναι τα ξεφλουδίσματα στα χωριά. Πώς τα περιμένουν.. ειδικά οι

νέες κι οι νέοι. Ο κάθε γεωργός... κάνει παρακαλία (παρακαλεί γνωστούς και φίλους να τον βοηθήσουν). Και μόνο παρακαλιότητα ξεφλουδίζονται τα καλαμπόκια στα χωριά. (Λουκόπουλος, 1938, 267). Κι όμως στον Ανώνυμο (1855, 76) διαβάζουμε στην ανάλυση των "καλλιεργητικών δαπανών" 10 στρεμμάτων δημητριακών: "θέρισμα 10%, δρχ. 22,64... άρσις και σπορά 10 ημερομισθία, δρχ. 20... εκφύλλισμα και κοπάνισμα αραβοσίτου 7%, δρχ. 6,94". Είναι πιθανό να υπήρχαν συνεργεία που να αναλάμβαναν σε μεγάλους παραγωγούς το ξεφύλλισμα του καλαμποκιού προς 7%, όπως υπήρχαν συνεργεία που αναλάμβαναν το θέρο προς 10% και στα οποία κατέφευχαν και οι μεσαίοι παραγωγοί ή όπως υπήρχαν τα συνεργεία των κλωνοκράτων που αναλάμβαναν την εργασία προς 5% ή 7% στα οποία κατέφευχαν σχεδόν όλοι οι χωρικοί. Και δεν αποκλείεται, αν το ξεφύλλισμα συνοδεύταν από σφάξιμο αρνιού, τα "έξοδα" του να ξεπερνούσαν τις 6,94 δρχ. Το αρνί που σφάχτηκε, αποτελεί "παραγωγική δαπάνη" ή μήπως είναι "επιδεικτική κατανάλωση";

Η οικονομιστική σκέψη θ' αρνιόταν τη δυνατότητα το "κόστος" του ξεφύλλισματος με παρακαλία να είναι ανώτερο από το κόστος που θα είχε αν δινόταν σ'έξωτερικό συνεργείο. Ο DOMUS ECONOMICUS θα έπρεπε να είχε διαλέξει την "οικονομικότερη" λύση, θα έπρεπε να αριστοποιήσει τη χρήση των διαφόρων "συντελεστών παραγωγής", να χρησιμοποιήσει όσο το δυνατόν επωφελέστερα τους "σπάνιους πόρους" που έχει στη διάθεση του. Ο οικονομιστής ξεκινά πως η οικονομική επιστήμη έχει πάψει προ πολλού να έχει ως αντικείμενο της τον οίκο και όσα τεκταίνονται μέσα σ'αυτόν. Κι αν υπάρχει κόρη της παντρειάς κι η οικογένεια θέλει να την επιδείξει; Δεν αποτελεί αυτό λόγο να "ξοδευτούν" περισσότερες από 6,94 δραχμές;

Όμως η παρακαλία, το "μιντάτι" όπως το αποκαλούν στο Συρράκο, δεν καθιερώθηκε για να διευκολύνονται οι χαμηλές συναλλαγές. Αφορά έργα όπως το χτίσιμο σπιτιών, εκκλησιών, γεφυριών, το ξελόγχωμα πλαγιών ή και το σκάψιμο ενός αμπελιού -- έργα που πολύ δύσκολα θα μπορούσε να αναλάβει ένας οίκος μόνος του. Και

Βασική του αρχή είναι η αμοιβαιότητα, η ανταπόδοση της εξυπηρέτησης που προσφέρθηκε. Μακροπρόθεσμα είναι λοιπόν οικονομικά ουδέτερο, αφού όσα πήρε κανείς πρέπει να τα επιστρέψει -- και μάλιστα με την ίδια μορφή, με τη μορφή της εργασίας δηλαδή. Οπωσδήποτε όμως πρόκειται για εξαιρετικά ευμενή ουδετερότητα αφού χωρίς αυτήν πλήθος "μεγάλα" έργα δεν θα ήταν δυνατό να εκτελεστούν.

Η παρένθεση που ανοίξαμε μπορεί να φωτίζει κάπως αλλά δεν λύνει το πρόβλημα του τι αποτελεί κόστος, έξοδο, στα πλαίσια του οίκου. Του τι αποτελεί παραγωγική και τι απλή κατανάλωση. Αν ακολουθούσαμε το παράδειγμα του Ανώνυμου (και των περισσότερων σύγχρονων αγροτικών κοινωνιολόγων άλλωστε) και καταμετρούσαμε ως παραγωγικό κόστος τα μεροκάματα της οικογένειας, θα ήταν σα να θεωρούσαμε το ψωμί που τρώει ο χωρικός την ημέρα που οργώνει ως στοιχείο του κόστους παραγωγής, ενώ το ψωμί που θα έτρωγε την επομένη θα ήταν απλή κατανάλωση, "έξοδο διατροφής" -- αφού το παραδοσιακό μεροκάματο προβλέπει και την προσφορά τροφής από τον εργοδότη. Προφανώς, τα προβλήματα δημιουργούνται από το γεγονός ότι ο οίκος αποτελεί ταυτόχρονα παραγωγική και καταναλωτική μονάδα. Κάθε προσπάθεια να κατατμηθεί αυτή η ενότητα αποτελεί μεθοδολογικό σφάλμα και οδηγεί σε λάθος συμπεράσματα.

Υπάρχει η "λύση" να δώσουμε στα στοιχεία εκείνα που σε μια επιχείρηση θ' αποτελούσαν κόστος παραγωγής (εργασία, σπόροι, νοίκι χωραφιού, κτλ) και που ομόλογα τους συναντάμε και στον οίκο τις τιμές της αγοράς. Κι αντίστοιχα, στα στοιχεία εκείνα που είναι ομόλογα της κατανάλωσης ενός νοικοκυριού που δεν παράγει αυτά αυτά που καταναλώνει, να τους δώσουμε ξανά τις τιμές της αγοράς. Ουσιαστικά αυτό κάνει ο προϋπολογισμός του Ανώνυμου -- ενώ το αποφεύγει ο άλλος, του Γεωργικού Συμβουλίου, που δίνει τιμές εκεί που πράγματι υπάρχουν αγορές ή πωλήσεις αλλά εκφράζει τα δοσίματα σε είδος σε φυσικές μονάδες και δεν ασχολείται με τα προϊόντα εκείνα που απλώς αυτοκαταναλώνονται από την οικογένεια και δεν μπαίνουν σε κυκλώματα ανταλλαγών.

Το Γεωργικό Συμβούλιο Ευβοίας, ίσως έπειδή δεν είχε κάνει κανένα μέλος του σπουδές στην Ευρώπη για να γνωρίζει τους κανόνες της λογιστικής των επιχειρήσεων, βρίσκεται πολύ κοντύτερα από τον Ανώνυμο στην κοινωνιολογική πραγματικότητα της εποχής του. Τα αγαθά που παράγει και καταναλώνει ο οίκος δεν μπορούν να εκφραστούν με το γενικό ισοδύναμο του χρήματος γιατί αποτελούν συγκεκριμένες αξίες χρήσης, ικανοποιούν συγκεκριμένες ανάγκες και δεν είναι αντικαταστήσιμα με άλλα προϊόντα του οίκου ούτε ανταλλάξιμα με άλλα εκτός αυτού. Ο οίκος έχει στόχο του να κατακτήσει με τα δικά του μέσα, σε συνθήκες αυτάρκειας δηλαδή, τη συντήρηση του, τη ζωάρκεια. Τα "ανταλλάξιμα" προϊόντα, αυτά που θα κατευθυνθούν προς το εμπόριο (γιατί οι οικογένειες κατά κύριο λόγο μόνο εργασία ανταλλάσσουν) αποσκοπούν είτε στην απόκτηση αξιών χρήσης που ο οίκος δεν είναι σε θέση να παράγει είτε παράγονται για την εξυπηρέτηση των δοσιμάτων που έχουν επιβληθεί στον οίκο και θα φύγουν εκτός των ορίων της κοινότητας. Μόνο η προίκα παράγεται από τον οίκο για να δοθεί σε άλλο οίκο της κοινότητας. Η διατύπωση αυτή δεν αποτελεί αφορισμό αλλά απλό εμπειρικό γεγονός που το ζει κάθε οικογένεια χωρικών του 19^{ου} αιώνα.

Ας δούμε ποιές είναι οι εναλλακτικές παραγωγικές λύσεις της ευβοϊκής παραδειγματικής οικογένειας αν δεχθούμε ότι οι χρηματικές εκφράσεις της συνολικής παραγωγής της έχουν νόημα στην κοινωνία του 19ου αιώνα. Υπολογίσαμε σε 445 δραχμές την αυτοκατανάλωση της. Μαζί με τις 165 δραχμές δραχμές που παίρνει από την εμπορευματοποίηση σιτηρών, κεριού, μελιού, μας κάνουν 610. Με βάση τις προσόδους που μας δίνουν οι στατιστικές της εποχής το ίδιο δραχμικό εισόδημα δίνουν 120 χίδες, περισσότερες από 700 κυφές ή 40 στρέμματα αμπέλι, για να μείνουμε σε παραγωγικές δραστηριότητες που είναι γνωστές στον οίκο. Πρέπει κατ' αρχήν να βρεθούν αγοραστές για τα χωράφια που πρέπει να πουληθούν για ν' αγοραστούν κάποια από τα παραπάνω. Πρέπει να υπάρχουν διαθέσιμα στην περιοχή μελισσια, κλήματα ή χίδες στις παραπάνω ποσότητες για να βρεί η οικογένεια να αγοράσει. Αν η οικογένεια στραφεί στην αιχιοτροφία θα

πρέπει ν'αρχίσει τη νομαδική ζωή αναζητώντας βοσκοτόπια: στον 19^ο αιώνα μόνο αυτή η μορφή εμπορευματικής κτηνοτροφίας υπάρχει, η νομαδική ή μεταβατική. Για ν'αποδώσει ένα αμπέλι χρειάζονται 5 χρόνια και θα πρέπει σ'αυτό το διάστημα να επενδυθούν, για 40 στρέμματα, 3.500 δραχμές --γιατί η παρακαλιά εφαρμόζεται όταν πρόκειται να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες κατανάλωσης του οίκου (1-2 στρέμματα αμπέλι δηλαδή) κι όχι για να δημιουργηθούν επιχειρήσεις. Η οικογένεια δεν μπορεί ούτε τα κεφάλαια να βρει ούτε να επιζήσει όλα αυτά τα χρόνια. Ως προς τις μέλισσες υποθέτω πως επένδυση 700 μελισσιών θα φάνταζε τότε εξ ίσου γελοία με σήμερα.

Όλα αυτά ανήκουν στο βασίλειο της οικονομολογικής φαντασίας. Κι όχι μόνο γιατί διαλέξαμε ακραία παραδείγματα ζητώντας από τον οίκο ν'αλλάξει πλήρως παραγωγική κατεύθυνση. Ακόμα και μικρότερες αλλαγές είναι στην πράξη αδιανόητες. Καμιά οικογένεια δεν θα εγκατέλειπε την καλλιέργεια των όσπριων, π.χ., τα οποία αυτοκαταναλώνει για ν'αυξήσει την εμπορευματική καλλιέργεια μελιού και ν'αγοράζει στη συνέχεια τα όσπρια από την αγορά και να της περισσεύει κάτι παραπάνω. Δεν θα διακινδύνευε την επιβίωση της για να αναζητήσει ένα αβέβαιο επιχειρηματικό κέρδος στην αγορά. Την τύχη τους στην αγορά ή την ξενιτειά θ'αναζητήσουν μόνο όσοι δεν έχουν το ψωμί τους εξασφαλισμένο. Αυτοί είναι σε θέση να πάρουν τέτοια ρίσκα, ή μάλλον η θέση τους τους εξαναγκάζει να παίρνουν τέτοια ρίσκα. Η εμπορευματοποίηση της παραγωγής των χωρικών υπήρξε πάντα βίαιη και όχι αυθόρμητη διαδικασία. Τα προϊόντα τους βγήκαν στην αγορά είτε μέσω των λεγομένων "εξωοικονομικών" μορφών απόσπασης πλεονάσματος (φόροι, διάφορα δασίματα στους χαιοκτήμονες) είτε γιατί οι χωρικοί αντιμετώπισαν το φάσμα της πείνας.

Αυτό που είναι νοητό, πράγματι συνέβη και καθόρισε την πορεία του αγροτικού χώρου στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είναι η υιοθέτηση εμπορευματικών καλλιεργειών ή η εναλλαγή τους με κάποιες άλλες (αντικατάσταση π.χ. της εμπορευματικής κτηνοτροφίας από τη σταφίδα) όταν ο στόχος της αυτάρκειας δεν ήταν δυνατό να επιτευχθεί, όταν οι εξουσίες απαιτούσαν χρήμα αλλά πάντα παράλληλα

με την αναζήτηση της αυτάρκειας του οίκου, την εξασφάλιση του ψωμιού της οικογένειας. Το αγαθό που πουλιέται είναι πράγματι ισοδύναμο, αντικαταστήσιμο, με ένα άλλο που επίσης πουλιέται. Αν ο χέροντας του οίκου πεισθεί πως μπορεί να τα εναλλάξει χωρίς να διαταραχθούν οι σμαλές, δοκιμασμένες λειτουργίες του οίκου που διευθύνει τότε θα το επιχειρήσει. Αν εμφανιστούν κάποιοι νέοι φόροι σε χρήμα ή τον κομποχιαννίτη που έπαίρνε την αμοιβή του σε αυγά αντικαταστήσει ο εξ Εσπερίας ή Αθηνών ιατρός που ζητά να πληρωθεί με χρήμα, ο οίκος θα αναγκαστεί να κάνει και εμπορευματικές καλλιέργειες. Ο ημέτερος χωρικός δεν σπείρει δια να πωλήσει αλλά δια να φάγη. γράφει επιγραμματικά ο Χαλικιόπουλος (1880, 89) για να εξηγήσει γιατί τα δημητριακά στην Ελλάδα είναι κακής ποιότητας και τόσο λίγα. Εφ'όσον διαθέτει γη ο χωρικός θα διαθέσει οπωσδήποτε ένα κομμάτι προσπαθώντας να εξασφαλίσει το στάρι του σπιτιού του κι από κει και πέρα έπονται όλα τα άλλα. Έκτός κι αν καλλιεργώντας στάρι αρχίσει ν'αντιμετωπίζει τους κινδύνους της εμπορευματικής καλλιέργειας --όπως συνέβη με το σταθερό φόρο που αντικατέστησε τη δεκάτη.

Αν δεν υπάρχει λοιπόν κοινό μέτρο για τις αξίες χρήσης που παράγει ο οίκος είναι γιατί δεν παράγονται για να ανταλλάξουν, άρα δεν έχουν ανταλλακτική αξία κι επομένως δεν μπορούν να έχουν και χρηματική έκφραση. Αν προηγουμένως ακολουθώντας το παράδειγμα του Ανώνυμου εκφράσαμε και την αυτοκατανάλωση της ευβοϊκής οικογένειας σε χρηματικό ισοδύναμο, αυτό αποτελούσε τέχνασμα για να γίνει πιο χειροπιαστός ο ισχυρισμός μας ότι το ψωμί είναι ο υλικός πλούτος του χωρικού το 19^ο αιώνα. Θα μπορούσαμε να περιοριστούμε στον Αρπού (κ.κ, 284-285) που περιγράφει σκηνές στην Παύλιτσα της Αρκαδίας. Βρίσκεται, γράφει, στη θέση της Φιγαλίας που στην αρχαιότητα "δίδαξε στις γειτονικές πόλεις την καλλιέργεια του σταριού". Η Φιγαλία του 1852, "είναι ένα χωριό που πεθαίνει της πείνας. Δεν τρώνε κρέας παρά το Πάσχα. Δεν τρών ποτέ ψωμί...δεν έχουν ούτε εκείνη τη φριχτή μπομπότα ... δεν τρέφονται παρά με χόρτα και γαλακτερά". Όλοι προσπαθούν κάτι να του πουλήσουν, τα

παιδιά κλαίνε για να του αποσπάσουν μια πεντάρα. "Ήτανε δίκως ψωμί κι αυτό το τρομερό 'δίκως ψωμί' δεν είναι εδώ σχήμα λόγου που το χρησιμοποιούν οι ζητιάνοι. Η προμήθεια μας σε ψωμί είχε σχεδόν εξαντληθεί. Όσα κι αν δίναμε δεν θα μπορούσαμε να βρούμε ψωμί στο χωριό". Σε μια τέτοια περιγραφή μπορεί κανείς να σηκώσει τους ώμους του και να την αποδώσει στον "ανθελληνισμό" του Αρπού. Ένα πόσοστό, έστω και χωρίς σαφές εννοιολογικό περιεχόμενο, είναι πειστικότερο γιατί παραπέμπει στη χορηγική (θετικιστική) αντικειμενικότητα των αριθμών.

Η αναζήτηση της αυτάρκειας του οίκου και η αδιαφορία για τα πέραν αυτής εκφράζεται χαρακτηριστικά από μία παρατήρηση της Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας (1855, 205): "ο άρτος είναι εδώ και ένα χρόνο ακριβότατος, τα ημερομίσθια μένουν μέτρια". Το αποδίδει στην ύπαρξη ερχατικού πλεονάσματος, αλλά βρίσκεται σε αδυναμία να εξηγήσει τις αιτίες ύπαρξης αυτού του πλεονάσματος. Στη συνέχεια η τιμή του ψωμιού πέφτει (βρισκόμαστε στο τέλος του κριμαϊκού πολέμου) αλλά τα ημερομίσθια (αναφέρεται πάντα σε εργάτες γής) γυαρίζουν "υπερβολικήν και απροσδόκητον ύψωσιν". Το 1855, γράφει η εφημερίδα, η τιμή του άρτου ήταν 30% πάνω από φέτος (1856) αλλά τα μεροκάματα 30% κάτω. Όλα εμφανίζονται αναποδοχυσισμένα σε σχέση με τους στοιχειωδέστερους κανόνες της Πολιτικής Οικονομίας αλλά και της μαρξιστικής κριτικής της. Τι συμβαίνει; Ιδού το συμπέρασμα της (1856, 272): "Όταν τα γεννήματα είναι ευθηνά, ο εργάτης, ως δυνάμενος να ζήσει, έστω και στενοχωρημένα, αποφεύγει την εργασίαν. Όταν δε είναι ακριβά, ως μη δυνάμενος να πορισθή ευκόλως τα απολύτως εις τον βίο του χρειάζόμενα, εργάζεται εξ ανάγκης". Όταν λοιπόν ακριβαίνει το ψωμί όσοι δεν το έχουν όλο εξασφαλισμένο πρέπει να δουλέψουν περισσότερο για να το εξασφαλίσουν, υπάρχει μεγαλύτερη προσφορά εργασίας και τα μεροκάματα πέφτουν. Το αντίθετο, όταν τα γεννήματα είναι φτηνά. Οι εργάτες στους οποίους αναφέρεται είναι κυρίως οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών που κατεβαίνουν στους κάμπους για να δουλέψουν στη σταφίδα, τον τρύχο, το θέρο --οι πεινασμένοι για ψωμί που συνάντησε ο Αρπού στην Παύλιτσα. Το όριο της εμπορευματοποίησης της

εργασιακής τους δύναμης είναι αυτό που επιβάλλει η εξασφάλιση του ψωμιού.

Στο ίδιο φαινόμενο θα επανέλθει με πιο θεωρητική επιχειρηματολογία η Οικονομική Επιθεώρησης του Αρ. Οικονόμου (1877,) αλλά και ο Χαλικιόπουλος (1880, 173). 'Είς όλους τους πολιτισμένους τόπους, η τιμή του άρτου κανονίζει το ημερομίσθιον, και όταν ο άρτος είναι ακριβός, το ημερομίσθιον είναι ακριβόν. Παρ'ημίν όμως συμβαίνει το ενάντιον''. Η Εφημερίς είχε φροντίσει να βγάλει και τα και τα αναγκαία ηθικά συμπεράσματα (1856, 271): 'Η κοινωνική ημών κατάστασις είναι τοιαύτη ώστε η φιλοπονία να υποχωρεί εις την ψυχοπονίαν. Πολλοί των γεωργικών μας ερχατών έχουν την απκίτησιν να μην εργάζωνται και να τρώωσι καλά, διότι έχουν την ικανότητα και να υποφέρωσι τας στερήσεις του βίου, όταν δεν θέλουν να εργασθώσι''

Όμως δεν κανονίζεται η τιμή του ημερομισθίου κατά τρόπο ευθέως ανάλογο προς την τιμή του ψωμιού στον // πολιτισμένο τόπο // αλλά στον καπιταλιστικό τόπο, εκεί που τ'αγαθά και η εργασιακή δύναμη έχουν γίνει ισοδύναμα εμπορεύματα, εκεί που έχει διαλυθεί ο αυτάρκης οίκος και έχουν δημιουργηθεί 'απεριόριστες ανάγκες''. Ο Μαξ Βέρνερ (1978, 52) αναφέρεται ρητά, από τη δική του οπτική βέβαια, στην παραδοσιοκρατία και τα προβλήματα που δημιουργεί στον επίδοξο καπιταλιστή: 'Ο εργάτης που π.χ. με 1 μάρκο το στρέμμα θέριζε την ημέρα 2,5 στρέμματα και κέρδιζε 2,5 μάρκα, όταν το ποσό ανέβηκε στο 1,25 μάρκα το στρέμμα, θέριζε όχι 3 στρέμματα, όπως εύκολα θα μπορούσε να κάνει για να κερδίσει έτσι 3,75 μάρκα, αλλά μόνο 2 στρέμματα, ώστε να μπορεί και πάλι να κερδίσει τα 2,5 μάρκα, όπως και μέχρι τότε, μια και, κατά τη βιβλική φράση, 'του αρκούσαν'''. Άσχετα με το ποιά βιβλική φράση εννοεί ο μεταφραστής, το ενδιαφέρον συμπέρασμα είναι ότι η προκαπιταλιστική Ελλάδα, η προκαπιταλιστική Γερμανία, η προκαπιταλιστική Ρωσία (ολόκληρο το έργο του Τσαχιάνοφ στηρίζεται ακριβώς στην παρατήρηση ότι η χωρική οικογένεια αρνείται ν'αυξήσει τα 'εισοδήματα' της αυξάνοντας άνευ αποχρώντος λόγου την εργασία της) αντιδρούν, ως προς αυτό το συγκεκριμένο σημείο, κατά τον ίδιο τρόπο.

Δεν είναι λοιπόν δυνατό να χρησιμοποιήσουμε τις οικονομικές έννοιες που περιγράφουν την καπιταλιστική επιχείρηση ή το μισθωτό εργάτη για να κατανοήσουμε την οικονομική λειτουργία του οίκου. Από τη σκοπιά της καπιταλιστικής επιχείρησης οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις τόσο του 19^{ου} αιώνα (Στατιστική, 1864, λσ' - λς') όσο και οι σημερινές (ΑΤΕ, 1973) είναι παθητικές. Και όμως έναν ολόκληρο αιώνα τώρα εξακολουθούν και υπάρχουν σε πείσμα των νόμων της οικονομικής θεωρίας.

Αναφέρθηκε προηγουμένως η προίκα ως η μόνη ουσιαστικά παραγωγή που προορίζεται για ανταλλαγή στα πλαίσια της κοινότητας. Οι οικογενειακοί προϋπολογισμοί δεν την περιλαμβάνουν στις ανάγκες του οίκου κι ούτε θα βρούμε κρατικές στατιστικές για αυτήν. Κι όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, το ύψος της προίκας είναι πολλαπλάσιο και των ετήσιων καταναλωτικών αναγκών του οίκου και των δασιμάτων του προς τις άρχουσες τάξεις. Πριν όμως προχωρήσουμε στη μελέτη του θεσμού της προίκας και της σημασίας του πρέπει να παρουσιαστούν κάποια γενικότερα θέματα που θα διευκολύνουν την ανάλυση του θεσμού και της υλικής, ως αγαθού που μεταβιβάζεται, υπόστασης της προίκας.

II.4 Γαμήλιες σχέσεις,οικονομικές σχέσεις.

Η καταγγελία της οικονομικής συναλλαγής που συνοδεύει το γάμο έχει μακράιωνο ιστορία.Ο θεσμός της προίκας έχει επανειλημμένα καταδικαστεί τόσο από τους κοινούς θνητούς όσο και από τις κοσμικές και θρησκευτικές αρχές. Η εκκλησία πολλές φορές επενέβη για να περιορίσει το ύψος της προίκας που, φθάνοντας κατά περιόδους και περιοχές σε δυσθεώρητα ύψη, δημιουργούσε προβλήματα στην ομαλή λειτουργία της "γαμήλιας αγοράς"¹. Υποτίθεται πως στις ημέρες μας το πρόβλημα λύθηκε οριστικά (στο νομικό τουλάχιστον επίπεδο) με τις πρόσφατες ρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου.

Όμως η προίκα δεν αποτελεί τη μοναδική μορφή γαμήλιου συστήματος. Είναι γνωστό πως στη Βορεια Ελλάδα κυρίως συνυπήρχαν κατά περιοχές η προίκα και το αχαρλίκι, η εξαγορά της νύφης: η οικογένεια του γαμπρού έπρεπε να δώσει υλικά ανταλλάγματα στην οικογένεια της νύφης αντίστοιχα μ'αυτά που δίνονται προς την αντίθετη κατεύθυνση στην περίπτωση της προίκας.² Οι δύο θεσμοί, σε μια πρώτη προσέγγιση, εμφανίζονται συμμετρικοί. Στην

1. Βλέπε σχετικά Σκουτέρη-Διδασκάλου (1984:181-184) και ΒΕΟΡΟΥΛΟΥ (1981α)

2. Για την εξαγορά (BRIDEPRICE ή BRIDEWEALTH) και την προίκα (DOWRY) κλασικό παραμένει το βιβλίο των GOODY-TAMBIAN (1973). Βλέπε επίσης COMAROFF (1981) για μια συμβολική προσέγγιση των γαμήλιων δοσιμάτων. Χρησιμοποιώ τον όρο "εξαγορά" παρά τα εννοιολογικά προβλήματα που δημιουργεί (βλέπε το διάλογο Τσακούση-Πετρονάτη στην ελληνική έκδοση του βιβλίου του Λίνχαρτ) αφού πια έχει καθιερωθεί. Για τον ελληνικό χώρο βλέπε Αλεξάκης (1985), Σκουτέρη-Διδασκάλου (1984), Πετρονάτη (1985), Καραβίδας (1977, 201-413). Συμφωνώντας με τον ορισμό του Γκούντυ περιλαμβάνουμε στον όρο "εξαγορά" μόνο εκείνα τα δοσίματα από την πλευρά της οικογένειας του γαμπρού που μένουν στην οικογένεια της νύφης --στη διάθεση δηλαδή του πατέρα της (GOODY και TAMBIAN, 1973, 2)-- και δεν αποτελούν απλώς ανταλλαχτές δώρων. Φυσικά η διάκριση ανάμεσα στα δώρα και την εξαγορά δεν είναι πάντα εύκολη και το πρόβλημα γίνεται ακόμη πιο περίπλοκο από το γεγονός ότι είναι

περίπτωση της προίκας 'πληρώνει' η πλευρά της νύφης, στην περίπτωση του αχαρλικίου 'πληρώνει' η πλευρά του γαμπρού. Όμως τα πράγματα δεν είναι έτσι: το μεν αχαρλικί, το 'αντίτιμο' της νύφης, συνιστά πράγματι ανταλλαγή. Η οικογένεια στην οποία ανήκει η νύφη παραχωρώντας ένα θήλυ μέλος της παίρνει κάποιο αντάλλαγμα το οποίο μπορεί στο άμεσο μέλλον να το χρησιμοποιήσει για να συνεχίσει τον κύκλο των γαμήλιων ανταλλαγών, δίνοντας το για να εξασφαλίσει νύφη για κάποιο από τα ανύπαντρα αρρενα μέλη της.

Στην περίπτωση της προίκας όμως, είναι φανερό πως δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο ανταλλαγή: η οικογένεια της νύφης όχι μόνο παραχωρεί ένα θήλυ μέλος της αλλά το συνοδεύει και με υλικά αγαθά, το προικίζει. Νύφη και προίκα κινούνται προς την ίδια διεύθυνση, νύφη και αχαρλικί προς αντίθετες. Μπορεί βέβαια κανείς να ισχυριστεί πως, με την προίκα, η οικογένεια της νύφης 'αγοράζει' γαμπρό, με τον ίδιο τρόπο που η οικογένεια του γαμπρού, με το αχαρλικί, 'αγοράζει' νύφη. Όμως ο γαμπρός με το γάμο δεν αναλαμβάνει υποχρεώσεις απέναντι στην οικογένεια της γυναίκας του' δεν μετακινείται, δεν αλλάζει οικογένεια, σόι, τόπο κατοικίας, όνομα, συγγενείς, εξαρτήσεις --παρά μόνο ορισκά και ανάλογα σχεδόν με την καλή του διάθεση ή τη σχετική δύναμη και πλούτο της οικογένειας της γυναίκας του. Οι 'σ'αγαμπροί' αποτελούν τη λαμπρή

πολύ συνήθισμένες και οι περιπτώσεις συμβολικής εξαγοράς. Είναι φανερό πάντως πως δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ως εξαγορά της νύφης τα όσα προσφέρει ο γαμπρός ή ο πατέρας του στην περίπτωση που η ALTERA PARS καταβάλλει προίκα. Συνήθως τέτοιου τύπου προσφορές προς την πλευρά της νύφης παράλληλα με την ύπαρξη του θεσμού της προίκας είναι είτε ανταλλαγή δώρων, είτε μορφές συμβολικής εξαγοράς, είτε συνιστούν 'προχαμιαία δωρεά' --δηλαδή, στην τελευταία περίπτωση, μεταφέρονται από τη νύφη μετά το γάμο στο νέο της σπιτικό. Το ότι τα δοσίματα αποτελούν συμβολική εξαγορά ή δώρα δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι είναι ασήμαντα. Είναι φανερό όμως πως σ'αυτές τις περιπτώσεις πρέπει να τα εντάξουμε (όπως και το τραπέζι του γάμου, τη στολή της νύφης ή του γαμπρού) στην κατηγορία των φαινομένων που ονομάζουμε 'επιδεικτική κατανάλωση'.

εξαιρέση και οι ρυθμίσεις που τη συνοδεύουν, κυρίως η κοινωνική υποτίμηση του σώγαμπρου, αποδεικνύει την εξαιρετική δύναμη του κανόνα.

Μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως η 'εξαγορά της νύφης' αποτελεί μια αρκετά λογική δόσοληψία. Και τα δυο μέρη δίνουν και παίρνουν, έχουν επομένως τη (θεωρητική) δυνατότητα να καταλήξουν σε μια αμοιβαία επωφελή συμφωνία. Πρέπει ευθύς εξ αρχής βέβαια να ξεκαθαρίσουμε πως τα δυο μέρη δεν είναι η νύφη κι ο γαμπρός --γιατί δεν είναι αυτοί που αποφασίζουν για το χάμο. Στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία η απόφαση για το χάμο των παιδιών είναι αποκλειστική, σχεδόν, αρμοδιότητα του αρχηγού της οικογένειας.³ Οι άμεσα ενδιαφερόμενοι, αυτοί που θα παντρευτούν, δεν έχουν παρά να υπακούσουν στις αποφάσεις που αυτός θα πάρει. Κι αυτό ισχύει τόσο στην περίπτωση της εξαγοράς όσο και στην περίπτωση της προίκας. Στην πρώτη, λοιπόν, περίπτωση οι δύο ενδιαφερόμενοι οικογενειάρχες μπορούν να συνδυάσουν τα συμφέροντά τους, ν'αναπτύξουν στρατηγικές και τακτικές ώστε ν'ανταλλάξουν με τους καλύτερους δυνατούς όρους αυτό που η κάθε πλευρά διαθέτει: το αγράλλικι η μια, τη νύφη η άλλη. Η προίκα όμως μοιάζει εντελώς παράλογη δόσοληψία, αφού η μια πλευρά μόνο δίνει και η άλλη μόνο παίρνει.⁴ Πώς μπορεί να ερμηνευθεί η ύπαρξη ενός τέτοιου 'παράλογου' θεσμού;

3. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που χιός ή κόρη μαθαίνουν ξαφνικά από τον πατέρα πως 'παντρεύεσαι με τον (την) τάδε'. Οι δυνατότητες αντίδρασης των ενδιαφερομένων είναι ελάχιστες: ο χάμος συνεπάγεται την καταβολή της προίκας ή της εξαγοράς κι αυτά τα διαχειρίζεται ο πατέρας. Κι αν ακόμη αντιδράσουν, οι πιθανότητες να βρουν συμμάχους που θα τους βοηθήσουν να 'περάσει το δικό τους' είναι ελάχιστες. Η μικροκοινωνία του χωριού δεν ανέχεται την αμφισβήτηση της θέλησης των γονιών.

4. Πρέπει βέβαια να επισημάνουμε ότι ενώ η εξαγορά παραδίδεται στην οικογένεια της νύφης, και οι δότες δεν έχουν πλέον καμιά σχέση μ'αυτή, η προίκα αντίθετα παραμένει πάντα κτήμα της νύφης που η οικογένεια του γαμπρού είναι υποχρεωμένη να σεβαστεί. Στην

Ο παραλογισμός της προίκας, σε αντίθεση με τη λογική της εξαγοράς, γίνεται εμφανέστερος αν λάβουμε υπ' όψη μας το γεγονός ότι στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες η παραγωγική ικανότητα των οικογενειών (κι επομένως οι δυνατότητες τους να εξασφαλίσουν τη ζωάρκεια ή και περισσεύματα για ανταλλαγή) καθορίζονται πρώτα και κυρίως από τον αριθμό των μελών τους. Όταν όμως μια οικογένεια παραχωρεί ένα θήλυ μέλος της παραχωρεί και έναν "παραγωγικό εργάτη" αλλά και τα παιδιά που θα γεννήσει, τους δυνητικούς δηλαδή εργαζόμενους που θα μπορούσαν με την εργασία τους ν' αυξήσουν τον υλικό πλούτο της οικογένειας στην επόμενη γενιά. Από αυτήν την άποψη είναι λογική η παραχώρηση κάποιου ανταλλάγματος στην οικογένεια που δίνει τη νύφη, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της εξαγοράς. Στην περίπτωση της προίκας, παραχωρεί και τον εργάτη, και τους αποχόνους του -- και προικίζει επιπλέον.

περίπτωση της νεοτοπικής εγκατάστασης, όταν δηλαδή το νέο ζευγάρι ανοίξει δικό του σπιτικό και δεν συγκατοικήσει με τους γονείς του γαμπρού είναι φανερό πως η προίκα δίνεται ευθύς εξ αρχής στο νέο νοικοκυριό κι όχι στην οικογένεια του γαμπρού. Στην περίπτωση όμως της ανδροτοπικής εγκατάστασης, της συγκατοίκησης δηλαδή του νέου ζευγαριού με την οικογένεια του γαμπρού (που αποτελεί τον κανόνα), η προίκα περνά αρχικά στη διαχείριση του πατέρα του γαμπρού. Όταν όμως κάποια στιγμή η διευρυμένη αυτή οικογένεια διασπαστεί η προίκα θα περάσει στην αποκλειστική διαχείριση του γαμπρού, ενώ θα παραμένει πάντα ιδιοκτησία της γυναίκας. Υπήρχαν πλήθος ρυθμίσεις και διασφαλίσεις σχετικές με την προίκα που διέφεραν από τόπο σε τόπο. Σχετικά βλέπε Μάουρερ (1976), Χρυσανθόπουλος (1953) και Καλλιγιάς (1985). Όλοι οι παραπάνω στηρίζονται στις απαντήσεις που έστειλαν οι τοπικές αρχές σε ερωτηματολόγιο σχετικό με το εθιμικό δικαίο των διαφόρων περιοχών που έστειλε η αντιβασιλεία το 1833. Πλήρη παράθεση των απαντήσεων βρίσκουμε μόνο στον Χρυσανθόπουλο. Η συνήθεια να "γράφεται" η προίκα στο όνομα του άνδρα αποτελεί σχετικά πρόσφατη μέθοδο παράκαμψης των παραπάνω εθιμικών και των νεότερων νομικών δεσμεύσεων της.

Μια προφανής απάντηση στο πρόβλημα που θέσαμε είναι πως ίσως οι γυναίκες να μη μετέχουν στην παραγωγή ή, έστω κι αν μετέχουν, πως ίσως καταναλώνουν περισσότερα απ'όσα παράχουν κι επομένως αποτελούν "βάρος" --άρα θα πρέπει να ανταμειφθεί όποιος τις επωμίζεται.⁵ Όμως μια τέτοια άποψη δεν ανταποκρίνεται στην εμπειρική πραγματικότητα: οι γυναίκες στις αγροτικές κοινωνίες δουλεύουν σκληρότατα και (αν όχι πάντα) συνήθως περισσότερο από τους άνδρες. (Βλέπε π.χ. Πετρόπουλο, 1952α)

Μια άλλη πιθανή απάντηση είναι πως οι συναλλαγές και δόσοληψίες του γάμου δεν είναι οικονομικής φύσης, επομένως οι ισολογισμοί που επιχειρούμε να καταγράψουμε δεν έχουν νόημα. Πρόκειται για μια εύλογη ένσταση που, όπως θα δούμε, είναι βάσιμη: όταν γίνεται κάποιο προξενιό τα δύο μέρη δεν παίρνουν υπ'όψη τους μόνο την οικονομική πλευρά της υπόθεσης. Όσο κι αν η προίκα ή η εξαγορά αποτελούν συνήθως δυσβάσταχτο βάρος για τις οικογένειες που τα παραχωρούν, στη διαδικασία του προξενιού παίζονται και "άυλα" συμφέροντα της οικογένειας -- όπως η τιμή της, η υπόληψή της, η θέση της μέσα στο χωριό, οι συμμαχίες που της εξασφαλίζει η

5. Είναι γνωστό πως όποιος έχει κόρες ή αδελφές έχει "βάρη" και "υποχρεώσεις". Για τη σύζυγο ποτέ δεν θα ληφθεί μια τέτοια φράση. Βάρος αποτελούν μόνο τα ανύπαντρα θηλυκά: γιατί πρέπει να προικιστούν. Προίκα όμως σημαίνει πως θα μεταφερθούν εκτός οικογένειας κοινά σε όλους περιουσιακά στοιχεία, κάτι που δεν ενθουσιάζει βέβαια όσους θα μείνουν πίσω. Το γεγονός ότι η προίκα μπορεί να είναι μικρότερη από τη νομιμη κληρονομική μερίδα που δικαιούται η κόρη λόγω της αρχής της ισμοιρίας παραβλέπεται γιατί η απόσπαση της προίκας είναι άμεση και ορατή για τους γονείς ενώ το μοίρασμα της περιουσίας ανάμεσα στους γιούς είναι κάτι που θα γίνει, κατά κανόνα, μετά το θάνατό τους. Όσο για τους γιούς η προίκηση της αδελφής αντιπροσωπεύει, όποτε κι αν γίνει, μίαν αντίστοιχη μείωση του μεριδίου τους. Παρόμοιες εντάσεις δημιουργούνται στις οικογένειες όταν κάποιος αδελφός αποχωρήσει ενώ οι γονείς ζουν ακόμη και όταν πρόκειται να γίνει το οριστικό μοίρασμα της περιουσίας ανάμεσα στους γιούς.

συγκεκριμένη αχιστεία, για ν'αναφέρουμε τα πιο συζητημένα.⁶ Άλλωστε οι όροι "υπερχαμία" και "υποχαμία" δημιουργήθηκαν ακριβώς για να περιγράψουν τα φαινόμενα της προς τα άνω και κάτω, αντίστοιχα, κινητικότητας που συνοδεύει το χάμο. Φυσικά κανείς δεν αμφισβητεί πως αυτή η κινητικότητα συνήθως έχει άμεση και ευθεία σχέση με το ύψος της προίκας.

Αποτελούν όμως τα φαινόμενα της υπερχαμίας και της υποχαμίας, της τιμής και της υπόληψης της οικογένειας, τις αιτίες της προίκας; Είναι εξαιρετικά αμφίβολο. Κατ' αρχήν, η κοινωνική κινητικότητα μέσω του χάμου αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα. Οι κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες των παραδοσιακών αγροτικών κοινωνιών ήταν κυρίως ενδοχαμικές ομάδες.⁷ Η υπερχαμία ή η υποχαμία αποτελούσαν εξαιρέσεις --τόσο σημαντικές ορισμένες φορές ώστε ν'αξιζει να τραγουδηθούν ή να χίνουν παραμύθι. Επιπλέον, η κοινωνική αποκατάσταση της κόρης μέσω του χάμου όσο κι αν αντανακλά στην οικογένεια αφορά κυρίως την ίδια κι όχι όσους θα μείνουν πίσω. Αν όσοι κοπιάζουν για να δημιουργήσουν την προίκα αυτής που παντρεύεται (άλλες αδελφές, αδελφοί, χονείς) εξασφάλιζαν κάποια αντίστοιχα υλικά ή άυλα οφέλη από το γεγονός της υπερχαμίας της αδελφής, η ανάγκη παροχής προίκας δεν θα δημιουργούσε στην οικογένεια τις εντάσεις, συγκρούσεις

6. Ως προς αυτά τα θέματα η ανάλυση του BOURDIEU (1972) διατηρεί πάντα την αξία της.

7. Στο Συρράκο της Ηπείρου οι "ραφτάδες" και οι κτηνοτρόφοι αποτελούσαν μέχρι πρόσφατα χωριστές, κλειστές, ενδοχαμικές ομάδες. Εξαιρέσεις διαπιστώσαμε μόνο στα ανώτερα στρώματα αυτών των δύο κοινωνικών κατηγοριών. Βλέπε σχετικά Ψυχαγιός (1985) και Νκουμή/Κουταντζόγλου (1985). Επίσης και στη DIMEN-SCHEIN (1970) -- μόνο που στην περίπτωση της Φούρκας που μελετά οι δύο διαφορετικές ενδοχαμικές ομάδες αποτελούν και διαφορετικές εθνοτικές (Κουτσόβλαχοι και Αρβανιτόβλαχοι). Προφανώς με αυτά που γράφω δεν ισχυρίζομαι ότι δεν υπήρχαν φαινόμενα υπερχαμίας αλλά ότι ήταν περιορισμένα και ότι δεν αρκούσαν για να ερμηνεύσουν το ύψος της προίκας που δίνεται.

και αντιζηλίες που ίσως φθάνουν μέχρι και το φόνο.⁸ Το συμπέρασμα λοιπόν είναι το αντίστροφο: με δεδομένο το θεσμό της προίκας η οικογένεια (για την ακρίβεια, ο αρχηγός της) είναι υποχρεωμένη να στηρίξει και σ' αυτόν το STATUS της μέσα στην κοινότητα, είναι υποχρεωμένη ν' ακολουθήσει ορισμένους κανόνες που --ακριβώς επειδή ο θεσμός είναι παράλογος και καταπιεστικός-- δημιουργούν εντάσεις μέσα στην οικογένεια. Πρέπει όμως από τώρα να σημειώσουμε πως αντίστοιχες εντάσεις δημιουργεί και ο "λογικός" θεσμός της εξαγοράς. Θα δούμε πως πίσω και από τους δύο θεσμούς, στη ρίζα τους, κρύβεται ο πατέρας -- η κοινωνική κατηγορία "αρχηγός της οικογένειας".

Αναφερθήκαμε κυρίως στην προίκα και την εξαγορά και παραμελήσαμε τα "προικιά" που παίρνει, και στις δυο περιπτώσεις, η νύφη μαζί της στο νέο σπιτικό. Πρόκειται κυρίως για υφαντά (ρούχα, στρωσίδια, εσώρουχα), σκεύη και, ορισμένες φορές, κοσμήματα. Πρόκειται δηλαδή για είδη που, με τη σημερινή ορολογία προσαρμοσμένη στις καταστάσεις εκείνης της εποχής, θα αποκαλούσαμε "διαρκή καταναλωτικά αγαθά" ενώ η προίκα και η εξαγορά αποτελούν παραχωρικά μέσα --είτε με την άμεση, υλική μορφή της γης ή των ζώων, είτε με την μορφή του γενικού ισοδυνάμου τους, του χρήματος. Τούτο έγινε όχι γιατί η σημασία των προικιών είναι μικρότερη απ' αυτήν της προίκας αλλά γιατί ο όρος προίκα θα χρησιμοποιείται στη συνέχεια εκτακτικά περιλαμβάνοντας και τα προικιά. Για τη συγκεκριμένη προβληματική που θα αναπτυχθεί εδώ η διαφοροποίηση τους, σε μια πρώτη φάση, δεν έχει τόση σημασία. Όπου χρειάζεται αντιδιαστολή ανάμεσα στην προίκα και τα προικιά θα γίνεται σαφής αναφορά. Για την εξαγορά βέβαια δεν ισχύει το ίδιο γιατί στην περίπτωση της αυτές οι δύο κατηγορίες υλικών αγαθών κινούνται προς αντίθετες κατευθύνσεις (τα προικιά προς το σπιτικό του γαμπρού, η εξαγορά προς το σπιτικό της νύφης).

8. Σ' ένα από τα χωριά που μελετήσαμε στα πλαίσια έρευνας του ΕΚΚΕ ο μεγάλος αδελφός μιας οικογένειας με πέντε γιους σκότωσε στις αρχές του αιώνα τη μοναδική κόρη: νόμιζε πως το όπλο του ήταν άδειο και αστελεύσαν μαζί της. Οι συγγενείς του, σήμερα, πιστεύουν πως την σκότωσε γιατί η κοπέλλα πλησίαζε στην ηλικία του γάμου. Πέρα από το αν η ερμηνεία αυτή είναι σωστή, σημασία έχει πως ένα τέτοιο ενδεχόμενο θεωρείται δυνατό.

II.5 Αναγκάσιοι ορισμοί.

Πριν προχωρήσω πρέπει να ορίσω ορισμένες έννοιες που θα χρησιμοποιηθούν επανειλημμένα στο κεφάλαιο αυτό. Ος οίκος λοιπόν ορίζεται η συγγενική, εξωγαμική, ομάδα που αποτελεί τη στοιχειώδη και θεμελιώδη παραχωχική, αναπαραγωγική και καταναλωτική ταυτόχρονα μονάδα της προκαπιταλιστικής αγροτικής κοινότητας.¹ Πρόκειται δηλαδή για άτομα που συνδέονται με συγγενικές σχέσεις μεταξύ τους, που συγκατοικούν ως διευρυμένα ή πυρηνικά νοικοκυριά. Πρόκειται για πατρογαμικές, ως προς την καταγωγή, και ανδροτοπικές, ως προς τον τόπο εγκατάστασης, συγγενικές ομάδες.² Δίπλα στο συγγενικό πυρήνα του οίκου συναντάμε ορισμένες φορές και μεμονωμένα, ανύπαντρα σχεδόν πάντα, άτομα (υπηρέτες, τσοπαναρέους, παρκαποριάρηδες).

1. Μέσω του 'οίκου' θα ψθάσουμε στη συνέχεια στον Οικιακό Τρόπο Παραγωγής. Οι ορισμοί δεν έχουν απαιτήσεις καθολικότητας ή διαχρονικότητας πλανητικού επιπέδου: αναφέρονται στην ηπειρωτική Ελλάδα του 19ου αιώνα, στα πρώτα σύνορα της. Ορισμένες φορές θα γίνουν, παρακάτω, αναφορές στην Ηπειρο, τη Θεσσαλία, τα νησιά, είτε για λόγους σύγκρισης, είτε γιατί υπάρχουν απ'αυτές περισσότερα στοιχεία για φαινόμενα που παρατηρούνται και στις περιοχές που αφορά η μελέτη. Χρησιμοποιώ τον όρο οίκος και όχι νοικοκυριό γιατί ο τελευταίος χρησιμοποιείται και για τη δήλωση μονάδων όπως οι σημερινές αστικές οικογένειες που είναι μόνο καταναλωτικές.

2. Εξαιρέση σ'αυτον τον κανόνα αποτελούν, όπως προαναφέραμε, οι σάχαμπροι, οι οποίοι εντασσόμενοι στην οικογένεια της νύφης αποτελούν παραδείγματα γυναικοτοπικής εγκατάστασης (UXORILOCALITE). Στην περίπτωση τους δεν αποκλείεται και η πλήρης ένταξη στο σόι της νύφης, γεγονός που σημαδεύεται και από την αλλαγή επωνύμου. Σ'αυτην την περίπτωση η καταγωγή μετατρέπεται σε μητρογαμική. Αντίθετα απ'ό,τι συνέβαινε στην ηπειρωτική Ελλάδα, φαίνεται πως στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου είχαμε νεοτοπική ή και γυναικοτοπική εγκατάσταση. Βλέπε σχετικά ΒΕΟΡΟΥΛΟΥ (1981), CΑΡΕΤΑΝΑΚΙΣ (1979), VERNIER (1977). Υπενθυμίζω πως οι όροι νεοτοπική και ανδροτοπική εγκατάσταση χρησιμοποιούνται με ευρύτερη από τη συνηθισμένη τους σημασία για να περιγραφεί η σχέση του νέου ζευγαριού με τον ήδη υφιστάμενο οίκο του πατέρα του γαμπρού.

Οι οίκοι δεν αποτελούν τις μοναδικές παραγωγικές προκαπιταλιστικές μονάδες. Στην περίπτωση της Ελλάδας έχουμε ακόμη το τσιφλίκι, το τσελιγκάτο, τις περιφερόμενες ομάδες χτιστών, ραφτάδων, καλαντζήδων, σκαφτιάδων. Σ'αυτές θα πρέπει να προσθέσουμε και ευρύτερες συγγενικές ομάδες, όπως οι γενιές σε ορισμένες περιοχές, ή και τις ίδιες τις αγροτικές κοινότητες, όπως π.χ. συμβαίνει με τα ορεινά κτηνοτροφικά χωριά ή κάποια υποσύνολά τους. Όμως όλες οι άλλες παραγωγικές μονάδες στηρίζονται (με την εξαίρεση ίσως των περιφερομένων ομάδων) στην εκούσια ή αναγκαστική παραγωγική συνεργασία επιμέρους οίκων.

Γέροντα θα ονομάζουμε τον αρχηγό του οίκου. Πρόκειται για τον πατέρα της πυρηνικής ή το ζώντα γενάρχη της σύνθετης οικογένειας που αποτελεί τον πυρήνα του οίκου. Αν τυχόν έχει πεθάνει ή είναι ανίκανος να διευθύνει τον οίκο λόγω γηρατειών ή αρρώστειας, το ρόλο του γέροντα θα παίξει κάποιο άλλο από τα άρρενα μέλη του οίκου, συνήθως ο πρωτότοκος γιός.

Οι οίκοι έχουν ως στόχο την αυτάρκεια, είναι δηλαδή προσανατολισμένοι στην παραγωγή αξιών χρήσης που προορίζονται για αυτοκατανάλωση. Φυσικά, μέρος της παραγωγής τους είναι υποχρεωμένοι να το δώσουν (ανάλογα με την περίπτωση, με τη μορφή του φόρου, του χαϊόμορου, του τόκου) στις άρχουσες τάξεις του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο ανήκουν. Τα "δοσίματα" αυτά είναι συστηματικά, σημαντικά και συνεχή -- ενώ αντίθετα οι ανταλλαγές ανάμεσα στους οίκους είναι περιθωριακές και σπάνιες.³ Ταυτόχρονα οι οίκοι είναι υποχρεωμένοι

3. Η χριστιανική θρησκεία "εδοχμάτισε το δος ημιν σήμερα, το ο έχων δύο χιτώνας, κτλ. Παροιμιώδες δε είναι το τις εστίν ο πλούσιος. Όλα ταύτα τα πάτρια και θρησκευτικά δόγματα ενετύπωσαν βεβαίως εις τον χαρακτήρα των ελλήνων και όλων σχεδόν των κατοίκων της Ανατολής την ανοχήν και την ολιγάρκειαν... Αφού ο αγρός τρέφει τον άνθρωπον, αφού το μαλλί των προβάτων του τον ενδύει, αφού η καλύβη του τον προφυλάσσει από το ψύχος, τι τον μέλει αν ηγκί πτωχός ή πλούσιος;... Δυστυχώς όμως... η απόλυτος αυτάρκεια είναι αληθρία εις την τελειοποίησιν του ανθρωπίνου γένους... η απλότης αυτή του βίου, η απουσία των αναγκών, εξ ης γεννάται το ευ είναι των ατόμων, είναι πράγματα καταφανώς αντίθετα εις τον δημοσιον πλούτον και εις το μεγαλείον των εθνών." (Ανώνυμος, 1855, 62) Αξιζει να προσέξουμε την παρατήρηση του συγγραφέα ότι η αυτάρκεια των χωρικών αποτελεί εμπόδιο στην πρόοδο (πρότυπό του αποτελεί η Αγγλία της εποχής)

να εκκρηματίζουν ένα μέρος της παραγωγής τους --κυρίως γιατί το επιβάλλουν οι άρχουσες τάξεις αλλά και γιατί δεν είναι σε θέση να επιτύχουν την αυτάρκεια.

Όμως οι οικοί αποτελούν εξωχαμικές μονάδες -- από τον ίδιο τους τον ορισμό. Ως προς την αναπαραγωγή τους δηλαδή δεν μπορούν να είναι αυτάρκεις. Επομένως, για να αναπαραχθούν πρέπει ν'αναζητήσουν (αφού είναι ανδροτοπικοί) νύφες για τους ανύπαντρους άντρες. Ορίζω ως κοινότητα το ενδοχαμικό σύνολο που αποτελούν οι οίκοι που μεταξύ τους 'κυκλοφορούν' οι νύφες και οι προίκες. Προκειται για κυκλοφορία συστηματική, συνεχή, σημαντική και αναγκαία, για τη σπουδαιότερη (και από οικονομική άποψη) ανταλλαγή που πραγματοποιούν μεταξύ τους οι οίκοι. Χωρίς αυτήν κανείς οίκος δεν μπορεί ν'αναπαραχθεί -- κανενός οίκου δεν έχει κοινωνικό νόημα η ύπαρξη αν δεν είναι σε θέση να συμμετάσχει στην κυκλοφορία των γυναικών και στις χαμηλίες παροχές που συνεπάγεται. Ακριβώς επειδή οι προίκες έχουν τόσο μεγάλη οικονομική σημασία για τους οίκους και επειδή αυτές ορίζουν τα δίκτυα των σημαντικότερων ανταλλαγών (αν εξαιρέσουμε αυτές που επιβάλλουν οι εξουσίες) η κοινότητα δεν μπορεί να οριστεί παρά μέσω των σχέσεων που επιβάλλει το χαμηλό σύστημα.

Ο ορισμός της 'κοινότητας' δια της ενδοχαμίας δεν συμπίπτει ούτε με τη διοικητική ούτε με την τρέχουσα κοινωνιολογική χρήση του όρου. Οποσδήποτε η πολιτική εξουσία αδιαφορεί για το αν οι ημινομάδες των ορεινών κοινοτήτων που διασκορπίζονται το χειμώνα στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα αποτελούν STRICTO SENSU κοινότητα --της αρκεί να πληρώνουν κάπου τους φόρους τους. Ως προς τους κοινωνιολόγους, η υιοθέτηση αυτού του ορισμού (για τις κοινότητες της εποχής που μελετάμε αλλά και για αυτές της δεκαετίας του 1950 σε ορισμένες περιοχές) θα δημιουργήσει ίσως κάποια δευτερεύοντα προβλήματα αλλά από την άλλη μεριά θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε καλύτερα την ίδια την έννοια της κοινότητας. Δεδομένης της ανδροτοπικής εγκατάστασης είναι φανερό ότι το πρόβλημα εντοπίζεται στις μετακινήσεις των γυναικών. Στη Ζαβέρδα αποκαλούνται ακόμη και σήμερα 'ξένες' οι νύφες που έρχονται από άλλα, μακρινά κυρίως, χωριά --δεν θα λησθεί όμως κάτι

τέτοιο για τις νύφες από τη γειτονική Ποχωνιά ή τα Σκλάβαινα. Στο Συρράκο, οι κάτοικοι μετρούν στα δάχτυλα τις νύφες που, μέχρι τον πόλεμο, 'ήρθαν' από άλλα μέρη. Στην περίπτωση του Συρράκου η κοινότητα, όπως εδώ ορίστηκε, ταυτίζεται με τη γεωγραφική έννοια του χωριού ή του οικισμού. Στις περιπτώσεις όμως που έχουμε να κάνουμε είτε με εξαιρετικά ολιγομελείς οικισμούς (οπότε η ενδογαμία στα πλαίσια του οικισμού είναι αδύνατη) είτε με πυκνά δίκτυα οικισμών που οι επικοινωνίες είναι εύκολες η κοινότητα περιλαμβάνει περισσότερους από έναν οικισμούς

II.6 Ορισμένα στοιχεία του θεσμού της εξαγοράς.

Ο θεσμός της εξαγοράς δέν συνδέεται άμεσα με το θέμα μας γιατί δεν παρατηρείται στις περιοχές που μελετάμε --με την πιθανή εξαίρεση της Μάνης. Η συνοπτική παρουσίαση ορισμένων χαρακτηριστικών του επιχειρείται απλώς και μόνο για να δειχθεί, μέσα από μία σύγκριση με την προίκια, ότι οι χαμηλές συναλλαγές μπορούν να γίνουν κατανητές μόνο αν εξετασθεί το σύνολο των στοιχείων που τις χαρακτηρίζει. Μένοντας κανείς μόνο στο ερώτημα "ποιος δίνει σε ποιον", όπως κάναμε προηγουμένως, γρήγορα θα αναγκαστεί να εγκαταλείψει την προσπάθεια κατανόησης της προίκιας ή της εξαγοράς.

Πρέπει κατ'άρχήν να σημειώσουμε πως η εξαγορά είναι θεσμός που κατ'έξοχην παρατηρείται στις πολυγαμικές (για την ακρίβεια, πολυγυνικές) κοινωνίες.¹ Χαρακτηρίζει κυρίως τη μαύρη Αφρική και την Ανατολική Ασία και είναι πολύ πιο διαδεδομένος από το θεσμό της προίκιας που ουσιαστικά περιορίζεται στην Ευρώπη και στην ευρωπαϊκή Αμερική. Η εξαγορά είναι πολύ περισσότερο μελετημένη και θεωρητικοποιημένη σε σχέση με την προίκια --δείγμα κι αυτό των αποικιακών καταβολών της κοινωνικής ανθρωπολογίας: η προίκια, ως ευρωπαϊκός θεσμός, θεωρήθηκε περίπου αυτονόητο φαινόμενο.

Δεύτερο, η εξαγορά συνδυάζεται με την απουσία κληρονομικών δικαιωμάτων των γυναικών στην περιουσία του πατέρα τους. Και εφόσον οι γυναίκες ούτε κληρονομούν, ούτε προικίζονται --κι επομένως με το γάμο τους δεν μεταφέρονται περιουσιακά στοιχεία-- δεν υπάρχει λόγος να ευνοούνται, στις κοινωνίες που ισχύει η εξαγορά, προτιμησιακοί γάμοι στο εσωτερικό των ευρύτερων συγγενικών ομάδων, ώστε να μη φεύγει σε άλλες ομάδες η περιουσία.

Τρίτο και σπουδαιότερο, για το θέμα μας, η εξαγορά και η προίκια σχετίζονται με ευρύτερες κοινωνικές ρυθμίσεις και με το είδος της παραγωγικής

1 . Για τα στοιχεία του θεσμού της εξαγοράς που επισημειώνονται στηρίζομαι κυρίως στα κείμενα του Γκούντυ (GOODY και TAMBIAH 1973. GOODY, 1976)

δραστηριότητας, υποστηρίζει ο Γκούντνυ: Η εξαγορά, αντίθετα από την προίκα, εμφανίζεται σε κοινωνίες περισσότερο εξισωτικές. "Η προίκα διαφοροποιεί, ενώ η εξαγορά τείνει να ομογενοποιεί" (GOODY και TAMBIAH, 1973, 47). Επιπλέον, ο θεσμός της προίκας συμβαδίζει με τη "γεωργία του κρότρου" ενώ της εξαγοράς με τη "γεωργία της αξίνας" --με την έννοια ότι το κλέτρι το χειρίζονται οι άντρες, ενώ την αξίνα οι γυναίκες -- χι' αυτό και (κατά τον Γκούντνυ πάντα) η διαφορά ανάμεσα Ευρασία (κλέτρι) και Αφρική (αξίνα) ως προς τη διάδοση των δύο θεσμών. Στις απλούστερες κοινωνίες που δεν είχαν αναπτύξει γεωργία (κυνηγούς, κτηνοτρόφους) συναντάμε άλλους χαμηλούς θεσμούς, όπως η ανταλλαγή δώρων ή θυγατέρων. Εξαγορά δηλαδή έχουμε όταν οι γυναίκες σηκώνουν το βάρος της γεωργικής παραγωγής, προίκα όταν το βάρος αυτό πέφτει στους άντρες. Επιπλέον υπάρχει και μια εξελικτική διαδικασία που, παράλληλα με τη εξέλιξη των διαφόρων κοινωνιών, μας δίνει το εξής σχήμα για τις χαμηλές σχέσεις: ανταλλαγή δώρων ή γυναικών-- εξαγορά --προίκα (GOODY και TAMBIAH, 1973, 51-52). Επομένως, η εξαγορά είναι α) σε σημαντικό βαθμό και αγορά ερχασιακής ικανότητας β) ενδιάμεση κατάσταση σε μια εξέλιξη που οδηγεί από την αμοιβαία χαμηλίστη ανταλλαγή στην προίκα.

Τέταρτο, η εξαγορά συνδέεται με το γεγονός ότι οι απόγονοι του νέου ζευγαριού "κατοχυρώνονται" στη γενιά του γαμπρού και όχι της νύφης: "η κατανομή των παιδιών και όχι η κατανομή των γυναικών είναι ο τελικός στόχος της κυκλοφορίας των γυναικών".² Μή καταβολή της μπορεί να έχει ως συνέπεια την παράδοση των παιδιών στη γενιά της μητέρας.

Η ανάλυση που επιχειρεί ο Γκούντνυ στηρίζεται κυρίως στον Εθνογραφικό 'Ατλαντα του Μάρντοκ (MURDOCK, 1967), στον οποίο βρίσκονται κωδικοποιημένα στοιχεία από τις

2 .MEILLASSOUX (1982, 98). Παρόμοια επιχειρήματα με τον Γκούντνυ υποστηρίζει και ο Αλεξάκης (1984, 109-110) σ' ό,τι αφορά τον ελληνικό χώρο: "το μεγάλο ύψος του ποσού (της εξαγοράς)... καταβάλλεται και για τη εργασία της γυναίκας στα κτήματα. Δεν είναι τυχαίο ότι το αχαρλίκι το βρίσκουμε κυρίως στο εσωτερικό της χώρας όπου επικρατούσε η εκτατική καλλιέργεια... στη Βόρεια Ελλάδα η εργασία τους ήταν πολύ πιο απαραίτητη".

κοινωνίες που έχουν μελετήσει ανθρωπολόγοι. Πρόκύπτουν από στατιστικές συσχετίσεις -- π.χ. ανάμεσα στη μορφή των συγγενικών ομάδων (πατρογραμμικές, μητρογραμμικές, κτλ) και τα είδη των χαμηλών συναλλαγών (εξαγορά, προίκα, κτλ). Είναι προφανές πως τέτοιου τύπου συσχετίσεις δεν μπορούν να διεκδικούν καθολική ισχύ για κάθε επιμέρους μικρότερη ή μεγαλύτερη κοινωνία του πλανήτη μας. Όχι μόνο γιατί οι στατιστικές μέθοδοι είναι, εξ ορισμού, περιορισμένης αιτιοκρατικής εμβέλειας αλλά και γιατί η κωδικοποίηση του Μάρντοκ πολύ απέχει του να περιέχει όλες τις "μεταβλητές" που θα μπορούσαν να χαρακτηρίσουν μια κοινωνία.

Ειδικότερα στον ελληνικό χώρο συναντάμε την εξαγορά σε δυο ριζικά διαφορετικές κοινωνίες: τους νομάδες κτηνοτρόφους Αρβανιτόβλαχους και τους γεωργούς, κολλήγους μάλιστα, Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας. Αντίθετα, στους επίσης νομάδες Σαρακατσανραίους όπως και σ'όλους τους γεωργούς της νότιας Ελλάδας και των νησιών έχουμε το θεσμό της προίκας. Πολύ περισσότερο δεν μπορούμε να δεχθούμε την ύπαρξη κάποιας "γεωγραφικής" αιτιότητας -- ακόμη και μόνο για τον εμπειρικό λόγο ότι και στη βόρεια Ελλάδα οι πληθυσμοί, κτηνοτροφικοί ή γεωργικοί, στους οποίους συναντάμε προίκα ή εξαγορά, βρίσκονται πλάι-πλάι. Βέβαια, η ομοιότητα των θεσμών Καραγκούνηδων -- Αρβανιτόβλαχων είναι εξαιρετικά πιθανό να οφείλεται σε εθνοτική συγγένεια, δεδομένου ότι και οι Αρβανιτόβλαχοι έχουν την επωνυμία Καραγκούνηδες.³ Επίσης είναι γνωστό πως στη Μακεδονία υπήρχε η εξαγορά κυρίως ανάμεσα στους σλαβόφωνους πληθυσμούς. Όμως οι εθνοτικές διαφορές δεν αρκούν για να

3. Οι Κρυστάλλης και Χρηστοβασίλης είχαν διαλογο το 1891 σχετικά με το εάν η κοινή ονομασία των δύο πληθυσμών σήμαινε και κοινή καταγωγή τους. (Κρυστάλλης, 1959, 470 και 651). Ο Κρυστάλλης αρχικά τους είχε ταυτίσει εθνολογικά, για να δεχθεί (μετά το επιχείρημα του Χρηστοβασίλη ότι οι Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας μιλούν μόνο ελληνικά ενώ οι συνώνυμοι νομάδες μιλούν "κράμα τι ανάμαλον αλβανικής και βλαχικής" (Κρυστάλλης, 1959, 463)) ότι η επωνυμία

εξηγήσουν τα πάντα -- δεν αρκούν δηλαδή για να κάνουν κατανοητές τις διαφορές. Από την πλευρά που μελετάμε το θέμα, των σχέσεων δηλαδή στο εσωτερικό αλλά και μεταξύ των οίκων, θα πρέπει να εξετάσουμε και κάποια άλλα συμπαραμαρτούντα στοιχεία που συναρθρώνονται με την προίκα και την εξαγορά και που επιδρούν σ'ένα κρίσιμο για τον οίκο πρόβλημα: αυτό του κύκλου ζωής της οικογένειας.

των Θεσσαλών Καραγκούνηδων προήλθε από την περιοχή "Καραγκουνιά" στην οποία κατοικούν. Πρέπει όμως να παρατηρήσει κανείς ότι και οι Αρβανιτόβλαχοι του Ξηρόμερου σιγά-σιγά εγκατέλειψαν και τη γλώσσα τους και την παραγωγική τους δραστηριότητα και έγιναν γεωργοί. Η ύπαρξη του θεσμού της εξαγοράς ενισχύει την άποψη της κοινής καταγωγής των Καραγκούνηδων Θεσσαλίας και Ηπείρου. Ως προς το πρόβλημα της γλώσσας αρκεί να θυμίσουμε πως στην κοιτίδα των Καραγκούνηδων, την Κολώνια της σημερινής Αλβανίας, άνθισε το 18^ο αιώνα η Μοσχόπολις ή Βοσκόπολις -- όπου υπήρχε και ένα από τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία.

II.7 Κύκλος ζωής, χαμηλές σχέσεις:
η εξαγορά και οι συνέπειες της.

Ο J. HAJNAL (1983,69) τυποποιεί ως εξής τους "κανόνες" που πρυτανεύουν τη διαμόρφωση των δύο θεμελιωδών τύπων νοικοκυριών:

1. Κανόνες σχηματισμού απλών νοικοκυριών τύπου βορειοδυτικής Ευρώπης.

α. Προχωρημένη ηλικία γάμου και για τα δύο φύλα: άνω των 26 για τους άνδρες και άνω των 23 για τις γυναίκες (περίπου).

β. Μετά το γάμο του το ζευγάρι έχει την ευθύνη του νοικοκυριού, με αρχηγό το γαμπρό.

γ. Πρίν το γάμο τους οι νέοι και οι νέες κυκλοφορούν συνήθως μεταξύ διαφόρων νοικοκυριών ως υπηρέτες.

2. Κανόνες σχηματισμού σύνθετων νοικοκυριών.

α. Μικρότερη ηλικία γάμου για τους άνδρες και μάλλον πρώιμη ηλικία γάμου για τις γυναίκες (οι άνδρες συνήθως κάτω των 26 και οι γυναίκες κάτω των 21).

β. Συχνά τα νιόπαντρα ζευγάρια ζουν σε νοικοκυριό (συνήθως αυτό του πατέρα του γαμπρού) που το διευθύνει κάποιο άλλο γηραιότερο ζευγάρι.

γ. Νοικοκυριά όπου συγκατοικούν περισσότερα από ένα ζευγάρια μπορούν να χωριστούν και να σχηματίσουν δύο ή περισσότερα νέα νοικοκυριά, που το καθένα περιλαμβάνει ένα ή περισσότερα ζευγάρια.

Σε προηγούμενες σελίδες αναπτύξαμε τους λόγους για τους οποίους δεν μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη που διατυπώνουν ορισμένοι μελετητές σχετικά με την κυριαρχία των απλών νοικοκυριών, των πυρηνικών οικογενειών, στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Ο ελληνικός ηπειρωτικός χώρος, βόρειος και νότιος, υπακούει στους κανόνες σχηματισμού σύνθετων νοικοκυριών. Μόνο που οι γάμοι δεν είναι τόσο πρώιμοι όσο αναφέρει ο Χαζνάλ και υπάρχει μια ιδιομορφία: στις περιοχές όπου έχουμε εξαγορά οι νέες έχουν μεγαλύτερη ηλικία από τους γαμπρούς.

Πράγματι, ο Καραβίδας είναι κατηγορηματικός: στη ζάντρουγκα των σλαβόφωνων της Μακεδονίας, όπου οι γυναίκες εξαγοράζονται από τον οικο του γαμπρού, οι γυναίκες είναι πάντα μεγαλύτερες σε ηλικία (Καραβίδας, 1977, PASSIM). Οι διάφορες εκθέσεις που παραθέτει και οι οποίες περιγράφουν ζάντρουγκες αναφέρουν όλες πως οι νύφες ξεπερνάνε σε ηλικία το γαμπρό από 3 ως 10 χρόνια. Τις ίδιες πληροφορίες μας δίνει κι ο Στεφανίδης (1948, 34): οι νέοι όταν παντρεύονται στη ζάντρουγκα είναι 14-17 χρονών, οι νύφες 20-23.¹ Ο Αλεξάκης (1984, 29) υπολογίζει σε 20% περίπου το ποσοστό των γάμων στους οποίους η νύφη ήταν μεγαλύτερη από τον άνδρα σε περιοχή που ίσχυε η εξαγορά κι ένα αντίστοιχο ποσοστό προκύπτει από τα στοιχεία της Πετρονότη (1985) για τους Καραγκούνηδες της Θεσσαλίας. Ο CZAP (1983, 119) βρίσκει ποσοστά 33% ως 46% κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σε

1. Πρέπει επίσης να τονιστεί πως καμιά από τις σύγχρονες πηγές (απ'αυτές τουλάχιστον που έχω υπόψη μου) και περιγράφουν τη ζάντρουγκα δεν επιμένει στο φαινόμενο της μεγαλύτερης ηλικίας της νύφης --ούτε τόσο όσο ο Καραβίδας σ'αυτό της εξαγοράς. (Π.χ., BYRNES, 1976. RHEUBOTTOM 1980. HALPERN και HALPERN 1972) Για την καθολικότητα και τη σπουδαιότητα αυτών των δύο θεσμών στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας υπάρχουν μόνο οι μαρτυρίες του Καραβίδα και του Στεφανίδη. Ο πρώτος είχε επισκεφθεί επιτόπια την περιοχή, ο δεύτερος αναφέρει ότι οι πληροφορίες του προέρχονται από φοιτητή του που καταγόταν από εκεί. Εκτός από τα παραπάνω και οι δύο επιμένουν στο γεγονός ότι στη ζάντρουγκα υπάρχουν "πλειστάκις αθέμιτοι σχέσεις πεθερού-νύφης" δεδομένου ότι ο γαμπρός ή είναι "άπειρος μείραξ ή απουσιάζει εις την Αμερικήν" (Στεφανίδης, 1948, 34). Η "οσμωση" ανάμεσα στις δύο πηγές και η πιθανότητα ο μαθητής του Στεφανίδη να επαναλαμβάνει απλώς τις πληροφορίες του Καραβίδα δεν μπορούν ν'αποκλειστούν. Ενισχυτικό πάντως των απόψεων τους είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία απογραφών, εντοπίζεται κατά το 19^ο αιώνα στη Σερβία μεγαλύτερη παρουσία κοριτσιών στα πλαίσια της ζάντρουγκα σε σχέση με τον 20^ο: το 1863 η αναλογία γιοι/κόρες είναι 1,2 ενώ το 1928 είναι 1,8 --γεγονός που σημαίνει πιο μακρόχρονη παραμονή των κοριτσιών στη ζάντρουγκα το 19^ο αιώνα (HALPERN και HALPERN, 1972, 29).

περιοχή της Ρωσίας όπου υπήρχε εξαγορά --και τονίζει πως τα ποσοστά πρέπει να είναι μεγαλύτερα σ'ό,τι αφορά τους πρώτους γάμους αν λάβει κανείς υπ'όψη του ότι πολλοί κήροι παντρεύονται για δεύτερη ή τρίτη φορά αλλά σ'αυτούς τους γάμους τους προτιμούν τις νεώτερες.

Βέβαια, για να θεωρήσουμε ότι η εξαγορά νύφης μεγαλύτερης σε ηλικία από το γαμπρό αποτελεί τον κανόνα θα πρέπει το αντίστοιχο ποσοστό να υπερβαίνει σημαντικά το 50%. Ποσοστά που κυμαίνονται γύρω στο 50% δείχνουν, αν αναφέρονται στον πρώτο γάμο, πως δεν υπάρχει κανόνας ως προς το ποιός σύζυγος πρέπει να είναι μεγαλύτερος. Και πράγματι, ο CZAP (1983, 120) βρίσκει πως η μέση διαφορά ηλικίας των δύο συζύγων ήταν, για το σύνολο των ζευγαριών, ίση με μηδέν για μια χρονιά που το ποσοστό των γυναικών με ηλικία μεγαλύτερη από τον άνδρα ήταν 46%.

Κατά την άποψη του Καραβίδα (1977, 240) η μεγαλύτερη κατά το γάμο ηλικία των γυναικών στη ζάντρουγκα οφείλεται στο ότι η κόρη "κρατείται" όσον το δυνατόν περισσότερο εις τον πατρικόν οίκον, λόγω ακριβώς της χρησιμότητος της". Αν επομένως στηριχθούμε στις πληροφορίες του Καραβίδα και του Στεφανίδη, μεγαλύτερη ηλικία των γυναικών κατά το γάμο συνέπάζεται λογικά την ύπαρξη ενός άλλου κανόνα: ότι κατά το γάμο των παιδιών μιας οικογένειας προηγούνται τα αγόρια και ακολουθούν τα κορίτσια. Διότι είναι φανερό πως έχουμε χαμηλό σύστημα στο οποίο: 1) κάθε οικογένεια προσπαθεί να κρατήσει όσο γίνεται περισσότερο τις κόρες στα πλάισια της 2) ταυτόχρονα προσπαθεί να βρει νύφες για τους γιούς, με αποτέλεσμα: 3) οι νύφες έχουν μεγαλύτερη ηλικία από τους άντρες. Τέτοιο σύστημα μπορεί να λειτουργήσει μόνο αν ο γάμος των αρσενικών παιδιών προηγείται. Η τυχόν προτεραιότητα των κοριτσιών στο γάμο αντιφάσκει με τα σημεία 1 και 3.

Σύμφωνα με τον Καραβίδα όχι μόνο η μεγαλύτερη ηλικία οφείλεται στη "χρησιμότητα" των γυναικών αλλά και η εξαγορά. Η τελευταία "δεν είναι απλόν έθιμον, την κτονίαν του οποίου άλλως η εξέλιξις ήθελεν επιβάλλει από μακρού, αλλά συμβολίζει την πραγματικήν αξίαν της Σλαύκας γυναικός". Ενώ αντίθετα "εις αυτάς

ακριβώς τις γεωργικές και κτηνοτροφικές περιοχές μας η Ελληνίδα γυναίκα αποσύρεται βαθμηδόν από όλες τις παραγωγικές εργασίες". (ό.π., 240) Όμως και αν ακόμα δεχθούμε ως αληθή τον ισχυρισμό του ότι ήδη, στην εποχή του, οι γυναίκες στα χωριά είχαν αρχίσει να μη συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγική διαδικασία (που πάντως δεν ισχύει), η ερμηνεία του δεν είναι ικανοποιητική: παλιότερα έστω, όταν και στη νότια Ελλάδα οι γυναίκες δούλευαν στα χωράφια γιατί δεν "αναγνωριζόταν" η προσφορά τους; Γιατί δεν είχαμε κατακράτησή τους στον πατρικό οίκο και εξαγορά τους από τον οίκο του πεθερού; Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε αντιστροφή στη σχέση της ηλικίας γάμου ανδρών/γυναικών, κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι περσάσαμε από την εξαγορά στην προίκα στη νότια Ελλάδα.²

2. Μια μόνη και αντιφατική αναφορά υπάρχει από τη Σπάρτη: ενώ απαντούν στο ερωτηματολόγιο του Μάουρερ ότι "η προικισθείσα δεν δύναται ουδεμίαν άλλην απαιτησιν να έχη" από την περιουσία των γονιών της, στην ερώτηση αν οι αδελφοί υποχρεούνται να προικίσουν την κόρη απαντούν ότι "οι αδελφοί ουχι μόνον δεν προικίζουν τις αδελφάς, αλλά λαμβάνουσι από του συζύγου αυτών ολίγα χρήματα ή άλλο τι" (Χρυσανθόπουλος, 1853, 33). Η Σκουτέρη-Διδασκάλου (1983, 218) υποστηρίζει ότι η προίκα είναι "σαφώς αστική ταξική συνήθεια διεύθετης περιουσιακών κληρονομικών σχέσεων που διευρύνθηκε και διαστρεβλώθηκε ... από τα τέλη του 18ου αιώνα και έγινε κυρίαρχη πρακτική στον ελληνικό χώρο κατά τον 20ο αιώνα". Η Σαπιρό επίσης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η προίκα ως οικονομική σύμβαση ανάμεσα στις οικογένειες γαμπρού/νύφης γενικεύεται μόνο μετά το 1950 και ότι η προίκα σε ακίνητα αποτελούσε ιδιαιτερότητα των εύπορων στρωμάτων του αρχιπελάγους (SHAPIRO, 1984, 422, 397). Βα δούμε παρακάτω στο κεφάλαιο το σχετικό με την προίκα πως οι απόψεις αυτές είναι αστήρικτες. Μόνο στη Β. Ελλάδα συναντάμε το θεσμό της εξαγοράς (με την κυριολεκτική έννοια του όρου: δεν θεωρώ ότι αποτελεί εξαγορά κάθε προσφορά που γίνεται προς τη νύφη ή το σόι της από τη μεριά του γαμπρού και των συγγενών του) δίπλα σ'αυτόν της προίκας και μετάτροπη στη συνέχεια της εξαγοράς σε προίκα. Μόνη εξαίρεση στη Ν. Ελλάδα ίσως να αποτελεί η Μάνη. Πάντως και στη Β. Ελλάδα η αλλαγή από την εξαγορά στην προίκα προκύπτει ως αποτέλεσμα της

Ως προς την ύπαρξη του θεσμού της προίκας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα δεν νομίζω ότι μπορεί να υπάρξει οποιαδήποτε αμφιβολία. Ο Χρυσανθόπουλος (1853) παραθέτει όλες τις απαντήσεις που εστάλησαν στο Μάουρερ το 1833. Από όλες προκύπτει ότι ο θεσμός της προίκας υπάρχει παντού στην τότε ελεύθερη Ελλάδα, ότι οι κόρες που προικίζονται δεν έχουν στη συνέχεια κληρονομικές απαιτήσεις, ότι οι αδελφοί έχουν υποχρέωση να προικίζουν τις αδελφές σε περίπτωση θανάτου των γονέων. Υπάρχουν παραλλαγές των εθίμων από περιοχή σε περιοχή (π.χ. αν οι αδελφοί αρνηθούν να την προικίσουν, σε ορισμένες περιοχές η κόρη μπορεί να διεκδικήσει προίκα ίση με το μισό μόνο του μεριδίου των αδελφών από την πατρική περιουσία, με βάση δηλαδή τα ισχύοντα στο οθωμανικό δίκαιο) αλλά η καθολικότητα του θεσμού δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί. Θα επανέλθουμε όμως στο θέμα αυτό παρακάτω.

Δεν θα πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε, τουλάχιστον για τον ελληνικό χώρο, την αιτία της εξαγοράς στην μεγαλύτερη συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγή. Κανένα στοιχείο δεν στηρίζει την άποψη ότι στις γειτονικές περιοχές της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας ή της Θράκης που συναντάμε προίκα κι αχαρλίκι υπάρχει και διαφορετική συμμετοχή των γυναικών στις αγροτικές εργασίες. Αν όμως αντιμετωπίσουμε το θέμα από την άποψη του κύκλου ζωής του οίκου και σε συνδυασμό με τη μεγαλύτερη ηλικία των γυναικών στην περίπτωση της εξαγοράς, τότε τα φαινόμενα αποκτούν περισσότερη λογική συνοχή: Όπως είπαμε οι κανόνες "μεγαλύτερη ηλικία των γυναικών κατά το γάμο" και "κατακράτηση τους όσο το δυνατόν περισσότερο" έχουν ως αναγκαίο πόρισμα "τα αγόρια παντρεύονται πριν από τα κορίτσια". Αν μάλιστα οι χαμπροί βρίσκονται περίπου στα δεκαπέντε τους χρόνια και οι νύφες γύρω στα είκοσι, όπως υποστηρίζουν ο Καραβίδας κι ο Στεφανίδης, είναι φανερό πως μ'αυτόν τον τρόπο ο οίκος του χαμπρού

ενσωματώσης της στο ελληνικό κράτος και της αναγκαστικής, εκ των άνω, επιβολής του θεσμού της προίκας που προέβλεπε το ελληνικό δίκαιο. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρήθηκαν στη Βουλγαρία όταν νομοθετήθηκε το δικαίωμα των γυναικών να κληρονομήν εξ ίσου με τους άντρες την πατρική περιουσία. (MOSELY 1976)

βελτιώνει τη δημογραφική του ισορροπία, τη σχέση παραγωγοί/καταναλωτές, αποκτώντας ένα νέο εργαζόμενο μέλος.² Με τη λογική υπόθεση ότι κατά το χάμο των αχονιών ακολουθείται η σειρά ηλικίας, έχουμε δυο ενδεχόμενα κατά το χάμο του πρώτου γιού:

1. Να μην υπάρχουν μεγαλύτερες αδελφές. Αυτό σημαίνει πως όλα τα υπόλοιπα παιδιά του ζευγαριού είναι καταναλωτές, πως το συγκεκριμένο ζευγάρι, αν δεν συμμετέχει σε διευρυμένη οικογένεια, βρίσκεται στην πιο κρίσιμη φάση του κύκλου ζωής του --για την ακρίβεια ετοιμάζεται να την ξεπεράσει, αφού το μεγαλύτερο παιδί, ο γιος που πρόκειται να παντρευτεί, μπαίνει πια σε ηλικία πλήρως παραγωγική. Όμως, ήταν σε θέση αυτό το ζευγάρι τα προηγούμενα χρόνια να συγκεντρώσει το αντίτιμο για την εξαγορά της νύφης του γιού; Απίθανο δεν είναι, είναι όμως εξαιρετικά δύσκολο. Όσο δύσκολο θα ήταν, για να έχουμε ένα παράδειγμα πιο κοντινό στην δική μας κοινωνική εμπειρία, να προικίσει ένα απλό νοικοκυριό που δεν έχει μεγαλύτερους γιούς μια κόρη σε ηλικία 15 χρονών, με μόνη την εργασία των δύο γονιών.

2. Να υπάρχουν μεγαλύτερες αδελφές. Σ'αυτήν την περίπτωση τα πράγματα είναι ευκολότερα: Η εργασία τους μπορεί να έχει επιτρέψει τη συκέντρωση του ποσού της εξαγοράς, όπως στην περίπτωση της προίκας η εργασία των μεγαλύτερων γιών επιτρέπει την προίκιση της πρώτης κόρης. Όμως αυτή η ευτυχής δημογραφική σύμπτωση, η ύπαρξη μεγαλύτερης αδελφής θα ήταν ακόμη ευτυχέστερη αν επιτρεπόταν να παντρευτούν πρώτα οι κόρες: την εξαγορά που θα εισέπραττε το σπιτικό θα μπορούσε να την χρησιμοποιήσει για να βρεί νύφη για το γιό.

Μ'άλλα λόγια, ο θεσμός της εξαγοράς θα έκανε απλούστερη τη ζωή των ανθρώπων αν επέτρεπε να προηγείται ο χάμος των κοριτσιών: το "αντιτιμό" τους θα ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθεί για ν' "αγοραστούν" νύφες για τους γιούς. Όμως σκοπός του θεσμού δεν είναι

2. Για τις έννοιες αυτές πρέπει βέβαια να καταφύγει κανείς στον CHAYANOV (1966). Για μια συνοπτική παρουσίαση τους στα ελληνικά βλέπε Ψυχογιός (1982)

να διευκολύνει τη ζωή όσων τον ακολουθούν αλλά να δυσκολέψει το χάμο τους και τη σχέση της οικογένειας, να επιβάλλει στον οίκο τη μορφή του σύνθετου νοικοκυριού. Είδαμε πως αν προηχείται αγόρι, η πυρηνική οικογένεια στην οποία ανήκει θα δυσκολευτεί εξαιρετικά να του εξασφαλίσει νύφη. Αν όμως αυτή η πυρηνική οικογένεια αποτελεί μέρος ενός σύνθετου νοικοκυριού, είναι φανερό πως η εξασφάλιση νύφης γίνεται πολύ ευκολώτερη αφού ο "ντοματσίν", ο χέροντας της ζάντρουχκας διαχειρίζεται πολύ μεγαλύτερο ανθρώπινο και υλικό πλούτο σε σχέση με έναν αρχηγό πυρηνικής οικογένειας.³ Επιπλέον, είναι φανερό πως ο χάμος των αγοριών σε μικρή ηλικία, σε συνδυασμό με τον κανόνα της ανδροτοπικής εκκατάστασης, επιτρέπουν την χρήσιμη ανάπτυξη της ζάντρουχκας. Θεωρητικά, αν ο κανόνας επιβάλλει το χάμο των αγοριών από τα 15 τους χρόνια, σε ηλικία 30 χρονών ένας άντρας μπορεί να είναι παπούς και πριν τα 50 του να έχει δισέχονα.

Στην πραγματικότητα, η πρόωγη ηλικία χάμου των ανδρών εξουδετερώνει, από τη σκοπιά της αναπαραγωγής του οίκου, το μειονέκτημα της μεγαλύτερης ηλικίας των γυναικών που έχει ως αποτέλεσμα τη μείωση του δυνητικού αριθμού παιδιών που μπορούν να γεννήσουν: στη διαδοχή των γενεών μέσα σε 50 χρόνια θα έχουν γίνει 3 χάμοι ενώ αν η ηλικία χάμου των ανδρών ήταν στα 25 τους θα είχαν γίνει μόνο δύο. Όμως αυτοί οι τρεις χάμοι έχουν γίνει κάτω από τον πλήρη έλεγχο του εκάστοτε χέροντα. Αν ο κανόνας επέτρεπε να παντρεύονται πρώτα οι κόρες είναι φανερό ότι, ανεξάρτητα από τη σειρά γέννησης των παιδιών, κάθε επιμέρους οικογένεια θα μπορούσε να εξασφαλίσει νύφη για τον πρώτο γιό παντρεύοντας μια από τις κόρες. Από αυτή την άποψη η ζάντρουχκα δεν θα είχε λόγο να διατηρηθεί --όπως δεν θα είχε βέβαια και στην

3. Τα ποσά της εξαγοράς δεν μπορούν να θεωρηθούν ασήμαντα: ο Στεφανίδης (ό. π.) αναφέρει 10-20 λίρες για το 1934. Ο Αλεξάκης (1984, 35) αναφέρει, για την περιοχή της Φλώρινας, ποσά που ξεκινούν από τις 10 και φθάνουν τις 100 λίρες και ότι πουλούσαν και γη για να εξασφαλίσουν το αντίτιμο.

περίπτωση που δεν υπήρχε καθόλου εξαγορά ούτε έλεγχος των γάμων από τους γέροντες. Τότε όμως που θα στηρίζαν οι τελευταίοι την εξουσία τους; Οι ανεξέλεγκτοι γάμοι επιτρέπουν ίσως τη γρήγορη αύξηση του πληθυσμού, δεν επιτρέπουν όμως τη διατήρηση εξουσιαστικών σχέσεων.

Παραμένει φυσικά το πρόβλημα ότι μόνο ο Καραβίδας κι ο Στεφανίδης αναφέρουν τη μεγαλύτερη ηλικία της νύφης ως κανόνα. Όμως από την άλλη μεριά δεν αναφέρεται πουθενά κάτι το αντίστοιχο για περιοχές όπου υφίσταται ο θεσμός της προίκας. Άλλωστε τα στοιχεία της Πετρονύτη (ο Αλεξάκης δεν αναφέρει εποχή) τα οποία παραθέσαμε αναφέρονται σε περίοδο που ο θεσμός της εξαγοράς σβύνει: Η Βεσσαλία έχει ενωθεί από το 1881 με την Ελλάδα που το νομικό της πλαίσιο όχι μόνο δεν αναγνωρίζει την εξαγορά αλλά δίνει και κληρονομικά δικαιώματα στις γυναίκες, δηλαδή επιβάλλει εκ των άνω την προίκα αφού κάθε γυναίκα μπορεί να διεκδικήσει, μετά το θάνατο των γονιών της, το μερίδιο που της στερήσαν κατά το γάμο της. Γυναίκες που προικίζονται δεν μπορούν να εξαγοραστούν, οι δυο θεσμοί είναι ασύμβατοι και το πέρας από τον ένα στον άλλο δεν γίνεται αυτόματα ούτε χωρίς συγκρούσεις.

Τέτοιου τύπου διενέξεις, που προκλήθηκαν από την εκ των άνω επιβολή των κληρονομικών δικαιωμάτων των γυναικών και της προίκας, συνετέλεσαν στην αποδυνάμωση της εξαγοράς και της ζάντρουκας στη Βουλγαρία.⁴ Η κατάσταση είναι όμως εντελώς διαφορετική στις περιοχές που μελετούν ο Καραβίδας και ο Στεφανίδης: Σε αντίθεση με την Ελλάδα και τη Βουλγαρία των αρχών του αιώνα, στην τουρκική μέχρι τότε Μακεδονία δεν έχει εισαχθεί το αστικό δίκαιο, οι πληθυσμοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας εξακολουθούν να ζουν με βάση τα έθιμα τους. Είναι εύλογο λοιπόν να θεωρήσουμε πως οι περιγραφές που έχουμε για αυτήν την περιοχή αντιστοιχούν σε πλέον πρωτογενείς καταστάσεις. Άλλωστε και ο MOSELY (1976β, 61 και 66) εντάσσει την ορεινή βόρεια Ελλάδα στη "δεύτερη

2. Βλέπε σχετικά MOSELY (1976, 47) και MILKOVA (1975).

ζώνη εξάπλωσης της ζάντρουκα''-- τη ζώνη δηλαδή όπου ο θεσμός άντεξε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη περιοχή, όπως αναφέρει. Όμως το θέμα μας δεν είναι αυτή τη στιγμή η μελέτη των διαδικασιών αποδυνάμωσης των διαφόρων μορφών σύνθετων νοικοκυριών αλλά ο ρόλος του θεσμού της εξαγοράς στον ελληνικό χώρο. Διαπιστώσαμε λοιπόν ότι:

1. Δεν συνδέεται άμεσα με τη συγκεκριμένη μορφή της παραγωγικής δραστηριότητας. Υπάρχει στους νομάδες κτηνοτρόφους Αρβανιτόβλαχους, δεν υπάρχει στους επίσης νομάδες Σαρκατσαναίους. Υπάρχει στους κολλήγους Καρχακούνηδες, δεν υπάρχει στους κολλήγους της Φθιώτιδος ή της Εύβοιας.

2. Απουσιάζει πλήρως, με την πιθανή εξαίρεση της Μάνης, από τη Στερεά και την Πελοπόννησο.

3. Δεν τεκμηριώνεται η άποψη ότι η προίκα είναι επεισακτος, από τις ''πόλεις εισαχόμενος'', θεσμός που αντικατέστησε άλλες μορφές χαμηλών ανταλλαγών κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα -- τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τη Στερεά και την Πελοπόννησο.

4. Η σύζευξη εξαγορά-μεγαλύτερη ηλικία νύφης έχει ως αποτέλεσμα να δυσχεραίνει τις χαμηλές συναλλαγές. Πρόκειται για συνδυασμό εξαιρετικά ''δυσλειτουργικό'' που δεν επιτρέπει να βρεθούν εύκολα νύφες. Ακόμη και αν δεν ισχύει ο κανόνας του να προηγούνται τα αγόρια στο γάμο είναι βέβαιο ότι η προτεραιότητα των κοριτσιών, που θα διευκόλυνε την εξαγορά, δεν ακολουθείται.

5. Οι δυσχέρειες αυτές μπορούν να ξεπερνιούνται στα πλαίσια του σύνθετου νοικοκυριού, της διευρυμένης οικογένειας. Η συγκεκριμένη λοιπόν μορφή του θεσμού της εξαγοράς έχει ως συνέπεια την ενίσχυση αυτών των συγκεκριμένων μορφών ύπαρξης του οίκου.

Επομένως, αυτή η ''παράλογη'' σε πρώτη προσέγγιση ρύθμιση γίνεται ορθολογική αν την δούμε από τη σκοπιά του γέροντα που διευθύνει τον οίκο: του επιτρέπει να διατηρεί τη συνοχή του οίκου και να ελέγχει το γάμο των νεότερων μελών, τις διαδικασίες δηλαδή αναπαραγωγής του οίκου. Έτσι ή αλλιώς, είναι βέβαιο γνωστό από την εθνογραφική βιβλιογραφία πως οι αποφάσεις για το γάμο παίρνονται από τον γέροντα, ανήκουν στη δικαιοδοσία

του. Πρόκειται για κρίσιμη εξουσία, ιδιαίτερα για τους νεώτερους άντρες του οίκου γιατί μόνο μέσα από το γάμο μπορούν να ελπίζουν πως θα αποκτήσουν κάποια μέρα κι αυτοί το STATUS του αρχηγού οίκου. Όμως μια τόσο κεφαλαιώδης εξουσία απαιτεί υλικά ερείσματα. Η εξαγορά τα προσφέρει.

Πρέπει να τονίσω εδώ ξανά πως δεν αποδίδω καθολική διάσταση σ'αυτήν τη "χρήση" του θεσμού της εξαγοράς από τους γέροντες των οίκων. Αναφέρομαι στη συγκεκριμένη πραγματικότητα, στην αλληλεξάρτηση επιμέρους φαινομενικά ρυθμίσεων που παρατηρούνται στον ελλαδικό χώρο. Εξαγορά, π.χ., και διευρυμένη οικογένεια έχουμε και στην Κίνα. Όμως και οι δύο αυτοί θεσμοί εκεί λειτουργούν στα πλαίσια του κινεζικού κλαν, του TSU, που είναι εξωγαμικό κι επιβάλλει την αναζήτηση νύφης έξω από τα όρια του χωριού, της κοινότητας συμφώνα με την τρέχουσα ορολογία που εδώ τροποποιήσαμε. Παρ'όλο λοιπόν που φαίνεται ότι και στη Κίνα συνδυαζόταν, σε ορισμένες περιοχές (και περιοχή για τις διαστάσεις της Κίνας αντιστοιχεί σε κάτι περισσότερο από ευρωπαϊκό κράτος από πληθυσμιακή άποψη), η εξαγορά με τη μεγαλύτερη ηλικία της νύφης (GOODE, 1965, 287) δεν ισχυρίζομαι ότι αναγκαστικά εντάσσεται στη λογική της ενίσχυσης του σύνθετου νοικοκυριού. Γιατί παράλληλα με την εξαγορά υπάρχουν θεσμοί που δεν συναντώνται στην περιοχή μας, όπως η δυνατότητα διαγαμίας, η εγκατάσταση "παλλακίδος" στο σπίτι, η εξαγορά της νύφης και η εγκατάσταση της από πολύ μικρή ηλικία στο σπίτι του μελλοντικού γαμπρού -- και κυρίως η πολύ μεγάλη δύναμη του κινεζικού κλαν που αποτελεί την σε συγγενική βάση οργάνωση της "κοινωνίας των πολιτών" απέναντι στην αυτοκρατορική εξουσία.

Από την άλλη μεριά εμφανίζεται αντιστροφή στη συνήθη σχέση ηλικίας ανδρών--γυναικών και σε περιοχές της Ευρώπης όπου το φαινόμενο δεν συναρτάται με την εξαγορά αλλά με την κοινωνική θέση γαμπρού και νύφης ή με καταστροφικές κρίσεις όπως η σιτοδεία (MICHEL, 1978, 165): "όσο κατεβαίνουμε στην οικονομική και κοινωνική κλίμακα, τόσο περισσότερες γυναίκες είναι πιο ηλικιωμένες από τους άντρες τους" αναφέρεται για την περίπτωση της προεπαναστατικής Γαλλίας (DUPLESSIS-LE

GUELINEL, 1954, 26 --αναφέρεται από τη MICHEL). Είναι προφανές πως τέτοιου τύπου ευκαιριακές ή αναγκαστικές ρυθμίσεις που παρεκκλίνουν από τις κυρίαρχες θεσμικές ρυθμίσεις δεν μπορούν να κατανοηθούν με τον ίδιο τρόπο. Αλλωστε, το στοιχείο που μας ενδιαφέρει σε σχέση με την εξαγορά δεν είναι απλώς η διαφορά ηλικίας αλλά το αν παντρεύονται πρώτα οι γιοί ή οι κόρες. Σε περιοχές όπως η Αγγλία ή η Βόρεια Γαλλία που υπάρχει η συνήθεια του ενός μόνο κληρονόμου (πρωτοτόκια), άρρενος βέβαια, τα υπόλοιπα παιδιά πλὴν του κληρονόμου εγκαταλείπουν το σπίτι και η υπόθεση του γάμου τους δεν αφορά πλέον την οικογένεια στην οποία γεννήθηκαν. Άντρες και γυναίκες που ανήκουν σ'αυτήν την κατηγορία θα παντρευτούν όταν καταφέρουν εργαζόμενοι ως υπηρέτες σε ξένα σπίτια να συγκεντρώσουν τα αναγκαία για να στήσουν νοικοκυριό -- χωρίς ν'αποκλείεται να μείνουν και παντρεμένοι ακόμη υπηρέτες. (HAIJNAL, 1983 και 1965. LASLETT 1983). Η διαφορά ηλικίας σ'αυτές τις περιπτώσεις προκύπτει από τις ανάγκες και την κατάσταση των αποκλήρων, τους καταναγκασμούς που υφίστανται από τη νέα τους κοινωνική θέση κι επομένως δεν σχετίζεται άμεσα με τις στρατηγικές επιλογές της οικογένειας από την οποία προέρχονται. Αυτή τους απέπεμψε κι εκεί τέλειωσε η σχέση της μαζί τους. Οι διαφορές ηλικίας από μόνες τους δεν σημαίνουν πολλά πράγματα, αν δεν ενταχθούν στους γενικότερους θεσμούς που τις επιβάλλουν.

Τέλος, εντελώς διαφορετικές διαστάσεις έχει ο θεσμός της εξαγοράς σε πολυγυνικές κοινωνίες όπως οι αφρικανικές που ισχύουν και παράλληλοι θεσμοί όπως το λεβιράτο ή η διακτήρηση πολλών αυτόνομων νοικοκυριών από τον πολύγαμο άντρα, ένα με κάθε γυναίκα. Ό,τι ισχύει για τα φαινόμενα όπως η διαφορά ηλικίας ισχύει και για τους θεσμούς: οι καταναγκασμοί που δημιουργούν στα άτομα-φορείς τους δεν είναι δυνατό να συναχθούν από τη μεμονωμένη μελέτη των συγκεκριμένων θεσμών. Η διαπλοκή των δομών μπορεί να επιβάλλει όχι μόνο διαφορετικούς θεσμούς και επιμέρους ρυθμίσεις αλλά και το να έχουν οι ίδιοι φαινομενικά θεσμοί εντελώς διαφορετικές λειτουργίες από κοινωνία σε κοινωνία. Το πρόβλημα της κατανόησης της κοινωνικής ολότητας δεν ξεπερνιέται με

τον κατακερματισμό της. Ο κοινωνικός ιστός δεν κατατεμαχίζεται εύκολα σε επιμέρους ενότητες. Ούτε από την άλλη μεριά είναι νοητός ο 'αναχωρισμός' ως πρώτη και μόνη απάντηση στο πρόβλημα της ολότητας: δεν είναι δυνατό να υπάρχει 'αυτομάτη' αντιστοίχιση ανάμεσα στις παραγωγικές σχέσεις και στους θεσμούς του εποικοδομημάτων -- πολύ περισσότερο δεν είναι δυνατό να υπάρχει άμεση αντιστοίχιση ανάμεσα στην παραγωγική δραστηριότητα και τους θεσμούς (π.χ.: αξίνα = εξαγορά, αλέτρι = προίκα). Η σύγκριση μεταξύ παραγωγικών δραστηριοτήτων και σχέσεων παραγωγής έχει πολύ ταλαιπωρήσει και τη μαρξιστική σκέψη και αποτελεί μια από τις παραλλαγές του οικονομισμού. Πολύ περισσότερο απαράδεκτες βέβαια είναι οι εθνικιστικές ή και ρατσιστικές απόψεις του τύπου Σλάβοι = ζάντρουγκα = ταπεινοί κολλήγοι, Έλληνες = πυρηνική οικογένεια = ευφείς έμποροι οι οποίες παραμελούν πλήρως τα στοιχεία που η προηγούμενη άποψη υπερτονίζει.

II.8 Κύκλος ζωής, χαμηλές σχέσεις:
η προίκα και οι συνέπειές της.

Έχω γιο, έχω καρά
που θα γίνω πεθερά.
Έχω κόρη κι έχω πικρά
που θα μου χυρεύει προίκα.

(Δημοτικό. Αναφέρεται
στο άρθρο των
Τερζοπούλου/Ψυχογιού, 1984, 52)

Αναφέρθηκε προηγουμένως πως οι θεσμοί της προίκας και της εξαγοράς δεν είναι συμμετρικοί: Η εξαγορά καταλήγει στον οίκο της νύφης, στο γέροντα που τον διευθύνει δηλαδή, η προίκα ανήκει στη νύφη. Όλες οι απαντήσεις προς την βαβαρακή αντιβασιλεία που παραθέτει ο Χρυσανθόπουλος αναφέρουν πως η προίκα μπορεί να γίνει αντικείμενο αγοραπωλησίας μόνο σε έκτακτες περιπτώσεις, σχεδόν πάντα μετά τη συγκατάθεση της προικισθείσας, -- και σε ορισμένες περιοχές αποκλείεται εντελώς: "φοβουμένη τα έσχατα των ημερών της, μήπως παραμεληθή από τα τέκνα της, εβάστει την προίκα της εις καταφυγήν και παραμυθίαν της", απαντά ο Βρεσθένης Θεοδώρητος για την περίπτωση της Λακωνίας (Χρυσανθόπουλος, 1853, 37). Αλλά και σε περίπτωση που εκποιείται, η τοπική συνήθεια απαιτεί σε πολλές περιοχές την αντικατάσταση του προικώου με κάποιο άλλο κτήμα. Αξίζει να σημειώσουμε πως ενώ σ'όλη την ηπειρωτική Ελλάδα αναφέρεται ρητά πως απαιτείται η συγκατάθεση της χυναίκας, οι νησιώτες αρκούνται ν'αναφέρουν (με δυο-τρεις εξαιρέσεις μόνο) πως η προίκα εκποιείται σε κατεπείγουσες περιπτώσεις χωρίς να προσδιορίζουν αν απαιτείται η συγκατάθεση της προικισθείσας.

Είναι φανερό πως οι παραπάνω ρυθμίσεις αφορούν προίκα σε ακίνητα -- χωράφια, αμπέλια, δέντρα, σπίτια. Και τέτοια πρέπει να ήταν η συνηθισμένη μορφή της προίκας στους αγροτικούς πληθυσμούς αν λάβουμε υπ'όψη μας τη σπάνι του χρήματος εκείνη την εποχή. Αντίθετα, η εξαγορά είναι πάντα κινητά, χρήματα ή ζώα. Όμως, και στην περίπτωση που η προίκα περιλαμβάνει χρήματα ή ζώα,

υπάρχει ορισμένε φορές το "αντιπροίκι" (ακίνητο αξίας ίσης με τα κινητά, περιλαμβανομένων και των προικιών, που πρέπει η οικογένεια του γαμπρού να "γράψει" στ' όνομα της νύφης για να την εξασφαλίσει) το οποίο υπόκειται στους ίδιους περιορισμούς με την προίκα. Παρά το γεγονός ότι η γυναίκα έχει πάντα την κυριότητα του προικώου, δεν έχει τη διαχείρισή του. Μόνο στα προικιά έχει η γυναίκα σχεδόν πλήρη δικαιοδοσία, ακόμη και σε σχέση με τον άντρα της -- που αποφεύγει να μπλεχτεί στις "γυναικείες δουλειές". Η διαχείριση της προίκας ανήκει στον άντρα δηλαδή, μέχρι που γίνει σχάση, στον οικοπό μετέχει ο άντρας. Στις συγκεκριμένες συνθήκες των σύνθετων νοικοκυριών της ηπειρωτικής Ελλάδας τούτο σημαίνει πως η διαχείριση της προίκας ανήκει στον πεθερό της. Αυτός αποφασίζει για την παραχωρική αξιοποίηση της, αυτός θα καταναίμει το προϊόν της στα επιμέρους μέλη του οικοού. Το στάρι που θα προέλθει από το χωράφι-προικόο δεν ξεχωρίζει από το υπόλοιπο στάρι, όλοσ ο οικοός συμμετέχει στην παραχωρή και την κατανάλωσή του. Όταν όμως φθάσει η στιγμή της σχάσης το συγκεκριμένο χωράφι δεν θα συνυπολογιστεί για την κατανομή της πατρικής περιουσίας, τα ίσα μερίδια που επιβάλλει το παραδοσιακό (και σύγχρονο) κληρονομικό δικαιο θα χωριστούν χωρίς τις προίκες, που κάθε μια θα ακολουθήσει τη νύφη στο νέο της οικοό.

Επομένως η προίκα, σε αντίθεση με την εξαγορά, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να ξαναρχίσει, στην ίδια γενιά, ο κύκλος των χαμηλών ανταλλαγών. Η εξαγορά είναι χρήματα ή ζώα, παραδίνεται στον αρχηγό του οικοού της νύφης που μπορεί να τη χρησιμοποιήσει όπως θέλει (Πετρονώτη, 1985). Δεν έχει καμιά από τις δεσμεύσεις που συνοδεύουν την προίκα. Ο γέροντας που παρέλαβε το "δικαίωμα του πατέρα" μπορεί θεωρητικά να το χρησιμοποιήσει για να βρει νύφη για κάποιο άλλο μέλος του οικοού του. Η προίκα παραμένει αναπαλλοτριωτή ιδιοκτησία της γυναίκας που δεν μπορεί να εκποιηθεί χωρίς τη θέληση της -- πολύ περισσότερο δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως προίκα για κάποια από τις ανύπαντρες κουνιάδες της.

Ο κανόνας όμως στην περίπτωση της προίκας απαιτεί ''να μη βρεί κουνιάδες στο σπίτι'' η νύφη: πρέπει πρώτα να παντρευτούν οι θυγατέρες και μετά τα ''παιδιά''. Επιπλέον, πρέπει ο σύζυγος να έχει μεγαλύτερη ηλικία από τη σύζυγο. Εδώ προκύπτει συμμετρία σε σχέση με το μοντέλο της εξαγοράς που αναλύσαμε και παρουσιάζονται χειρότερες δεσμεύσεις: αν το πρώτο παιδί του ζευγαριού είναι κορίτσι η οικογένεια πρέπει όχι μόνο να παραχωρήσει προίκα αλλά και ένα εργαζόμενο μέλος της.¹ Σε μια κρίσιμη στιγμή του κύκλου ζωής της, δηλαδή τη στιγμή που η αναλογία παραγωγού/καταναλωτές (C/W) πρόκειται να ξεπεράσει το χειρότερο σημείο και να βελτιωθεί η κατάσταση του νοικοκυριού, αν ο γάμος γινόταν σε τόσο πρώιμη ηλικία όσο γίνεται στην περίπτωση των αχαιών της ζάντρουχας, η οικογένεια θα χειροτερεύε τη θέση της: με την υπόθεση ότι το ζευγάρι αποκτά κάθε δύο χρόνια ένα παιδί και ότι επιζούν όλα, όταν η πρώτη κόρη γίνει 15 ετών και είναι

$$\begin{array}{cccccc}
 & & & 40\Delta=0_{35} & & \\
 \hline
 I & I & I & I & I & I \\
 150 & 13\Delta & 100 & 8\Delta & 60 & 4\Delta \\
 \hline
 C/W = 8/3 = 2,7 & \text{(πριν το γάμο)} & & & & \\
 C/W = 7/2 = 3,5 & \text{(μετά το γάμο)} & & & &
 \end{array}$$

1. Στις ελληνικές συνθήκες του 19^{ου} αιώνα είναι λογικό να δεχθούμε πως τα παιδιά είναι κανονικά παραγωγικά μέλη από την ηλικία των 15 ετών: ''Η ανάπτυξις επέρχεται ταχεία και η εκ νεαρής ηλικίας εργασία καθιστά τα σώματα ρωμαλέα. Παις δέκα ή δώδεκα ετών δύναται να σκάπη ως ανήρ και εις την ηλικίαν των δεκατεσσάρων ετών κατ'ουδέν είναι υποδεέστερος του ανδρός'' (Ανόνημος, 1855, 57). Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για τις κοπέλλες, στα πλαίσια βέβαια των καθηκόντων που αναλαμβάνουν οι γυναίκες με βάση τον καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο στο εσωτερικό του οίκου.

πλέον πλήρως παραχωρικό μέλος ο λόγος καταναλωτών προς παραχωρούς (C/W) είναι 2,7 -- δηλαδή κάθε παραχωρός τρέφει 2,7 άτομα μαζί με τον εκυτό του. Αν η κόρη παντρευτεί και φύγει (μαζί μ'ένα κομμάτι της οικογενειακής περιουσίας) ο λόγος θα γίνει 3,5 -- δηλαδή κάθε παραχωρός θα εργάζεται για να συντηρήσει 3,5 άτομα. Και υπάρχει βέβαια και το πρόβλημα των προικιών που θα πρέπει να έχουν ήδη κατασκευαστεί με την προσωπική εργασία των θηλυκών μελών του νοικοκυριού και με τις πιθανές αγορές χαλκωμάτων, σεντουκιών ή και ρουκισμού. Αν ο γάμος ήταν γυναικοτοπικός κι ερχόταν χαμπρός στο σπίτι αντί να φύγει η κόρη ο λόγος θα γινόταν αμέσως 2,0 -- κάθε παραχωρός θα έτρεφε μόνο δύο άτομα. Αν παντρευόταν πρώτος ο γιός δύο χρόνια αργότερα κι έφερνε νύφη οι παραχωροί θα γίνονταν 5 (πατέρας, μητέρα, κόρη, γιός, νύφη), η περιουσία θα αυξανόταν λόγω της προίκας και ο λόγος C/V θα μειωνόταν στο 1,8.

Διαπιστώνουμε πως ο συνδυασμός των κανόνων: ανδροτοπική εκκατάσταση, προίκα, προβαδίσμα των κοριτσιών στο γάμο και μικρότερη ηλικία της νύφης από το χαμπρό είναι ο άριστος για να δυσκολέψει το γάμο. Λύση στο πρόβλημα υπάρχει ξανά στο σύνθετο νοικοκυριό, τη διευρυμένη οικογένεια, όπου οι διάφορες πυρηνικές οικογένειες θα βρίσκονται αναγκαστικά σε διαφορετικές φάσεις του κύκλου ζωής τους (επομένως δεν θα αντιμετωπίζουν μια τόσο κρίσιμη κατάσταση) και θα υπάρχει μεγαλύτερος ανθρώπινος και υλικός πλούτος.

Όμως υπάρχει, σε σχέση με τη ζάντρουγκα, μια κρίσιμη διαφορά: το κορίτσι και θα φύγει και θα πάρει μέρος της περιουσίας ως προίκα. Αντίθετα με την περίπτωση του αχοριού στην ζάντρουγκα που πλουτίζει τον οικο με μια νύφη και με αποχόνους, η κόρη του νοτιοελληνικού οίκου, η "ξενογωνιά", θα πάρει προίκα, θα φύγει και οι απόγονοι της θα πλουτίσουν κάποιον άλλον οικο. Η προίκηση της είναι καθαρή απώλεια, δεν εξασφαλίζει στον οικο κανένα από τα οφέλη που φέρνει η καταβολή της εξαγοράς. Οι αρχηγοί λοιπόν των επιμέρους πυρηνικών οικογένειων του οίκου δεν έχουν κανένα συμφέρον να αποφύγουν τη σχέση του --ιδιαίτερα όσοι πλεονεκτούν και διαθέτουν περισσότερα αχόρια. Γι'αυτό και, όπως είδαμε, γίνεται σχέση του οίκου στη Νότια

Ελλάδα με το θάνατο του γέροντα, ενώ κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει υποχρεωτικά στην περίπτωση της ζάντρουγκας.

Κατά κανόνα λοιπόν, μια οικογένεια με τη σύνθεση που μόλις περιγράφηκε θα αποτελεί μεμονωμένο νοικοκυριό. Η λύση που υπάρχει στο πρόβλημα του κρίσιμου σημείου του κύκλου ζωής στο οποίο βρίσκεται είναι να καθυστερήσει ο γάμος της κόρης², να προστεθούν κι άλλα εργαζόμενα μέλη στην οικογένεια μέχρις ότου είναι δυνατή η απώλεια ενός εργατή και της προίκας. Ακόμη κι αν η οικογένεια που περιγράψαμε αποτελεί μέρος σύνθετου οίκου, ξανά ο γάμος της πρώτης κόρης θα καθυστερήσει γιατί καμιά από τις υπόλοιπες πυρηνικές οικογένειες δεν έχει συμφέρον να την προικίσει. Μπορεί βέβαια να πάρει αυτά που η μάνα της έχει φέρει στον οίκο ως προίκα και που κατά τη σκιάση του οίκου δεν θα μοιραστούν αλλά θα ακολουθήσουν τη νύφη που τα έφερε. Όμως η προίκα είναι μέρος μόνο του χαμηλίου δασύματος: υπάρχουν και τα προικιά (ρούχα, κοσμήματα, στρωσίδια, σκεύη) που άλλα θα κατασκευαστούν μέσα στον οίκο και άλλα θ'αγοραστούν. Αντιπροσωπεύουν πολύχρονη επένδυση σε εργασία (ή και χρήματα) και η παραχώρησή τους δεν είναι λιγότερο επαχθής απ'αυτήν της προίκας.

Φυσικά, αν προηγούνται ένας ή περισσότεροι γιοι ή κατάσταση είναι απλούστερη για το νοικοκυριό. Αν μάλιστα επιτρεπόταν να παντρευτούν πρώτοι, θα ήταν εξαιρετικά ευνοϊκή: Γιατί μπορεί μιν ν'απαγορεύεται η εκποίηση της προίκας, αλλά η αξιοποίηση της (όπως και η αξιοποίηση της εργασιακής ικανότητας των νυφάδων) θα διευκόλυνε το σχηματισμό της προίκας των θυγατέρων. Όμως, αν αυτή η διεύρυνση της παραγωγικής ικανότητας

2. Δεν έχουμε δυστυχώς στοιχεία για τις ηλικίες κατά το γάμο. Οι στατιστικές της εποχής ενδιαφέρονταν φαίνεται απλώς να εντοπίσουν τις παρεκκλίσεις γιατί αναφέρονται σε κλάσεις ηλικιών "κάτω των 15", "15-35", "άνω των 35" για τις γυναίκες και "κάτω των 18", "18-45", "άνω των 45" για τους άντρες. Ούτε στα προικισύμφωνα, αυτά τουλάχιστον που μελέτησα, αναφέρονται ηλικίες. Φαίνεται πάντως πως οι συνηθέστερες ηλικίες ήταν 20-25 για τις γυναίκες και 25-30 για τους άντρες.

του οίκου γίνει μέσω του γάμου του πρώτου γιού, τα θεμέλια του οίκου κινδυνεύουν: παίρνοντας προίκα ο γιος έχει και τη δυνατότητα ν'αυτονομηθεί αμέσως ή μόλις περάσουν τα πρώτα, δύσκολα για τα καινούργια νοικοκυριά, χρόνια. Μπορεί να δημιουργήσει δικό του οίκο, να κάνει δική του οικογένεια, αφού σταματά η οικονομική εξάρτηση του από τον πατέρα. Ίσως διακινδυνεύσει να χάσει το μερίδιο του προκειμένου να κερδίσει την ανεξαρτησία του. Ακριβώς για να μην αποκτήσει αυτήν την αυτονομία είναι υποχρεωμένος από τους υπάρχοντες κανόνες 'να παντρέψει' πρώτα τις αδελφές, να μη βρει η νύφη κουνιάδες στο σπίτι. Μετά θα έρθει η σειρά του. Θεωρητικά, μπορεί και τότε να εγκαταλείψει το χέροντα και να ιδρύσει δικό του οίκο. Αν όμως κάνει κάτι τέτοιο θα χάσει όλη την εργασία του αυτών των χρόνων, θα έχει δουλέψει απλά και μόνο για να προικίσει την αδελφή. Τα μικρότερα αδέλφια που ακολουθούν θα επωφεληθούν από τη δική του δουλειά. Έστω κι αν ο χέροντας δεν μπορεί να τον αποκληρώσει πλήρως, μπορεί να τον αδικήσει, αν τον εγκαταλείψει. Αντίθετα, αν μείνει θα επωφεληθεί κι αυτός από την εργασία των μικρότερων αδελφών που έγιναν πια παρκαχωοί και περιμένουν τη σειρά τους να παντρευτούν. Άλλωστε τα χρόνια έχουν περάσει, η προοπτική της κληρονομιάς, του χωρίσματος της περιουσίας, δεν είναι τόσο απομακρυσμένη όσο πριν πέντε ή δέκα χρόνια. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι αυτή η καθυστέρηση στο γάμο αντρών και γυναικών δυσκολεύει την εμφάνιση σύνθετων οικογενειών γιατί μειώνονται οι πιθανότητες να ζει ο πατέρας όταν θ'αναπτύσσονται οι οικογένειες των γιών.

Μέσω της προίκας λοιπόν δεν ελέγχεται μόνο ο γάμος των θυγατέρων που αν δεν προικιστούν δεν μπορούν να παντρευτούν. Έμμεσα, λόγω της ύπαρξης του κανόνα που απαιτεί να παντρευτούν πρώτα οι 'τσούπες' και μετά τα 'παιδιά' ελέγχεται και ο γάμος των τελευταίων. Φυσικά, είναι πασιγνωστο πως τόσο στην Στερεά όσο και στην Πελοπόννησο η απόφαση για το ποιόν και πότε θα παντρευτούν οι κόρες ή οι γιοί, για το τι προίκες θα ζητηθούν ή θα δοθούν, ανήκει στην αρμοδιότητα των χερόντων. Η προίκα αποτελεί το υλικό υπόβαθρο αυτής της εξουσίας. Ο έλεγχος του γάμου αποτελεί όμως την κρίσιμη, την αποφασιστική εξουσία στα πλαίσια της κοινότητας. Χωρίς τους γάμους οι οίκοι, η κοινωνία των χωρικών, δεν μπορούν ν'αναπαραχθούν. Αυτό που από κάθε

νέο ή νέα εκλαμβάνεται ως προσωπική μοίρα, ως απαίτηση για "αποκατάσταση", είναι ο θεμελιώδης κανόνας για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων στα πλαίσια της κοινότητας --των παραγωγικών σχέσεων όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Θά μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι εφόσον ο γέροντας ελέγχει την περιουσία, τα παραγωγικά μέσα του οίκου, ελέγχει έτσι ή αλλιώς και τα μέλη του --άρα ο έλεγχος της προίκας δεν είναι παρά απλό συνεπακόλουθο της οικονομικής εξουσίας του γέροντα. Όμως εδώ παρεμβάινουν οι "διατροφικές δομές της συγγένειας" (STRUCTURES ALIMENTAIRES DE LA PARENTE, κατά παράφραση των STRUCTURES ELEMENTAIRES DE LA PARENTE. Ο όρος και η συλλογιστική ανήκουν στον Μεχιασού (1975)), το προφανές γεγονός ότι η βιολογική αναπαραγωγή της κοινότητας αποτελεί αναγκαστικό όρο για τη συντήρηση των μελών της που δεν μπορούν να εργαστούν. Κάθε μέλος της κοινότητας θα περάσει αναγκαστικά από τρεις φάσεις. Ως παιδί θα είναι καταναλωτής, στη συνέχεια θα γίνει παραγωγός και θα καταλήξει, στα γεράματα του, ξανά καταναλωτής. Μόνο εφόσον υπάρχουν συνεχώς πίσω κάποιοι που στο μέλλον θα μπορέσουν να γίνουν παραγωγοί είναι εξασφαλισμένη και η μελλοντική συντήρηση αυτών που σήμερα είναι παραγωγοί. Στη διαδοχή των γενεών καθένας είναι οφειλέτης αυτών που προηγούνται και πιστωτής όσων έπονται αναφέρει ο Μεχιασού (1975, 85), δίνοντας νέες, πολύ ευρύτερες διαστάσεις στην προβληματική της σχέσης καταναλωτών/παραγωγών του Τσαχιάνοφ. Η κατοχή της περιουσίας, η ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής είναι άχρηστη σε έναν ηλικιωμένο που δεν μπορεί να εργαστεί. Πρέπει κάποιοι άλλοι να εργαστούν για να τον ζήσουν --με την στοιχειωδέστερη σημασία του όρου ζωή, αυτήν της βιολογικής επιβίωσης. Αυτοί οι "άλλοι" όμως (αν δεν εξαναγκάζονται να το κάνουν λόγω της ωμής βίας που τους ασκείται, όπως στην περίπτωση των σκλάβων) θα πρέπει με τη σειρά τους να κάνουν παιδιά, να "εξασφαλίσουν τα γεράματα τους", όπως τα εξασφάλισε κι αυτός που τρέφουν τώρα. Η εξασφάλιση αυτή περνά μέσα από τον έλεγχο της επόμενης γενιάς, μέσα δηλαδή από τον έλεγχο της βιολογικής αναπαραγωγής της κοινότητας. Κι αυτό σημαίνει πρωτίστως έλεγχο των γυναικών, ώστε να εξασφαλιστεί ο έλεγχος των παιδιών

τους. Οι ανθρώπινες κοινωνίες έλυσαν κατά καιρούς και περιοχές με διάφορους τρόπους αυτό το "πρόβλημα". Ένας από αυτούς, αυτός που μας ενδιαφέρει, είναι η προίκα και οι ρυθμίσεις που τη συνοδεύουν στο χώρο και το χρόνο που αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης. Μέσω της προίκας ελέγχεται η κυκλοφορία των γυναικών, επομένως η κατανομή αυτών που έπονται, δηλαδή η αναπαράγωγή των οίκων και της κοινότητας. Και δεν αποτελεί η προίκα τη μόνη διασφάλιση: η περίφημη "παρθενιά", ο εξαναγκασμός της κόρης σε σεξουαλική αποχή μέχρις ότου δια του γάμου κατανεμηθούν οι γόνοι της με το συμφερότερο, χι' αυτόν που την ελέγχει, τρόπο είναι μια επιπλέον ρύθμιση προς αυτήν την κατεύθυνση. Και δεν είναι τυχαίο που παρθενιά και προίκα είναι συνδεδεμένες με το "πανωπροίκι", την επιπλέον καταβολή προς το γαμπρό αν αποδειχθεί ότι η νύφη δεν ήταν παρθένα. Οι γιοί πρέπει να απασχοληθούν σοβαρά με την διαφύλαξη της γονιμότητας της αδελφής τους --αλλιώς κινδυνεύουν να δουν να μειώνεται κι άλλο το μερίδιο τους από την πατρική περιουσία και φυσικά η τιμή τους μέσα στο χωριό. Επέκταση της ίδιας ρύθμισης αποτελεί και το "αχριλίκι" ή "παλληκαριάτικο", η υπό μορφήν προγαμιαίας δωρεάς (που δεν επιστρέφεται σε περίπτωση διάλυσης του γάμου ή θανάτου της γυναίκας) πρόσθετη καταβολή στο "παλληκάρι" που για πρώτη φορά παντρεύεται (Ζέππος, 1962) με γυναίκα που έρχεται σε δεύτερο γάμο.

Οι γέροντες, για να εξασφαλιστούν οι ίδιοι, πρέπει να εξασφαλίσουν για τους γιους τους παιδιά.³ Όποιος,

3. Είναι χαρακτηριστικές οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για να περιγράψει η κατάσταση του άκληρου (Πετρόπουλος, 1952β, 33): Άκληρο θωρείς, διάβολο θωρείς, Άκληρο θωρείς, τσιγκούνη θωρείς, Άκληρος, άτρυχος, Άκληρος, άθεος, Άκληρος, άχραφο καρτί, Άκληρος, θεωρπαίκτης, Ούθ'άτεκνος, κακομοιριά, Άκληρο θωρείς, πάψε τονε στο διάβολο, Από τ'άτεκνου την αυλή, αν μporήs, μηδέ νερό μην πιήs. Και για τις στείρες γυναίκες: άβχια, χρουσουζα, άχρηστο κορμί, άκαρπη, κισύρα, καταραμένη, αλτούρχητη, ακαίδευτη, μαρμάρα, σπουρίτρα. Και βεβύτατες, συνεχίζει ο Πετρόπουλος, θεωρούνται οι κατάρες: Να ξεκλήριση το σπίτι σου, κλήρα να μην ιδής, παιδί να μην κλάψη στο σπίτι σου, να καθή τ'όνομα σου, να μη σου μείνη κλήρα.

στην αγροτική παραδοσιακή κοινωνία δεν έχει παιδιά, και μάλιστα αγόρια, είναι σα να μην έχει παντρευτεί, είναι επίφοβη εξαίρεση όταν δεν είναι απλώς δυστυχισμένη. Η υιοθεσία αποτελεί μια από τις γνωστότερες λύσεις. Μια άλλη είναι η λιγότερη γνωστή λύση της "σύγκριας", της δεύτερης αστεφάνωτης γυναίκας που παίρνει ο άντρας με τη συγκατάθεση της άτεκνης επίσημης γυναίκας του (Δασκαλάκης, 1974. Λουκόπουλος, 1930, 9). Οι νέοι λοιπόν πρέπει να παντρευτούν και να κάνουν παιδιά -- με τέτοια διαδικασία όμως που να δεσμεύονται από τους γέροντες. Είδαμε ότι η προίκα αυτό το εξασφαλίζει. Το ίδιο άλλωστε πετυχαίνουν και οι ρυθμίσεις της εξαγοράς. Στην ερώτηση γιατί άραγε να υπάρχουν δύο διαφορετικές ρυθμίσεις και όχι μόνο μία (είτε η προίκα, είτε η εξαγορά) η εργασία αυτή δεν έχει τη φιλοδοξία να απαντήσει.

Πρέπει εδώ ν'αναφερθώ στις αντιρρήσεις που πρόσφατα διατυπώθηκαν (Σκουτέρη-Διδασκάλου 1983. SHAPIRO, 1984) σχετικά με την παρουσία και την έκταση του φαινομένου της προίκας στον ελληνικό χώρο. Το γεγονός ότι στη Βόρειο Ελλάδα, περιλαμβανομένης και της Θεσσαλίας, συνυπήρχαν τόσο η προίκα όσο και η εξαγορά (αχαρλίκι, μπαμπά-κακί) και ότι στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε εγκατάλειψη της εξαγοράς και υιοθέτηση του θεσμού της προίκας οδήγησε στη διατύπωση αμφιβολιών σχετικά με την καθολικότητα του φαινομένου της προικοδότησης και στη διατύπωση της υπόθεσης ή του συμπεράσματος ότι το πέρασμα από την εξαγορά στην προίκα αποτελεί γενικότερο για όλη την Ελλάδα και πρόσφατο σχετικά φαινόμενο.

Στα όρια του οθωνικού βασιλείου μόνο στην περιοχή της Μέσσης και Νότιας Προσηλιακής Μάνης (σημερινές επαρχίες Γυθείου και Οιτύλου περίπου) φαίνεται να υπήρξε παρόμοια διαδικασία.⁴ Πρέπει να γίνει σαφές όμως

4. Βλέπε σχετικά Αλεξάκη (1980, 293-307) όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία. Σύμφωνα με το συγγραφέα στην περιοχή αυτή δεν υπήρχε προίκα αλλά εξαγορά. Η προίκα αρχίζει να εμφανίζεται από το 1870 και μετά. Κατά τη γνώμη μου πάντως τα στοιχεία δεν

ότι μια τέτοια αλλαγή δεν προκύπτει αναγκαστικά και μόνο λόγω κάποιας αλλαγής στις οικονομικές σχέσεις. Το γεγονός ότι το οικογενειακό δικαίωμα του επισήμου κράτους δίνει κληρονομικά δικαιώματα στις γυναίκες αρκεί από μόνο του για να φέρει αυτήν την αλλαγή --ανεξάρτητα από το αν στη συγκεκριμένη περιοχή άλλαξαν ή όχι οι οικονομικές σχέσεις. Με το θάνατο των γονιών η κόρη μπορεί να διεκδικήσει τα δικαιώματα της --ενώ αν έχει προικισθεί "ευχαριστείται με ό,τι έλαβε". Όπως προαναφέρθηκε, ο MOSELY δίνει εκτενείς περιγραφές τέτοιων καταστάσεων που οδήγησαν στην αντικατάσταση της εξαγοράς από την προίκα, στην άμεση αλλά και μακροπρόθεσμη αποδυνάμωση της ζάντρουγκα μια που, όπως είδαμε, η προίκα δεν ευνοεί τη μακροχρονή διατήρηση του σύνθετου νοικοκυριού μετά το θάνατο του πατέρα. Σ'αυτήν την επίδραση του νομικού εποικοδομήματος πρέπει ν'αναζητήσουμε την αιτία της εισαγωγής της προίκας και στις περιοχές της Νότιας ή Βόρειας Ελλάδας που υπήρχε πριν εξαγορά και όχι στην εμπορευματοποίηση, τον

είναι σαφή: η "εξαγορά" είναι τρόφιμα (αρνιά, κατσίκια, ψωμιά) που καταναλώνονται στο τραπέζι του γάμου που δίνει η νύφη. Ο Πολίτης (1931, 237) παραθέτει μαρτυρία του Καλαποθάκη όπου φαίνεται ότι εξαγορά δίνεται μόνο όταν ο γαμπρός παίρνει νύφη από ανώτερη γενιά "και υπήκοος σχεδόν τοις συγγενεύσι της νύμφης γίνεται". Αντίθετα ο γαμπρός παίρνει προίκα αν η νύφη είναι από κατώτερη γενιά και αναλαμβάνει "να υπερασπίζεται αυτόν τε /τον πεθερό/ και τους λοιπούς του συγγενείς". Η εξαγορά και η προίκα εδώ εμφανίζονται σαν αγορά προστασίας απ'αυτόν που τη δίνει. Ο Μάουερ (1976, 130) αναφέρεται σε "συμβολικό δώρο" (όχι παραπάνω από τρία ταλλήρα και τρία ως τέσσερα κατσίκια) που δίνει ο πατέρας του γαμπρού στο συμπέθερό του. Ο Μάουερ προσθέτει πως "μόνο τα μεγάλα τζάκια συνήθιζαν να δίνουν προίκα". Ο Καλλιγιάς (1885, 211) αποδέχεται την άποψη του Μάουερ ενώ έχουμε ήδη αναφέρει την αντίφαση που παρουσιάζει η απάντηση στο ερωτηματολόγιο του Μάουερ που παραθέτει ο Χρυσανθόπουλος (1853, 33). Ο Πολίτης (1931, 236) αναφέρει ότι και στην Τεχέα της Αρκαδίας υπήρχε εξαγορά προεπαναστατικά αλλά δεν γνωρίζω άλλη μαρτυρία που να το επιβεβαιώνει.

εκχρηματισμό της οικονομίας ή την υποτίμηση της γυναικείας εργασίας όπως υποστηρίζει ο DAMIANAKOS (1981). Σε κοινωνίες όπου ισχύει η εξαγορά και ορισμένες περιοχές τους εντάσσονται σε εμπορευματικά δίκτυα, αυτό που παρατηρείται είναι η μετατροπή της εξαγοράς από δόσιμο σε είδος σε χρηματική καταβολή (GOODY, 1973, B. WHITAKER, N.D., TAPPER, 1981, REY, 1981).

Το γεγονός λοιπόν ότι στη διάρκεια του 20^{ου} ή και του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται σ'ορισμένες περιοχές εγκατάλειψη της εξαγοράς χάριν της προίκας λόγω του νομικού πλαισίου που επιβάλλει το ελληνικό κράτος δεν συνεπάγεται προφανώς καμιά 'νομοτέλεια' που να μας κάνει να αναζητούμε πριν από την προίκα την ύπαρξη εξαγοράς ή την ανυπαρξία προίκας. Το ότι η προίκα είναι γενικευμένο φαινόμενο κατά το 19^ο αιώνα είναι γενικά αποδεκτό και αρκεί να θυμίσουμε την περιγραφή του Αμπού (κ.κ, 282) στην ορεινή Παύλιτσα της Ολυμπίας ένα χωριό 'που πεθαίνει της πείνας. Δεν τρώνε κρέας παρά το Πάσχα. Δεν τρώνε ποτέ ψωμί', όπου όλοι τους ζητούν χρήματα ή προσπαθούν να τους πουλήσουν κάτι. Ανάμεσα σ'αυτούς που αγωνίζονται να τους πουλήσουν 'μία νεαρή κοπέλλα φώναζε κοκκινίζοντας 'είναι για ν'αγοράσω άντρα''. Όμως η προίκα δεν είναι φαινόμενο με αστική προέλευση που γενικεύεται κατά το 19^ο αιώνα, όπως υποστηρίζει η Σκουτέρη-Διδασκάλου. Υπάρχουν εκατοντάδες προικοσύμφωνα αλλά και πωλητήρια ή δωρητήρια προς εκκλησίες, μοναστήρια, ιδιώτες στα οποία σαφώς αναφέρεται ότι το αφιερωμένο ή πωλούμενο αμπέλι, χωράφι, ελιές, κτλ. αποτελεί προικόω.

Για την παλιά Ελλάδα που μας ενδιαφέρει τέτοια έγγραφα έχω υπόψη μου στον Λουκόπουλο (1938, 425-435) όπου παρουσιάζεται, μεταξύ των άλλων, πώληση χωραφίου 'όπου είχα από τον πατέρα μου προίκα' στον 'Πανιερώτατο και αυθέντη ημών δεσπότη της αγίας μονής της Τατάρνας' (στα 'Έγγραφα) για 1.800 άσπρα. Πρόκειται για το παλαιότερο από παρόμοια έγγραφα που υπάρχουν στο βιβλίο του Λουκόπουλου και χρονολογείται από το 1695. Πωλητήρια είναι χήρα η οποία θέλει να πληρώσει τα χρέη του άντρα της που πέθανε. Πλήθος παρόμοια έγγραφα που αναφέρονται στην Αρκαδία παρουσιάζει ο Γριτσόπουλος (1972). Η παλαιότερη αναφορά είναι του 1631 όπου δυό

μπατζανάκηδες από το Ατζιχωλο Γορτυνίας πουλούν στη Μονή Προδρόμου χωράφια που "τα είχε ο πεθερός μας παρμένα και τα ωρίζαμε εμείς". Για την Κυνουρία έχουμε αντίστοιχα έγγραφα και προικοσύμφωνα στα οποία πωλείται προικώα γη ή δίνεται γη ως προίκα από τις αρχές του 18ου αιώνα (Μακρυμικαλός, 1971 και Γιανναροπούλου 1971). Για την Τριφυλία και την Ηλεία αντίστοιχα έγγραφα που χρονολογούνται από τα μέσα του 18ου αιώνα παρουσιάζει ο Κυριακόπουλος (1984).

Ισχύει όμως γενικότερα (πέρα από το αν σε κάποιο έγγραφο ορίζεται σαφώς ότι πρόκειται για προικώα) ότι η δικαιοπρακτική ικανότητα των γυναικών για περιουσιακά στοιχεία δείχνει πως κληρονομούν και επομένως ότι προικίζονται. Κι αυτή η πρακτική ουδέποτε εξέλιπε από τον ελληνικό χώρο --η εξαγορά υπήρχε παράλληλα προς την προίκα σε άλλες περιοχές και ήταν οπωσδήποτε λιγότερο εξαπλωμένη. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να τεκμηριώνει την άποψη ότι η προίκα είναι επεισάκτος θεσμός, και μάλιστα αστικός. Ως προς τα ήθη του 19ου αιώνα, ο Παπαζαφειρόπουλος (1887, 36) μας πληροφορεί παραστατικώτατα, συμπληρώνοντας τον Αμπαύ, ότι όταν το Σάββατο πριν το γάμο πηγαίνουν οι συγγενείς του γαμπρού να παραλάβουν τα προικιά από το σπίτι της νύφης (προικολαβή) "παρουσιάζει ο επίτροπος λεχόμενος, (ως υπό του γαμπρού προφορικώς διορίζεται) το προικοσύμφωνον και ερωτά, αν τα εγγεγραμμένα εν αυτό εισιν έτοιμα και σώα, άτινα παρά τοις κυδαιωτέροις αναμετρούνται εκ δυσπιστίας και παραλαμβάνονται μετά διερεύνησιν, ως και τα συμπεφωνημένα και γεγραμμένα χρήματα νάχτι λεχόμενα". Και ο Μάουερ (1976, 106) δηλώνει πως οι οικογένειες πρέπει να συμφωνήσουν "για όλες τις λεπτομέρειες του γάμου και ιδιαίτερα για την προίκα του κοριτσιού".

Νάχτι, χωράφι, αμπέλι, σταφίδα, ελιές είναι τα απαραίτητα συμπληρώματα των προικιών. Αναφέρθηκε ήδη πως όλα αυτά παραμένουν ιδιοκτησία της γυναίκας. Για τα κινητά, ορισμένες φορές ο άντρας θα δώσει κάποιο ακίνητο ως "αντιπροίκι", θα το γράψει στο όνομα της δηλαδή --αν και πολύ πιο συνηθισμένη πρακτική ήταν η, αρκετά ή πολλά χρόνια μετά το γάμο, "αντικατάσταση" των κινητών της προίκας με ακίνητα. Τα συμβολαιογραφεία βρίθουν από τέτοιες καθυστερημένες αντικατάστασεις που βέβαια δεν μπορούμε να τις θεωρήσουμε μέρος της

χαμηλίας συναλλαγής αφού γίνεται πολλά χρόνια μετά το γάμο. Κατά κανόνα, προίκα και αντιπροίκι χωρίς τη συγκατάθεση της γυναίκας και χωρίς να συντρέχει ειδικός λόγος δεν μπορούν να πουληθούν, ούτε μπορούν να έχουν απαιτήσεις πάνω σ'αυτά τυχόν δανειστές του άντρα που βρίσκεται σε αδυναμία να τους εξοφλήσει (και σ'αυτήν την τελευταία ιδιότητα της προίκας βρίσκεται η αιτία πολλών αντικαταστάσεων που γίνονται χρόνια ή και δεκαετίες μετά το γάμο). Παρουσιάζεται εδώ μια εξουσία της γυναίκας που δείχνει ασυμβίβαστη με την κοινωνική τους θέση την εποχή που μελετάμε.⁶ Και είναι περίεργο το ότι αυτή η "εξουσία" εμφανίζεται εντονότερη στην ηπειρωτική Ελλάδα (αναφέρεται συχνότερα από το Χρυσανθόπουλο το ότι απαιτείται η συγκατάθεση της για τυχόν εκποίηση) όπου ακριβώς η θέση των γυναικών ήταν χειρότερη. Δεν είναι εύκολο επομένως να το θεωρήσουμε γυναικεία κατάκτηση. Οι συνήθειες ερμηνείας του αντιφατικού αυτού φαινόμενου είναι είτε ότι εξασφαλίζει την οικογένεια της νύφης (γιατί σε περίπτωση που πεθάνει άτεκνη η προίκα επιστρέφεται στους προικοδότες και δεν αποτελεί παρά το συμμετρικό φαινόμενο του ότι και η περιουσία του άντρα πηγαίνει στους συγγενείς του στην αντίστοιχη περίπτωση), ή ότι εξασφαλίζει τη νύφη από την αυθαιρεσία του άντρα της, ή ότι εξασφαλίζει τα παιδιά της από την κακιά μητριά που ίσως τη διαδεχθεί αν πεθάνει. Σε συνδυασμό με το αμφίπλευρο σύστημα συγγένειας που έχουμε αλλά και με την ίδια τη λογική της προίκας, ως δικαίωμα των γυναικών σε περιουσία, υποτίθεται ότι η ρύθμιση αυτή είναι λογική.

Το γεγονός όμως είναι ότι η μόνη αυθαιρεσία που ενδιαφέρει την οικογένεια της νύφης είναι η τυχόν εκκατάλειψη της από τον άντρα. Τις υπόλοιπες όλες τις υφίσταται έτσι ή αλλιώς και στο πατρικό σπίτι, τα

6. Η γυναίκα στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία (στον ηπειρωτικό τουλάχιστον χώρο, γιατί στα νησιά του Αιγαίου η κατάσταση φαίνεται πως ήταν διαφορετική) αντιμετωπίζεται ως κατώτερο ον που υποχρέωση έχει να εργάζεται, να υπακούει, να γεννοβολά. Οι σχετικές αναφορές είναι πάμπολλες και τα γεγονότα πασιγνωστά. Ενδεικτικά παραπέμπω στις εργασίες Τερζοπούλου και Ψυχογιού (1984), Οικονομίδης (1969) και Πετρονάτη (1984)

πεθερικά ο σύζυγος και οι κουνιάδοι απλώς αντικαθιστούν τον πατέρα και τους αδελφούς. Όμως δεν είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι η προίκα μένει στη γυναίκα ως ανασχετικό της διάλυσης του γάμου: η ανάγκη ελεγχόμενης αναπαρχωχής του οίκου είναι που επιβάλλει τις προικώες ρυθμίσεις και όχι το ανάποδο. Από την άλλη μεριά, το αμφίπλευρο σύστημα προσδιορίζεται ακριβώς από αυτή τη δυνατότητα εκ πλάγιου κληρονομιάς (μαζί με την ονοματολογία και τις απεχθαρέσεις του γάμου) και όχι το αντίστροφο: στην καθημερινή ζωή οι σχέσεις των αδελφών ή του πατέρα με την οικογένεια του γαμπρού τους είναι ελάχιστες και λίγο τους αφορούν τα κληρονομικά δικαιώματα των παιδιών της αδελφής/κόρης ώστε να θέλουν να τα προστατεύσουν. Η πιθανότητα του να πεθάνει άτεκνη λίγο καιρό μετά το γάμο (οπότε θα έπαιρναν οι ίδιοι την προίκα πίσω) είναι μικρή για να επιβάλει μια τόσο ισχυρή δέσμευση. Κι αν έχει περάσει πολύς καιρός η δέσμευση κάνει τη σημασία της γιατί τα άκληρα ζευγάρια, όταν απελπισθούν ότι θα κάνουν παιδιά, προσπαθούν να υιοθετήσουν από κάποιο συγγενή παιδί ή "γράφουν" την περιουσία τους στο όνομα του άλλου συζύγου --δεύτερη αιτία εμφάνισης των καθυστερημένων ανταλλακτικών προίκας.

Η σημασία του αναπαλλοτριώτου της προίκας γίνεται φανερή μόνο αν την εξετάσουμε από την πλευρά του οίκου του γαμπρού προς τον οποίο και κατευθύνεται: στόχο έχει να διαφυλάξει την προίκα ακέραιη στο διάστημα που το νέο ζευγάρι θα συνυπάρξει με τα πεθερικά και τα αδελφια του γαμπρού. Γι αυτό και στα λίγα αντιπροίκια που υπάρχουν στα προικασύμφωνα που μελέτησα και αναλύονται παρακάτω εμφανίζεται ο πατέρας του γαμπρού να εγγυάται για τα κινητά της νύφης (μερικές φορές με εγγραφή υποθήκης) και όχι ο γαμπρός. Η ρύθμιση όμως αυτή δεν έχει στόχο να προστατεύσει τα ανύπαρκτα δικαιώματα της νύφης ή αυτά της οικογένειας της' ούτε γιατί θα ήταν άδικο να μεταφερθούν περιουσιακά στοιχεία σε τρίτους (στους αδελφούς του γαμπρού): όταν χωρίζεται η πατρική περιουσία ανάμεσα στ'αδελφια η ισομοιρία είν'αδικία όταν ο μεγάλος αδελφός έχει δουλέψει σ'αυτήν δέκα, π.χ., παραπάνω χρόνια από το μικρότερο. Το αναπαλλοτριώτο της προίκας θ'αποτελέσει έρεισμα της εξουσίας του πατέρα του γαμπρού, όπως προηγουμένως, στον οίκο της νύφης αποτέλεσε έρεισμα της εξουσίας του

δικού της πατέρα: για το χαμπρό ουσιαστικός προικοδότης δεν είναι ο πεθερός αλλά ο πατέρας. Ο δικός του χέροντας θα διαλέξει τη νύφη, αυτός θα κάνει, μέσω του προξενητή ή της προξενήτρας, τις διαπραγματεύσεις με το μέλλοντικό πεθερό, αυτός θα αποφασίσει αν όσα προσφέρει η άλλη πλευρά είναι τελικά ικανοποιητικά ή όχι. Η συμμετοχή του μέλλοντος χαμπρού σ'όλα αυτά είναι από ανύπαρκτη έως ελάχιστη. Όπως μπορεί ένας χέροντας ν'αδικήσει μια κόρη δίνοντας της μικρότερη προίκα απ'όση σε μια άλλη, το ίδιο ακριβώς μπορεί ν'αδικήσει κι ένα γιο βρίσκοντας του μικρότερη προίκα σε σχέση μ'έναν άλλο. Αν όμως οι προίκες έμπαιναν στην κοινή περιουσία που θα μοιραστεί κατ'ισομοιρίαν μετά το θάνατο του είναι φανερό ότι αυτή του η εξουσία θα εκμηδενιζόταν αφού οι διαφορές στις προίκες θα εξισοροπούνταν με την εκ νέου διανομή τους. Ο γιος λοιπόν οφείλει υποταχή όχι μόνο για να του βρουν νύφη αλλά και για να του βρουν καλή νύφη, πλούσια νύφη, όμορφη, από καλό σπίτι. Η θέση του λοιπόν άμεσα είναι ίδια μ'αυτήν της κόρης (από την άποψη της προίκας). Η διαφορά τους βρίσκεται στην προοπτική: αυτός θα γίνει κάποιος μέρα χέροντας, αρχηγός οίκου, η κόρη δεν θα γίνει ποτέ.

Η προίκα λοιπόν εμφανίζεται ως η αντίθεση της εξισωτικής αρχής της ισομοιρίας. Όχι μόνο γιατί διαφοροποιεί τις κόρες από τους γιους αλλά γιατί μπορεί να διαφοροποιήσει και τους γιους μεταξύ τους. Πρόκειται για σχέση που κατανέμει τους ανθρώπους σε θέσεις μέσα στην κοινότητα. Στα πλαίσια της κοινότητας, του οικιακού τρόπου παραγωγής, η προίκα λειτουργεί ως παραγωγική σχέση --γιατί επιπλέον έχει όλα τα χαρακτηριστικά του πλεονάσματος που αποσπάται από τους άμεσους παραγωγούς, όπως θα δούμε στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

Ο κανόνας της ανδροκρατικής εγκατάστασης, η αναπαλλοτριωτή προίκα, και η προτεραιότητα των κοριτσιών στο γάμο ήσαν καθολικά φαινόμενα στη Ρούμελη και το Μωριά, πρωτογενής εμπειρία οποιουδήποτε μεχάλλω σε χωριά. Ειδικά η προτεραιότητα στο γάμο, το "ιερό καθήκον προς την αδελφή", γινόταν το ιδεολογικό όπλο

των γερόντων για τη διατήρηση της συνοχής του οίκου στο βαθμό που οι υλικοί όροι που την στήριζαν σιγά σιγά υποχωρούσαν. Υπήρχαν όμως και εξαιρέσεις. Η σημαντικότερη απ' αυτές ήταν κοινωνικά αποδεκτή: αν κάποιος ή κάποιος από τους αδελφούς ξεπερνούσαν πολύ σε ηλικία την ή τις αδελφές επιτρεπόταν να παντρευτούν πρώτοι --γιατί αλλιώς κινδύνευαν 'να τους πάρουν τα χρόνια' και να μείνουν ανύπαντροι. (Γι' αυτό και στο σχήμα Β2 του Κεφαλαίου II.2, σελ. 117, εμφανίζεται ένας παντρεμένος αδελφός ενώ υπάρχουν τρεις ανύπαντρες αδελφές). Υπάρχουν οι έρωτες, οι απαγωγές, που είναι κοινωνικά απαράδεκτα αλλά δεν λείπουν: η καταπίεση θα φέρνει πάντα και την εξέγερση. Όμως αυτές οι ατομικές εξεγέρσεις δεν αποτέλεσαν πουθενά τη σπίθα για την επανάσταση. Ο οικιακός τρόπος παραγωγής και η βασική παραγωγική σχέση που τον καθορίζει, η προίκα, δεν ανατράπηκαν από αυτούς που ήσαν οι 'προλετάριοι' του, οι γυναίκες ή τα 'μεσοστρώματα', οι νέοι δηλαδή. Ενσωματώθηκαν σιγά-σιγά ως υποτελής μορφές στον περιρρέοντα καπιταλιστικό περίγυρο.

III. Ο ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ Ο ΕΚΧΡΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

III.1 Ο Οικιακός Τρόπος Παραγωγής.

Οι επεξεργασίες του προηγούμενου Μέρους σχετικά με τη σύνθεση της οικογένειας, τον οίκο και το θεσμό της προίκας δεν είχαν άλλο στόχο παρά να προετοιμάσουν το έδαφος για την εισαγωγή της έννοιας του Οικιακού Τρόπου Παραγωγής και τον προσδιορισμό της βασικής παραγωγικής του σχέσης, της προίκας. Στόχος παραμένει πάντα η κατανόηση της οικονομικής δομής του ελλαδικού κοινωνικού σχηματισμού κατά το 19^ο αιώνα, η διερεύνηση της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο μικροκοινωνικό επίπεδο της αγροτικής κοινότητας και τα μακροσκοπικά, παγκόσμια και τοπικά, ρεύματα που τον διατρέχουν. Δηλαδή, η κατανόηση της σύζευξης των διαδικασιών απόσπασης και ανακατανομής του πλεονάσματος σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το ότι ο ελλαδικός κοινωνικός σχηματισμός της εποχής του Όθωνα και του Γεωργίου Α' δεν είναι καπιταλιστικός αποτελεί σήμερα αποδεκτή από τους πάντες θέση. Πρέπει επομένως να προσφύγουμε στην κατ'εξοχήν μεθοδολογία που διερευνά προκαπιταλιστικές κοινωνίες, την κοινωνική ανθρωπολογία. Και στα πλαίσια της να διαλέξουμε το κατ'εξοχήν 'παράδειγμα' που, βάζοντας στο επίκεντρο της προβληματικής του την οικονομική οργάνωση των κοινωνιών αυτών, αναχνωρίζει την ιδιαιτερότητα τους —αλλά επιμένει στη σημασία των παραγωγικών σχέσεων, των σχέσεων εκμετάλλευσης και των συγκρούσεων που δημιουργούν. Αναφέρωμαι βέβαια στο μαρξιστικό παράδειγμα και την εν τη ανθρωπολογία χρήση του. Χρήση που δεν είναι απαλλαγμένη από κινδύνους: απο το 1919 ήδη ο Λούκατς προειδοποιούσε (LUCACS, 1960, 266-274):

''Ο ιστορικός υλισμός είναι, όπως ήδη αναφέραμε, η αυτογνωσία της καπιταλιστικής κοινωνίας...αν τον αντιμετωπίσουμε ως επιστημονική μέθοδο, μπορεί βέβαια να εφαρμοστεί και σε εποχές που προηγήθηκαν του καπιταλισμού. Αυτό άλλωστε έγινε και εν μέρει

ήταν επιτυχημένο --το λιγότερο, έδωσε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Όμως, κατά την εφαρμογή του ιστορικού υλισμού σε προκαπιταλιστικές εποχές συναντά κανείς μιαν εξαιρετικά σημαντική και ουσιαστική μεθοδολογική δυσκολία που δεν φαινόταν στην κριτική του καπιταλισμού ... πρόκειται για τη δομική διαφορά μεταξύ της εποχής του πολιτισμού και των εποχών που προηγήθηκαν... Η καθολική ιστορική αποστολή της εκπολιτιστικής διαδικασίας που κορυφώνεται στον καπιταλισμό δεν είναι το να καταφέρει να κυριαρχήσει στη φύση .../όμως/ Η φύση είναι κοινωνική κατηγορία. Δηλαδή, αυτό που σε κάποιο συγκεκριμένο στάδιο της κοινωνικής εξέλιξης αντιμετωπίζεται ως φύση, τα χαρακτηριστικά της σχέσης ανάμεσα στη φύση και στον άνθρωπο και η μορφή που παίρνει η αντιπαράθεση του ανθρώπου προς τη φύση --με λίγα λόγια αυτό που η φύση αντιπροσωπεύει ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο της, την έκταση και την αντικειμενικότητα της-- είναι πάντα κοινωνικά καθορισμένο... Μοιάζει λοιπόν σα να υπάρχει ποσοτική μόνο διαφορά ανάμεσα στις άμεσες σχέσεις και στις έμμεσες /διαμεσολαβούμενες/ σχέσεις με τη φύση ή μάλλον ανάμεσα στις άμεσες επιδράσεις και στις έμμεσες επιδράσεις της 'οικονομικής δομής' στους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς. Όμως, μόνο μέσα από την προοπτική του καπιταλισμού αυτές οι ποσοτικές διαφορές αποτελούν απλές ποσοτικές προσεγγίσεις σε σχέση με τη δική του κοινωνική οργάνωση. Από την άποψη γνώσης που αναφέρεται στα πραγματικά χαρακτηριστικά των προκαπιταλιστικών κοινωνιών, αυτές οι ποσοτικές διαβαθμίσεις είναι ποιοτικές διαφορές που εκδηλώνονται, στο επίπεδο της γνώσης, από την κυριαρχία συστημάτων κατηγοριών εντελώς διαφορετικών, από τις εντελώς διαφορετικές λειτουργίες των επιμέρους πεδίων στο συνολικό κοινωνικό πλαίσιο. Ακόμη και στο καθαρά οικονομικό επίπεδο προκύπτουν συστήματα νόμων εντελώς καινούργια... Η οικονομική ζωή δεν αντιμετώπιζε τον ίδιο της τον εκυτό ως αυτοσκοπό, δεν ήταν ακόμη κλειστή στον εκυτό της και αυτεξούσια, δεν είχε ακόμη την αυτοτελή πληρότητα που απέκτησε στην καπιταλιστική κοινωνία. Επομένως, ο ιστορικός υλισμός δεν μπορεί να εφαρμόζεται με τον ίδιο τρόπο στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς και στους καπιταλιστικά εξελιγμένους'.

Ο Λούκατς στόχευε με την κριτική του τοποθέτηση τις οικονομιστικές ιστορικές αναλύσεις του Μέρινγκ και του Κάουτσκι και, ανεξάρτητα από το αν συμφωνεί κανείς σήμερα με ορισμένα από τα ενδιαμέσα στάδια του συλλογισμού του (ο πολιτισμός ως κυριαρχία στη φύση, η οικονομία ως έκφραση της σχέσης με τη φύση) το γεγονός είναι ότι έθετε από τότε το πρόβλημα που προσπάθησαν να λύσουν από τις αρχές της δεκαετίας του '60 οι μαρξιστές ανθρωπολόγοι: το πρόβλημα της χρήσης βασικών εννοιών του μαρξισμού (τρόπος παραγωγής, τάξεις, παραγωγικές σχέσεις, παραγωγικές δυνάμεις, βάση, εποικοδόμημα) σε προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.¹

Οι μαρξιστές ανθρωπολόγοι της δεκαετίας του '60 είχαν ν'αντιμετωπίσουν διαφορετικής φύσης προβλήματα στην προσέγγιση των προκαπιταλιστικών κοινωνιών απ'αυτά των θεωρητικών του 19^{ου} αιώνα που κατακρίνει ο Λούκατς. Δεν πρόκειται μόνο για το επιστημονικό πρόβλημα των μεθοδολογικών διαφορών ιστορίας/ανθρωπολογίας αλλά και για το πολιτικό γεγονός ότι, την περίοδο εκείνη, οι κοινωνίες της Αφρικής και της Ασίας διεκδικούσαν, με τα όπλα συχνά, την αποδέσμευση τους από τα αποικιοκρατικά δεσμά. Υπήρχε ήδη το πρόβλημα ότι οι ηγέτες της Β' Διεθνούς (Μπερνστάιν, Ζωρές, Βαντερβέλντε) στηριχμένοι στην αρχική άποψη του Μαρξ για το 'αναγεννητικό έργο' των Άγγλων στην Ινδία είχαν με τη σειρά τους υποστηρίξει τον εκπολιτιστικό ρόλο της αποικιοκρατίας

1. Αναλυτική παρουσίαση της σχετικής προβληματικής θα φόρτωνε υπερβολικά την εργασία αυτή που στηρίζεται σε ό,τι ο γράφων θεωρεί ως κεκτημένα των συζητήσεων που έγιναν όλα αυτά τα χρόνια. Σταθμούς βέβαια αποτελούν οι εργασίες των MEILLASSOUX (1960, 1964, 1967, 1975, 1977), GODELIER (1964, 1965, 1970, 1973, 1977), REY (1969, 1973, 1975), TERRAY (1969). Είχε προηγηθεί στην Αγγλία η κριτική του WORSLEY (1956) στο έργο του FORTES (1945, 1949) αλλά, απ'όσο γνωρίζω, έμεινε χωρίς άμεση συνέχεια και δεν επηρέασε τη συζήτηση στη Γαλλία. Στα ελληνικά πρώτη παρουσίαση και κριτική των σχετικών απόψεων από τη μεθοδολογική σκοπιά της 'γενεαλογίας' έχουμε από το Βέλτσο (1979). Για βιβλιογραφία και παρουσίαση των διαφόρων ρευμάτων βλέπε Σκουτέρη-Διδασκάλου (1979) και Ψυχογιός (1980, 1982, 1985).

(GODELIER, 1970, 40 και ABELES, 1982) ' ότι στη συνέχεια η Γ' Διεθνής είχε διαγράψει από το μαρξιστικό λεξιλόγιο τον όρο 'Ασιατικός Τρόπος Παραγωγής' για να υπηρετήσει σειρά από πολιτικές σκοπιμότητες του μεσοπολέμου (CHESNEAUX, 1969 και ABELES, 1982) ' τέλος, ότι η θέση του Γαλλικού Κ.Κ. ήταν επαμφοτερίζουσα σ'ότι αφορούσε την απελευθέρωση των γαλλικών αποικιών και κυρίως της Αλγερίας. Η ανάλυση των κοινωνικών σχηματισμών επομένως δεν αποτελούσε απλή επιστημονική άσκηση αλλά πολιτική πράξη --στο βαθμό που ήταν από όλους αποδεκτό ότι οι στόχοι του αντιαποικιακού αγώνα ήσαν άμεσα συνδεδεμένοι με τις παραγωγικές σχέσεις που κυριαρχούσαν στις αντίστοιχες κοινωνίες. Υπήρχε επίσης η πολιτικο-επιστημονική πρόκληση του WITTFOGEL (1964) με την ανάλυση του ανατολικού δεσποτισμού και τον παραλληλισμό με τη Σοβιετική Ένωση, το κλίμα έρευνας και προβληματισμού που είχε δημιουργήσει η αποσταλινοποίηση. Η αλτουσεριανή σχολή, που επηρέασε βαθειά τις αναζητήσεις στο χώρο της ανθρωπολογίας, εμφανίστηκε μέσα σ'αυτές τις περιστάσεις. Παράλληλα υπήρχαν οι επιδράσεις της αγγλοσαξωνικής οικονομικής ανθρωπολογίας και της οικονομικής ιστορίας, κυρίως μέσα από το έργο του POLANYI (1957), του HOBBSBAWM (1964), του SAHLINS (1972, περιέχει παλιότερα άρθρα του). Πρέπει τέλος να προσθέσουμε και τους νέους ορίζοντες που άνοιξε η μετάφραση και δημοσίευση του έργου του CHAYANOV (1966).²

Ο όρος 'Οικιακός Τρόπος Παραγωγής' (DOMESTIC MODE OF PRODUCTION) πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Σάλινς ο οποίος αξιοποιεί και αναδιατυπώνει τις θεωρητικές προσεγγίσεις του Τσαγιάνοφ. Σύμφωνα με τον τελευταίο, 'κάθε οικογενειακή /αγροτική/ εκμετάλλευση έχει ένα φυσικό όριο στην παραγωγή της που καθορίζεται από τη σχέση ανάμεσα στην ένταση της ετήσιας εργασίας της οικογένειας και το βαθμό ικανοποίησης των αναγκών της'

2. Για το ιστορικό της δημιουργίας της γαλλικής ανθρωπολογικής σχολής και τις αντιθέσεις των διαφόρων ρευμάτων βλέπε BLOCH (1983), GODELIER (1980), FOSTER-CARTER (1978)

(CHAYANOV, 1966, 82). Και επειδή τόσο η ένταξη της εργασίας όσο και οι ανάγκες της οικογένειας καθορίζονται από τη δημογραφική της σύνθεση και κυρίως από το λόγο καταναλωτές/παραγωγοί (C/W), ο Τσαχιάνοφ δείχνει με παραδείγματα από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της Ρωσίας της εποχής του τη σημασία της σύνθεσης της οικογένειας για την κατανόηση της παραγωγικής της δραστηριότητας. Ο Σάλινς ενσωματώνει το σχήμα του Τσαχιάνοφ στις δικές του απόψεις για την "πρώτη κοινωνία της αφθονίας" (Σάλινς, 1981) και διατύπώνει τον "κανόνα του Τσαχιάνοφ", όπως τον ονομάζει, ως εξής: "Η ένταξη της εργασίας σ'ένα σύστημα οικογενειακής παραγωγής /αξιών/ χρήσης, μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα προς τη σχετική εργασιακή ικανότητα της παραγωγικής μονάδας" (SAHLINS, 1972). Με άλλα λόγια, τα νοικοκυριά δεν αξιοποιούν πλήρως το εργατικό τους δυναμικό αλλά το υποχρησιμοποιούν αρκούμενα σ'ένα "μέσο", κοινωνικά καθορισμένο, βιοτικό επίπεδο: ο οικιακός τρόπος παραγωγής δεν είναι σε θέση από μόνος του να παράγει πλεόνασμα, οι πρωτόγονες κοινωνίες έχουν πεπερασμένες ανάγκες και παραγωγικούς στόχους, οι "απεριόριστες ανάγκες" του σημερινού ανθρώπου είναι δημιούργημα του καπιταλισμού.

Η έννοια του οικιακού τρόπου παραγωγής, όπως θα χρησιμοποιηθεί σ'αυτήν την εργασία, προκύπτει (αλλά δεν ταυτίζεται) από τη συνώνυμη έννοια του Μεγισσού και τον "γενιακό τρόπο παραγωγής" (MODE DE PRODUCTION LIGNAGER) του Ρε (MEILLASSOUX, 1975 και REY, 1975, 1981). Οικιακός Τρόπος Παραγωγής (ΟΤΠ) είναι ο τρόπος παραγωγής που δομεί τον κοινωνικό σχηματισμό της κοινότητας, έχει ως θεμελιώδη παραγωγική μονάδα τον Οικο και ως κυρίαρχη παραγωγική σχέση την Προίκα. Άρχουσα τάξη του ΟΤΠ είναι οι γέροντες, υποτελής τάξη οι γυναίκες. Η παραγωγή της προίκας αποτελεί παραγωγή πλεονάσματος που το ιδιοποιούνται/ελέγχουν οι γέροντες. Μέσω του ελέγχου του πλεονάσματος οι γέροντες ελέγχουν την κοινότητα.

Η μελέτη ενός τρόπου παραγωγής πρέπει να ξεκινά από τη βασική παραγωγική του σχέση, "την ειδική οικονομική μορφή" με την οποία αντιλείται υπερεργασία (πλεόνασμα),

τη σχέση εκμετάλλευσης δηλαδή.³ Σ'αυτή τη φάση των επεξεργασιών ως ξεχάσουμε ότι ο Οικιακός Τρόπος Παραγωγής είναι υποταγμένος σε κάποιον άλλο και επομένως πρέπει να μεταφέρει σ'αυτόν πλεονάσματα (φόρους, χαιοπρόσοδο, τόκους). Ας υποθέσουμε πως ο κοινοτικός κοινωνικός σχηματισμός δομείται μόνο από ένα τρόπο παραγωγής, τον οικιακό και ως προσπαθήσουμε να δούμε το ρόλο της προίκας και αν θεμελιώνεται ο ισχυρισμός ότι αποτελεί τη βασική παραγωγική του σχέση.

Το ότι η προίκα παράγεται είναι προφανές: με τη μορφή των προικιών ενσωματώνεται σ'αυτήν πολύχρονη εργασία των γυναικών του οίκου. Με τη μορφή της καθαυτό προίκας (χωράφι, αμπέλι, ελιές) κρυσταλλώνεται σ'αυτήν πολύχρονη εργασία όλων των μελών του οίκου. Γιατί ακόμη και το άσπαρτο χωράφι απαιτεί εργασία για να είναι παραγωγικό μόλις σπαρθεί, έστω κι αν αυτή η εργασία είναι μόνο ξελόγχωμα. Πολύ περισσότερη εργασία απαιτεί βέβαια η δημιουργία (παραγωγή δηλαδή) των φυτειών: πολλές φορές για να φυτευτεί αμπέλι κάποιες οικογένειες θα εργαστούν, χωρίς αμοιβή, φίλοι και συγγενείς στα πλαίσια της ανταποδοτικής αλληλοβοήθειας στα πλαίσια της κοινότητας (Πετρόπουλος, 1944. Κουκκίδης, 1948) Φυσικά, τόσο το χωράφι όσο και το αμπέλι, η σταφίδα, ο ελαιώνας απαιτούν στη συνέχεια ετήσια εργασία όχι μόνο για να παράχουν αλλά και για να διατηρούν την παραγωγική τους ικανότητα, κατά τον ίδιο τρόπο που τα

3. "Η ειδική οικονομική μορφή με την οποία αντλείται απλήρωτη εργασία από τους άμεσους παραγωγούς καθορίζει τη σχέση κυριαρχίας και υποδούλωσης, όπως αναφέρεται άμεσα από την ίδια την παραγωγή, και η οποία (σχέση κυριαρχίας) αντεπιδρά με τη σειρά της καθοριστικά στην παραγωγή. Αποτελεί τη βάση κάθε μορφής οικονομικής κοινότητας ... Στην άμεση σχέση των ιδιοκτητών των όρων της παραγωγής με τους άμεσους παραγωγούς ... πρέπει ν'αναζητήσουμε πάντα το πιο κρυφό μυστικό, την κρυμμένη βάση όλης της κοινωνικής συγκρότησης" (Μάρξ, 1978, III, 972).

μηχανήματα απαιτούν συντήρηση, επιδιόρθωση κι αντικατάσταση. Η διαφορά βρίσκεται στο ότι για το χωρικό οι διαδικασίες παραγωγής των μέσων παραγωγής (''επενδυτικές'') και παραγωγής αγαθών εμφανίζονται ως διαφορετικές μόνο στην αρχική φάση του ξελογχώματος ή του φυτέματος. Κατόπιν, η εργασιακή διαδικασία παίρνει τη μορφή ενιαίας πράξης που φαινομενικά αποσκοπεί απλώς στην εξασφάλιση της ετήσιας παραγωγής. Τα ίδια ακριβώς ισχύουν βέβαια και για τα ζώα: η συντήρηση ή αύξηση του μεγέθους του κοπαδιού είναι άμεσο αποτέλεσμα της καθημερινής εργασίας που στόχο έχει το ''μαξούλι'', την παραγωγή δηλαδή κρέατος, μαλλιού, γάλακτος.

Το ότι η προίκα αποτελεί πλεόνασμα είναι κι αυτό προφανές: η παραγωγή της προίκας δεν αποσκοπεί στην κάλυψη των άμεσων αναγκών των παραγωγών, (γι' αυτό και την αγνοούν οι οικογενειακοί προϋπολογισμοί που παραθέσαμε) παράχεται πέραν αυτών για να φύγει από τον οίκο μόλις παντρευτεί η κόρη. Η κατασκευή των υφαντών προικιών ιδιαίτερα είναι σαφώς διακριτή διαδικασία: θα φυλαχτούν προσεκτικά στην άκρη και θα αυξάνουν συνεχώς όχι τα στρωσίδια, τα ρούχα ή τις κρεβατοστρώσεις της οικογένειας αλλά το ''χιούκο'' της μέλλουσας νύφης. Η παραγωγή μέσων παραγωγής που θα δοθούν ως προίκα είναι βέβαια αξεδιόλυτα δεμένη με την παραγωγή/αναπαραγωγή των περιουσιακών στοιχείων του οίκου αλλά η πλεονασματική μορφή τους αποδεικνύεται ακριβώς από την παραχώρησή τους και την εν συνεχεία ικανότητα του οίκου να συνεχίσει να υπάρχει και χωρίς αυτά. Ως πλεόνασμα δηλαδή εννοείται αυτό που, με τη μία ή την άλλη μορφή, πράγματι αποσπάται, φεύγει, από τον οίκο και όχι αυτό που ''υπερβαίνει τις κοινωνικά προσδιορισμένες ανάγκες συντήρησης του'' και το οποίο προφανώς είναι απροσδιόριστο (Ντομπ, 1976, 307. REY, 1981, 340) --εκτός κι αν το ορίσουμε ως το ''βιολογικό διατροφικό ελάχιστο'' που όμως είναι προφανές ότι δεν έχει κοινωνικό χαρακτήρα αλλά παραμένει εσαεί περίπου προσδιορισμένο από τις ανάγκες σε θερμίδες, υδατάνθρακες και πρωτεΐνες του ζώου HOMO SAPIENS.

Αυτό που φαίνεται να μπερδεύει τα πράγματα είναι το γεγονός ότι για τα προικιά και την προίκα δεν δούλεψαν μόνο γυναίκες αλλά και άντρες --ακόμη κι αυτός ο

γέροντας: είτε έμμεσα για να συγκεντρωθούν οι πρώτες ύλες των προικιών είτε άμεσα για να παραχθεί το χωράφι ή το αμπέλι. Γι αυτό το τελευταίο μάλλον ίσως να ερχάστηκε και το σύνολο της κοινότητας. Κι αυτό που φαίνεται να τα μπερδεύει ακόμη περισσότερο είναι το γεγονός ότι την προίκα θα την πάρουν οι θυγατέρες: οι άντρες του οίκου δούλεψαν λοιπόν χι'αυτές κι όχι το ανάποδο. Όμως, ακριβώς, αν τα πράγματα δεν ήσαν μπερδεμένα, αν η εκμεταλλευτική σχέση δεν ήταν κρυμμένη, καλυμμένη με πλήθος ιδεολογήματα που παίρνουν τη μορφή των γεγονότων, δεν θα μπορούσε ποτέ να λειτουργήσει ως τέτοια.

Η περίπτωση της κυριότητας της προίκας από τη γυναίκα αποτελεί στην πραγματικότητα εξαιρετο παράδειγμα της μαρξικής διαφοροποίησης μεταξύ της 'ιδιοκτησίας' ως νομικού θεσμού του εποικοδομημάτων και του 'πραγματικού ελέγχου' της παραγωγικής διαδικασίας και του παραχόμενου πλεονάσματος που αναφέρονται στη βάση ενός Τρόπου Παραγωγής, δηλαδή στις παραγωγικές του σχέσεις που εδώ μελετάμε. Η κυριότητα της γυναίκας είναι πραγματική μόνο στα προικιά' στα ακίνητα (χωράφια, σταφίδες, αμπέλια και, σπανιότατα, σπίτια) που δίνονται ως 'προίξ αδιατίμητος' ο έλεγχος της είναι κατασταλτικός, μπορεί δηλαδή σε στιγμές κρίσης να αρνηθεί την πώληση τους. Για την καθημερινή, την παραγωγική αξιοποίηση τους, αυτή που θα εξασφαλίσει τη ζωάρκεια του οίκου, η επέμβασή της είναι απλώς αδιανόητη --όπως αδιανόητη είναι (και νομικά άλλωστε) η δυνατότητα της να τα διαθέσει σε τρίτους: η συγκατάθεση του άντρα της είναι αναγκαία. Ως προς τα χρήματα δε που συνοδεύουν την προίκα, για τη χρήση τους δεν της πέφτει κανείς απολύτως λόγος. Το ίδιο άλλωστε συμβαίνει και στην περίπτωση που τα ακίνητα της προίκας θα δοθούν 'διατετιμημένα' όποτε ο σύζυγος μπορεί να τα διαθέτει ως βούλεται, σαν χρήματα, χωρίς τη συγκατάθεση της γυναίκας του. Σε ορισμένες περιοχές μάλλον, όπως στη Βόνιτσα, το προικοσύμφωνο υπογραφόταν μόνο από τους προικοδότες (τον πατέρα της νύφης δηλαδή ή τον αδελφό αν ο πατέρας είχε πεθάνει, ή τη μητέρα αν δεν υπήρχε ενήλικος αδελφός) και τον γαμπρό: το θέμα δεν αφορούσε

τη νύφη. Αλλά και στις περιοχές που συνοπέγραφε η νύφη το προικοσύμφωνο, στην περιοχή των Λεκαρινών για παράδειγμα, όχι μόνο είναι ο γαμπρός παρών και συνοπέγραψε (αν και θεωρητικά η νύφη προικίζεται και όχι αυτός) αλλά και συνήθως, ιδιαίτερα προς τα τέλη του αιώνα, εγγυάται ο ίδιος ο γαμπρός με την περιουσία του ότι αρκείται σ'αυτά που πήρε, ότι η προίκα αντιπροσωπεύει το "αληθές πατρικομητρικόν μερίδιον της", κατά την τυπική έκφραση των συμβολαίων, και δεν πρόκειται στο μέλλον να έχει άλλες απαιτήσεις: δεν πρόκειται δηλαδή να ζητήσει στο μέλλον και κληρονομικό μερίδιο στο όνομα της συζύγου του. Αξίζει βέβαια να αναφέρουμε ότι υπάρχουν και προικοσύμφωνα στα οποία ως προικολήπτης υπογράφει ο πατέρας του γαμπρού και όχι ο γαμπρός.

Ποιος όμως παράγει την προίκα; Η κρατούσα αντίληψη θέλει την κόρη ν'αποτελεί βάρος γιατί ένα κομμάτι της οικογενειακής περιουσίας θα φύγει με το γάμο της. Το γεγονός ότι η ίδια η κόρη έχει εργαστεί για τη δημιουργία αυτής της περιουσίας συνήθως "ξεχνιέται". Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι ακόμη και ξένοι μπορεί να έχουν εργαστεί για να δημιουργηθεί π.χ. ένα αμπέλι που θα δοθεί σαν προίκα, στα πλαίσια της κοινοτικής αλληλοβοήθειας. Όμως αυτή η αλληλοβοήθεια είναι ανταποδοτική και σίγουρα και η κόρη έχει προσφέρει αντίστοιχη εργασία σε άλλους οίκους. Το πρόβλημα λοιπόν είναι ο καταμερισμός της εργασίας μέσα στην οικογένεια και η συμμετοχή των γυναικών σ'αυτήν. Σ'ότι αφορά τις γεωργικές εργασίες, μόνο στο όργωμα και στο σκάψιμο με την αξίνα δεν συμμετέχουν οι γυναίκες --αν και σε στιγμές ανάγκης θα πιάσουν και αξίνα και αλέτρι. Ως προς τις ποιμενικές, δεν αναλαμβάνουν, υπό κανονικές συνθήκες πάλι, τη φύλαξη των προβάτων ή των χιιδιών όταν αυτά βόσκουν σε απομακρυσμένα από τον τόπο κατοικίας λειβάδια: κυρίως το καλοκαίρι δηλαδή, για τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους, που τα ζώα βρίσκονται στο βουνό, σε απόσταση ωρών συνήθως από το σπίτι ή την καλύβα. Το βοτάνισμα και το θέρισμα, για τα δημητριακά είναι κατ'εξοχήν γυναικείες εργασίες. Το ίδιο ισχύει για το καράκι, το κορφαλόημα, τον τρύχο. Και φυσικά,

στις γυναικικές ανήκουν όλες οι λεγόμενες "οικιακές" φροντίδες που συνήθως κατατάσσονται στις "μη παραγωγικές" ενασχολήσεις.

Είναι βέβαιο ότι μια αποτίμηση με βάση το χρόνο εργασίας θα αποδείκνυε ότι οι γυναικικές συμμετέχουν περισσότερο στην παραγωγή του οικιακού πλούτου σε σχέση με τους άνδρες. Επίσης βέβαιο είναι ότι, με την πιθανή εξαίρεση των περιπτώσεων που δεν υπάρχουν αγόρια, ότι οι κόρες ποτέ δεν παίρνουν το ακριβές πατρομητρικό τους μερίδιο αλλά μικρότερο και χι' αυτό το λόγο στα προικοσύμφωνα μπαίνει πάντα ο όρος ότι το νέο ανδραγυνο δεν έχει άλλες απαιτήσεις. Στην οικογενειακή περιουσία βέβαια είναι κρυσταλλωμένη και η εργασία όχι μόνο της τρέχουσας αλλά και προηγούμενων γενεών και επομένως το μερίδιο που αντιστοιχεί στο κάθε μέλος του οίκου είναι μεγαλύτερο από την εργασία που το ίδιο έχει καταβάλλει. Αντιστοιχεί η προίκα τουλάχιστον στην εργασία που έχει καταβάλλει, στον πλούτο που έχει παράγει η θυγατέρα όσο καιρό ζούσε με τους γονείς και τα αδέρφια της;

Στοιχεία για το ύψος της προίκας και τις μεταβολές του θα παραθέσω αμέσως μετά με βάση σειρά προικοσυμφώνων από την περιοχή των Λεκαίνων. Αξίζει εδώ απλώς να αναφερθεί ότι υπάρχουν ανάμεσα στα άλλα και δύο προικοσύμφωνα από τα Λεκαινά, ένα του 1894 και ένα του 1902, που αφορούν προίκιση υπηρετιών από τους κυρίους τους. Το πρώτο είναι ύψους 2.600 δραχμών (900 δρχ. ρουκισμός, 700 δρχ. μετρητά, οικία 1.000 δρχ.) το δεύτερο 3.000: 1.000 ρουκισμός, 1.000 μετρητά, 1.000 ένα χωράφι 25 στρεμμάτων. Πρόκειται για κλασσική περίπτωση "ψυχικού", εργασίας δηλαδή της κόρης από μικρή ηλικία κοντά σε συγγενείς ή φίλους με αντίτιμο την προίκιση της (Ζέπος και Ζέπος, 1931, 22). Στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται ότι η προικοδοτούμενη δούλεψε 10 χρόνια, το δεύτερο δεν αναφέρει χρονική περίοδο. Και στα δυο αναφέρεται ρητά ότι το νέο ζευγάρι ευχαριστείται με την προίκα και "παρκιτείται πάσης άλλης απαιτήσεως μισθού" για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει η νύφη. Οι δυο προικοδοτές αναφέρονται ως κτηματίες και οι γαμπροί ως γεωργοί. Κατά την περίοδο 1880-1892 προκύπτει ότι ο μέσος όρος των προικών μεταξύ

χωρικών (κτηματιών και γεωργών) ήταν 2.377 δρχ. ενώ κατά την περίοδο 1899-1903 ήταν 3.464 δρχ, δηλαδή η προίκα που πήραν οι δυο υπηρέτριες ως αμοιβή της εργασιακής τους δύναμης είναι κατά 10% ανώτερη στην πρώτη περίπτωση και κατά 15% κατώτερη στη δεύτερη από τις προίκες που παίρνουν όσες κόρες κτηματιών ή γεωργών τις παντρεύουν οι ίδιοι οι γονείς. Οι τελευταίες, θα εξασφάλιζαν δηλαδή την ίδια περίπου προίκα αν, αντί να εργάζονται στον οικο του πατρός τους, έβγαζαν στην "αγορά εργασίας". Αντίστοιχα, αν ο πατέρας είχε κόρη αντί για υπηρέτρια το τελικό κόστος θα ήταν για αυτόν το ίδιο --αν και θα πρέπει να προσθέσουμε το αρχικό "κόστος" της θυγατέρας, την ανατροφή της μέχρι να γίνει παραγωγικό μέλος.

Όμως, ο οίκος του πατρός δεν είναι αγορά, δεν είναι οίκος εμπορίου. Η οικογένεια δεν παράγει ανταλλακτικές αξίες, παράγει αξίες χρήσης. Οι οικογενειακές σχέσεις δεν δραχμοποιούνται, στα πλαίσια του οικιακού τρόπου παραγωγής δεν υπάρχει το γενικό ισοδύναμο, το χρήμα. Η εργασία, όπως και η παραγωγή, είναι εξειδικευμένα, οι διαφορές στην εργασιακή προσφορά κάθε μέλους του οίκου είναι ποιοτικές και όχι ποσοτικές. Σημασία δεν έχει ο ακριβής χρόνος που καταναλώθηκε στο όργωμα από τον άντρα, στον αρχαλειό από την γυναίκα, στη μεταφορά νερού από το πηγάδι ή την πηγή από την κόρη. Δεν υπάρχει ενιαίο μέτρο του χρόνου, όπως δεν υπάρχει και ενιαίο μέτρο για την παραγωγή: το μάλλι δεν μπορεί να αντικαταστήσει το στάρι, το πρώτο προορίζεται για το ρουχισμό, το δεύτερο για τροφή. Οι ισοπεδωτικές διαδικασίες της αγοράς που μπορούν να εξομοιώνουν, να καθιστούν ισοδύναμες, διαφορετικές ποιότητες χρόνου και προϊόντων δεν υπάρχουν στα πλαίσια του οικιακού τρόπου παραγωγής. Ο πλούτος που προκύπτει μέσα από αυτές τις διαδικασίες δεν είναι "έναν σωρός εμπορευμάτων" ανταλλάξιμων μεταξύ τους. Πρόκειται για πολλούς, διακριτούς σωρούς αγαθών που το καθένα έχει ειδική χρήση. Οι δραχμικές αναγωγές που προαναφέρθηκαν έχουν προφανώς ενδεικτικό χαρακτήρα και αναφέρονται σε μια εποχή όπου η σύζευξη οικιακού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι πλέον γεγονός. Γι'αυτό και στα

παιλιότερα προικοσύμφωνα (π.χ. του 18^{ου} ή των αρχών του 19^{ου} αιώνα: Μακρυμικάλλος, 1971) ούτε για τα προικιά ούτε για τα ακίνητα ή τα ζώα γίνεται εκτίμησή τους σε νομισματικά ισοδύναμα. Η προίκα είναι εξ ορισμού αδιατίμητος, κατά τη νομική ορολογία, η διατετιμημένη προίκα θα προκύψει με την επέκταση της χρήσης του χρήματος, η αναγωγή των αγαθών που αποτελούν την προίκα σε δραχμές θα επιβληθεί αναγκαστικά στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα προκειμένου το κράτος να παίρνει το καρτώσημό του και οι συμβολαιογράφοι την αμοιβή τους.

Προφανώς, το απόλυτο ύψος της προίκας (είτε σε φυσικές μονάδες εκφρασμένο είτε σε δραχμές) εξαρτάται από τον όγκο των αδιατίμητων σωρών που έχουν παραχθεί και με την ερχασία της και επομένως οι διάφοροι οίκοι θα ανταλλάσσουν διαφορετικές προίκες, ανάλογες με τις παραγωγικές τους δυνατότητες. Το παράδειγμα όμως των προικιών των υπηρετιών σε συνδυασμό με το ότι στις αρχές του 19^{ου} αιώνα έχουμε, όπως θα δούμε, πληθωριστικές τάσεις στις προίκες (δηλαδή οι προίκες παιλιότερα ήσαν μικρότερες) οδηγεί με ασφάλεια στο συμπέρασμα πως οι θυματέρες στα πλαίσια του οικιακού τρόπου παραγωγής παίρνουν από τον πλούτο του οίκου μικρότερο μερίδιο απ' αυτό που τους αναλογεί. Το ύψος αυτού του μεριδίου θα καθοριστεί από τη διαπραχμάτευση ανάμεσα στους δυο χέροντες. Επιπλέον αυτά τα δυο προικοσύμφωνα υπηρετιών δείχνουν με σαφήνεια τον πλεονασματικό χαρακτήρα της προίκας: όσα παίρνουν οι δυο κόρες είναι προφανώς πέραν των αναγκών άμεσης επιβίωσης τους. Οι ανάγκες αυτές καλύπτονταν, όσα χρόνια δούλευαν, από τα ίδια τα αφεντικά τους.

Από το γεγονός ότι δεν αποφασίζει η ίδια η γυναίκα για το γάμο της και ότι δεν έχει παρά τυπικά τον έλεγχο της προίκας προκύπτει εξ άλλου ότι δεν έχει και τόση σημασία το ύψος της. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι η προίκα αποτελεί το πλεόνασμα του οίκου, ότι το πλεόνασμα αυτό το διαχειρίζεται ο χέροντας και όχι οι άμεσοι παραγωγοί, ότι κυκλοφορεί μεταξύ των χέροντων, ότι η παραγωγή του είναι αναγκαστικά προκειμένου να αναπαράχθει ο οίκος και επομένως ο οικιακός τρόπος παραγωγής. Η προίκα λοιπόν αποτελεί την παραγωγική του

σχέση. Συνολικά βέβαια, στο επίπεδο της κοινότητας, η προίκα είναι, για τους χωρικούς, ανύπαρκτη ως πλεόνασμα. Εξαφανίζεται κατά την κυκλοφορία της ανάμεσα στους οίκους, από χέρια γέοντα σε χέρια γέροντα δηλαδή. Η διευρυμένη αναπαραγωγή του ΟΤΠ την απορροφά --μ'αυτήν την έννοια ο ΟΤΠ δεν παράγει πλεόνασμα. Η προίκα εμφανίζεται σαν απλή παραγωγή αξιών χρήσης --ενώ προορίζεται για ανταλλαγή, είναι η μόνη παραγωγή που έχει τέτοιο τέλος. Είναι τέλος φανερό πως η σύλληψη αυτού του λανθάνοντος στα πλαίσια του οικιακού τρόπου παραγωγής πλεονασματος ενδιαφέρει εξαιρετικά τους κυρίαρχους τρόπους παραγωγής του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο ανήκει η κοινότητα.

III.2 Το ύψος της προίκας.

Στον Πίνακα III.2.1 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την επεξεργασία των στοιχείων 106 προικοσυμφώνων που αναφέρονται σε γάμους που έγιναν στην περιοχή του Δήμου Μυρτουντιών¹ στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στα πρώτα χρόνια του 20^{ου}. Τα προικοσύμφωνα προέρχονται από τα Βιβλία μεταγραφών του υποθηκοφυλακείου Λεκαίνων, πρωτεύουσας του τέως Δήμου.² Αν κατατάξουμε τα προικοσύμφωνα χρονολογικά με βάση τις φάσεις που περνά το κύριο προϊόν της περιοχής, η σταφίδα, αμέσως προκύπτει από αυτά ότι το ύψος της προίκας αυξάνεται στην περιοχή των Λεκαίνων όταν περνάμε από την περίοδο Α' (1857-1879, το 1857 είναι η πρώτη χρονιά λειτουργίας του υποθηκοφυλακείου) στην Β' περίοδο (1880-1892, περίοδο μέγιστης ακμής της σταφίδας): από 3.800 δρχ. γίνεται 4.900 (αύξηση 30%) για το σύνολο των "αστών" και των "αχρωτών".³

1. Ο Δήμος Μυρτουντιών βρισκόταν βορείως του Πηνειού και περιελάμβανε τους οικισμούς Λεκαίνια, Αντραβίδα, Βαρθολομιό, Νιοχώρι, Βυτινέικα, Σουλειμάναχα (Μυρσίνη), Στρούσι, Κάστρο, Βρανά, Λυγιά, Καλύβια Βαρθολομιού, Κυλλήνη, Μάχου, Τρουμπέ, Καρδιακαύτι, Καβάσιλα, Μαρκόπουλο, Όλγα, Μπράτι, Τραχανό, Ρετούνη, Μπάστα. Όλοι οι οικισμοί αποτελούν ένα πυκνό δίκτυο, οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι 1-4 χιλιόμετρα, δηλαδή δέκα λεπτά ως μια ώρα ποδάροδρομο. Η περιοχή αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως κοινότητα με βάση τον ορισμό που δώσαμε. Οι νύφες που φεύγουν έξω από αυτή είναι ελάχιστες --πρόκειται σχεδόν πάντα για περιπτώσεις αστικής υπερβαμίας. Για τις νύφες που έρχονται δεν έχουμε στοιχεία.

2. Πρέπει και εδώ να ευχαριστήσω τους φίλους Διονύση Κραχκαρη, υποθηκοφύλακα, και Αλέξανδρο Κατσίνα, συμβολαιογράφο, που όχι μόνο επέτρεψαν να μελετήσω τα αρχεία τους αλλά και ανέχθηκαν την αναστάτωση που, για αρκετό καιρό, δημιούργησα στα γραφεία τους.

3. Στην κατηγορία "αστοί" περιλάβαμε όσους δηλώνονταν στο προικοσύμφωνο ως έμποροι, εμποροκτηματίες, γιατροί, ξυλουργοί, παντοπώλες, σιδηρουργοί, αχωχιάτες, κτλ. Στους "αχρωτές" εντάξαμε τους κτηματίες, γεωργούς, ποιμένες και γεωργοποιμένες. Πρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι και οι "αστοί" προικοδότες έχουν όλοι τους γη και δίνουν απ'αυτή προίκα.

ΠΙΝΑΚΑΣ III.2.1

Οι προίκες στην περιοχή Λεκακινών
(Δήμος Μυρτουντιών).

ΓΑΜΠΡΟΙ			
Α. 1857-1879			
	Αστοί	Αγρότες	Σύνολο
ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΕΣ			
Αστοί	6,568 (3)	8,482 (5)	7,764 (8)
Αγρότες	2,549 (8)	2,209 (15)	2,327 (23)
Σύνολο	3,645 (11)	3,777 (20)	3,808 (28)
Β. 1880-1892			
	Αστοί	Αγρότες	Σύνολο
Αστοί	10,985 (7)	8,900 (2)	10,522 (9)
Αγρότες	5,967 (8)	2,520 (25)	3,356 (33)
Σύνολο	8,306 (15)	2,553 (27)	4,820 (42)
Γ. 1900-1905			
	Αστοί	Αγρότες	Σύνολο
Αστοί	9,700 (5)	3,775 (2)	8,007 (7)
Αγρότες	6,300 (10)	3,142 (19)	4,230 (29)
Σύνολο	7,432 (15)	3,202 (21)	4,965 (36)

Τα στοιχεία του πίνακα προέρχονται από επεξεργασία των προικοσυμφωνιών που περιλαμβάνονται στα βιβλία μεταγραφών του υποθηκοφυλακείου Λεκακινών. Οι εντός παρενθέσεως κριτήριο δίνουν τον αριθμό των προικοσυμφωνιών από τα οποία προέκυψε ο μέσος όρος του ύψους της προίκας σε κάθε περίπτωση. Από τα 150 προικοσυμφωνία που εντοπίστηκαν, στον Πίνακα περιλαμβάνονται μόνο εκείνα στα οποία (α) αναφέρονταν το επάγγελμα του προικοδοτή και του προικοληπτή: δεν περιλαμβάνονται δηλαδή εκείνα στα οποία ως προικοδοτής εμφανίζεται χυναίικα (κατά κανόνα χηρά μητέρα της νύφης). Στην περίπτωση περιπτώσεων τα προικοσυμφωνία αναφέρουν οικιακά ή ανευ επάγγελματος. Το επάγγελμα του γαμπρού αναφέρεται σχεδόν πάντα. (β) αναφέρονταν χρηματικό ποσό για το σύνολο της προίκας, περιείχαν δηλαδή και το χρηματικό ποσό που δόθηκε και εκτίμηρη για την τιμή των προικίων και όχι μόνο για τα ακίνητα. Παράλειψαν δηλαδή εκείνα για τα οποία κατά τη μεταγραφή δηλώνεται ότι τα κίνητα παράλειψαν να περιλαμβάνονται. (γ) η προίκα όπως δήποτε παρέμενε στα όρια του τώως Δήμου Μυρτουντιών, δεν περιλαμβάνονται δηλαδή τα προικοσυμφωνία που αφορούσαν νύφες οι οποίες έφευχαν λόγω του γάμου τους σε άλλη περιοχή. Περιπτώσεις όπου η νύφη έρχεται από άλλο Δήμο δεν ήταν δυνατό να βρεθούν παρά μόνο στην περίπτωση που της δίνονταν προίκα σε ακίνητα στην περιοχή του τώως Δήμου Μυρτουντιών (τυχόν προίκα της σε ακίνητα στο δικό της χωριό μεταγράφη στο υποθηκοφυλακείο του Δήμου από τον οποίο προέρχεται). Ταίρια περίπτωση εμφανίστηκε μόνο μία, αλλά δεν αφορούσε εκκατάσταση νύφης στην περιοχή του Δήμου (βλ. στο κείμενο).

Αντίθετα, οι προίκες θα παραμείνουν στα ίδια επίπεδα τη Γ' περίοδο (1900-1905, περίοδο κρίσης της σταφίδας). Αμέσως επίσης προκύπτει από τον ίδιο πίνακα ότι αυτή η συνολική στασιμότητα της Γ' περιόδου οφείλεται στη μείωση ή στασιμότητα των προικών που παραχωρούν οι αστοί ενώ αντίθετα οι προίκες που δίνουν οι αγρότες μεταξύ τους αυξάνονται από 2.500 δρχ. τη Β' περίοδο σε 3.150 τη Γ', δηλαδή κατά 25% περίπου.

Τα προικοσύμφωνα αυτά δεν αποτελούν "αντιπροσωπευτικό δείγμα" των προικών που δόθηκαν στις αντίστοιχες περιόδους. Η μεταγραφή των προικοσυμφώνων στο υποθηκοφυλάκειο προϋποθέτει ότι όχι μόνο είχε γίνει επίσημο συμβόλαιο αλλά και ότι στην προίκα περιεχόταν οπωσδήποτε ένα τουλάχιστον ακίνητο --χωράφι, αμπέλι, σταφίδα, οικόπεδο, κατοικία, μαχαζι. Επιπλέον, τα προικοσύμφωνα αυτά δεν αντιστοιχούν παρά σε ελάχιστο ποσοστό των γάμων που έγιναν σε κάθε περίοδο: αν δεχθούμε ότι στο δεύτερο μισό του 190^{ου} αιώνα αντιστοιχούσαν 6-7 γάμοι/1.000 κατοίκους (ΕΣΥΕ, 1930, 106) και δεδομένου ότι ο πληθυσμός του Δήμου Μυρτουντιών ήταν 5.000 κάτοικοι το 1856 και 15.000 το 1907, είναι φανερό ότι τα 106 προικοσύμφωνα που παρουσιάζουμε αντιστοιχούν περίπου στο 3% των γάμων που συνολικά έγιναν --πιθανότατα μάλιστα σε μικρότερο ποσοστό αφού η καταγραφή των δημογραφικών φαινομένων την εποχή εκείνη είναι κατώτερη της πραγματικότητας (VALAORAS, 1960) Επομένως τα προικοσύμφωνα αυτά μπορούν να οδηγήσουν σε συμπεράσματα μόνο για τους γάμους εκείνους για τους οποίους και επίσημο συμβόλαιο συντάχθηκε, και ακίνητα δόθηκαν: πρόκειται δηλαδή για τους γάμους των "ευπορωτέρων" στρωμάτων (είτε περί αστών είτε περί αγρών πρόκειται) αφού μπορούσαν να αντιμετωπίσουν και το κόστος που αντιπροσωπεύει η προσφυγή στο συμβολαιογράφο και τον υποθηκοφύλακα. Και το γεγονός ότι δεν αρκούνται στο ιδιωτικό έγγραφο που συντάσσει ο παπάς ή ο δάσκαλος για κατοχύρωση των δυο μερών αλλά συντάσσουν δημόσιο έγγραφο σημαίνει ότι έχουμε να κάνουμε είτε με "νεωτεριστές" είτε με περιπτώσεις όπου διακυβεύονται σοβαρότερα του συνήθους

συμφέροντα και απαιτείται ισχυρότερη κατοχύρωση τους. Πάντως, αυτά τα προικοσύμφωνα έχουμε στη διάθεση μας και μ'αυτά είμαστε υποχρωμένοι να επιχειρήσουμε τη συναγωγή κάποιων συμπεράσματος. Η δειγματοληπτική έρευνα που έγινε στα έγγραφα του συμβολαιογραφείου δεν απέδωσε νέα προικοσύμφωνα και είναι απίθανο να βρεθούν άλλα σε ιδιωτικά αρχεία που να αλλάζουν την εικόνα που μας δίνουν όσα εδώ επεξεργαζόμαστε.

Από τον πίνακα III.2.1 λοιπόν προκύπτει πως το συνολικό ύψος των προικών (προικιά, χρήματα, ακίνητα) που δίνουν αχρότες σε αχρότες, εκφρασμένο σε δραχμές, συνεχώς αυξάνεται: κατά 15% όταν περνάμε από την περίοδο Α στην περίοδο Β, κατά 25% όταν περνάμε από τη Β στη Γ. Πολύ πιο δραστικά όμως αυξάνεται, όπως προκύπτει από τον Πίνακα III.2.2, το χρηματικό μέρος της προίκας. Από 150 περίπου δραχμές την Α' περίοδο θα τριπλασιαστεί και θα γίνει 450 δρχ. στη Β' και στη συνέχεια θα διπλασιαστεί και θα φθάσει τις 950 δραχμές κατά τη Γ' περίοδο. Κι έτσι, ενώ το χρηματικό μέρος της προίκας δεν αποτελεί παρά το 7% του συνολικού ύψους της προίκας κατά την Α' περίοδο στη συνέχεια θ'αποτελεί το 18% (περίοδος Β) και το 30% (περίοδος Γ).

Πρέπει να τονιστεί πως, αν το πραγματικό ύψος της προίκας έμενε σταθερό στη διάρκεια των 50 αυτών χρόνων, θα έπρεπε να περιμένουμε μείωση του μέσου ύψους της προίκας που προκύπτει από τα μεταγραφέντα προικοσύμφωνα --δεδομένου ότι με το πέρασμα του χρόνου όλο και περισσότεροι χωρικοί (άρα και οι λιγότερο εύποροι πλέον) επισφραχίζουν τις δόσοληψίες τους με επίσημα έγγραφα, όπως προκύπτει άλλωστε από την αύξηση του αριθμού των εγγράφων που καταχωρούνται στα συμβολαιογραφεία. Επομένως, η αύξηση που παρατηρούμε είναι πραγματική και όχι αποτέλεσμα κάποιας "μεροληπτικότητας" στον τρόπο καταγραφής των προικών.

Μήπως αυτή η αύξηση είναι πλασματική και οφείλεται σε πληθωριστικά φαινόμενα; Σε ότι αφορά τη σύγκριση μεταξύ της Α και Β περιόδου συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: η νέα δραχμή που κυκλοφορεί το 1881 είναι κατά 12% υπερτιμημένη και μάλλον θα έπρεπε να

ΠΙΝΑΚΑΣ III.2.2

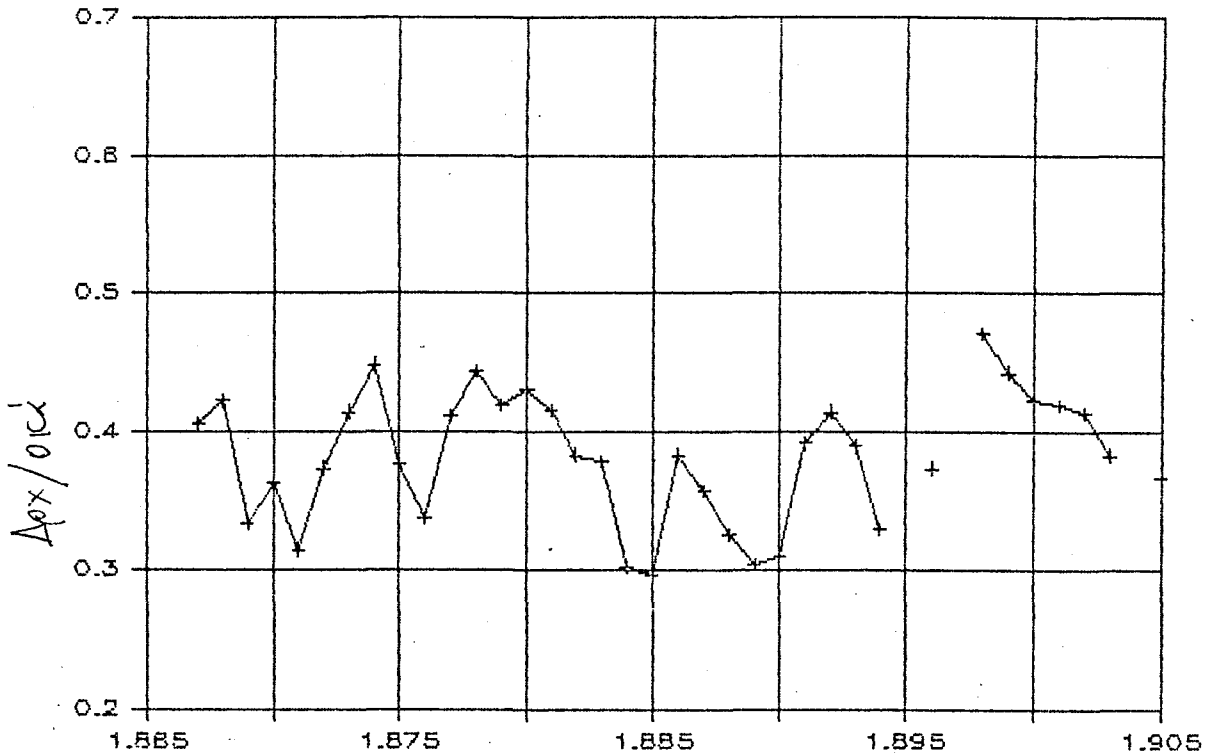
Μετρητά που δόθηκαν ως προίκα στην περιοχή Λεκαίων (Όμιλος Μυρτουντιών).

ΓΑΜΠΡΟΙ			
Α. 1857-1879			
	Αστού	Αγρότες	Σύνολο
ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΕΣ			
Αστού	1,153 (4)	2,840 (5)	2,090 (9)
Αγρότες	303 (7)	166 (13)	214 (20)
Σύνολο	613 (11)	605 (18)	796 (28)
Β. 1880-1892			
	Αστού	Αγρότες	Σύνολο
Αστού	4,640 (7)	2,000 (2)	4,053 (9)
Αγρότες	936 (88)	467 (20)	602 (28)
Σύνολο	2,665 (15)	607 (22)	1,441 (37)
Γ. 1900-1905			
	Αστού	Αγρότες	Σύνολο
Αστού	2,700 (5)	4,000 (1)	2,917 (6)
Αγρότες	2,640 (10)	946 (13)	1,686 (23)
Σύνολο	2,660 (12)	1,164 (14)	1,938 (29)

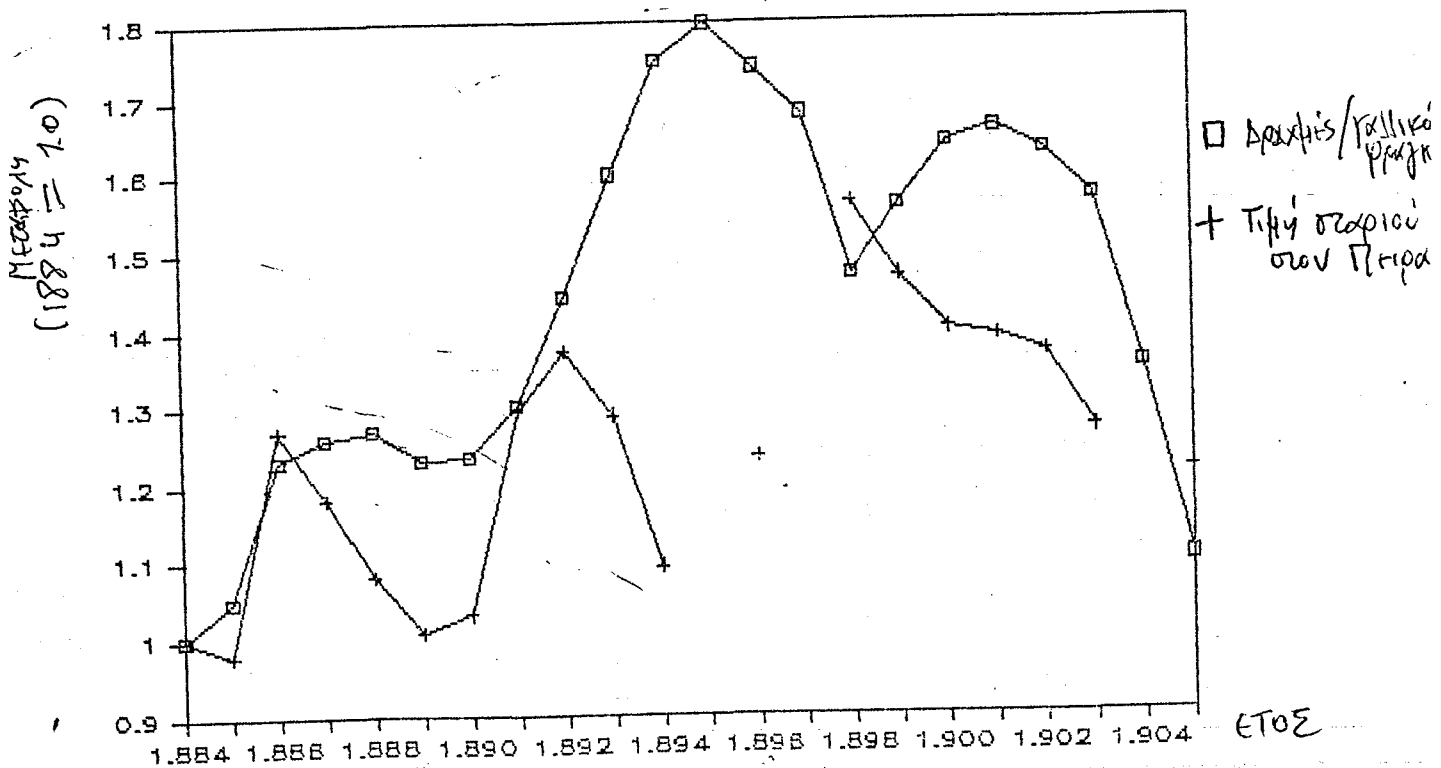
Στον Πίνακα περιλαμβάνονται μόνο εκείνα τα προικοσύμφωνα στα οποία είτε αναφερόταν το χρηματικό ποσό που περιείχε η προίκα, είτε προέκυπτε ότι δεν δόθηκαν χρήματα (οπότε βέβαια για τον υπολογισμό του μέσου όρου το αντίστοιχο χρηματικό ποσό θεωρήθηκε ίσο με 0). Περιλαμβάνονται δηλαδή και ορισμένα προικοσύμφωνα που δεν έχουν περιληφθεί στον Πίνακα III.2.1 γιατί ενώ αναφέρουν το χρηματικό ποσό που δίνεται παράλληλα με τα προικιά, τα ακίνητα ή τα ζώα, δεν αναφέρουν συνολική εκτίμηση σε δραχμές για όλη την προίκα.

συνυπολογίσουμε την αύξηση αυτή, οπότε η διαφορά στο ύψος της προίκας γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, περίπου 25%. Όμως την ίδια περίοδο, αλλά κυρίως μετά την πτώχευση του 1893, η δραχμή υποτιμάται σταθερά σε σχέση με το φράγκο: το 1895 η αναλογία φράγκου/δραχμής θα φθάσει το 1/1,8 από 1/1 που ήταν την περίοδο πριν το 1881. Μέχρι το 1904 η τιμή του φράγκου θα είναι 70% ως 40% υπερτιμημένη σε σχέση με τη δραχμή. Από το 1905, χάρις και στα εμβάσματα εξ Αμερικής που συνεχώς αυξάνονται, το φράγκο θα είναι υπερτιμημένο μόνο κατά 10% ως 3% και το 1910 η ισοτιμία φράγκου-δραχμής θα αποκατασταθεί (Βεργόπουλος, 1978, 136. Δερτιλής, 1977, 51). Δεν υπάρχουν δείκτες τιμών για κείνη την εποχή, αλλά δεν έχουμε καμιά ένδειξη ότι η αναγκαστική κυκλοφορία της δραχμής και η υποτίμηση της σε σχέση με το γαλλικό φράγκο έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών στο εσωτερικό της χώρας. Το παράδειγμα του σταριού, του ζωτικότερου για τον οίκο αλλά και για τις εισαγωγές της χώρας προϊόντος, είναι από αυτήν την άποψη χαρακτηριστικό: Στο Σχήμα III.2.1 παρατίθενται οι τιμές του σταριού στην αγορά του Πειραιά (με βάση τα στοιχεία που περιέχονται στην εργασία των Μητροφάνη και Μπιζάνια, 1985) για την περίοδο 1867-1905 και στο III.2.2 η σχέση της δραχμής με το γαλλικό φράγκο και η τιμή του σταριού για την περίοδο 1884-1905 με αναφορά το 1884 (την περίοδο πριν το 1881 η ισοτιμία της δραχμής παραμένει σταθερή). Είναι φανερό πως η τιμή του σταριού στον Πειραιά ελάχιστα συνδέεται με τις διακυμάνσεις της δραχμής. Φυσικά, με δεδομένη την έλλειψη εθνικής ενιαίας αγοράς την εποχή που μελετάμε, δεν γνωρίζουμε πώς οι τιμές του σταριού στα Λεκανιά σχετίζονται με αυτές του Πειραιά. Είναι λογικό πάντως να δεχθούμε ότι οι διακυμάνσεις των τιμών στα Λεκανιά γι'αυτό το ζωτικό προϊόν δεν είναι εντελώς άσχετες μ'αυτές του Πειραιά. Άλλωστε, από το 1890 και μετά, η Δυτική Πελοπόννησος είναι συνδεδεμένη με σιδηρόδρομο με τον Πειραιά και η αυτοτέλεια της τοπικής αγοράς έχει προφανώς μειωθεί. Σε κάθε περίπτωση τα στοιχεία για τον Πειραιά δίνουν πως η μέση τιμή του σταριού για τη πενταετία 1900-1905 είναι κατά 9% ανώτερη απ'αυτήν της πενταετίας 1880-1885

ΣΧΗΜΑ III.2.1
ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΟΥ ΣΤΑΡΙΟΥ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ
1867-1905

ΣΧΗΜΑ III.2.2
ΤΙΜΗ ΤΟΥ ΣΤΑΡΙΟΥ ΚΑΙ ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ ΔΡΑΧΜΗΣ

(0,40 δρχ/ακά έναντι 0,37). Όπως όμως δείχνουν τα σχήματα δεν πρόκειται για πληθωριστική αύξηση που σχετίζεται με νομισματικά φαινόμενα αλλά για μεγαλύτερη πραγματική ακρίβεια --που συνεπάγεται μεγαλύτερες οικονομικές δυσκολίες για τους οίκους οι οποίοι επιμένουν, παρ'όλα αυτά, να παραχωρούν μεγαλύτερες προίκες. Αξίζει τέλος να σημειώσουμε, για να ενισχύσουμε την άποψη πως οι διόγκωση των προικών δεν μπορεί να ερμηνευθεί από νομισματικά πληθωριστικά φαινόμενα, ότι οι μελέτες που εξετάζουν τη διαχρονική εξέλιξη οικονομικών μεγέθων της ίδιας εποχής (π.χ. Θωμαδάκης, 1981. Πιζάνικας, 1985) δεν "αποπληθωρίζουν" τα στοιχεία που χρησιμοποιούν.

Το φαινόμενο της διόγκωσης των προικών και κυρίως του χρηματικού τους μέρους συνοδεύεται από ένα άλλο εξ ίσου σημαντικό φαινόμενο: το ότι οι οίκοι είναι υποχρεωμένοι να χρεώνονται συνεχώς μεγαλύτερα ποσά για να μπορέσουν να δώσουν την προίκα. Ο Πίνακας III.2.3 είναι εύχλωτος: Για το σύνολο των προικοσύμφωνων οι πεθεροί μένουν χρεωμένοι κατά μέσο όρο απέναντι στους γαμπρούς 300 δραχμές την Α' περίοδο, 350 τη Β', 800 τη Γ'. Για την κατηγορία που ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει, αυτή των αγροτών, το μέσο ύψος του χρέους του πεθερού προς το γαμπρό είναι 100 δραχμές την Α' περίοδο, 200 τη Β', 350 τη Γ'. Πρέπει να τονίσουμε πως δεν πρόκειται για απλή υπόσχεση του πεθερού ότι στο μέλλον θα δώσει αυτά τα χρήματα. Τα προικοσύμφωνα περιέχουν σαφείς δεσμεύσεις: πότε πρέπει να καταβληθούν (συνήθως Ιούνιο ή Σεπτέμβριο, εποχές συγκομιδής του σταριού και της σταφίδας αντίστοιχα), τι τόκος θα τρέχει μετά τη λήξη της προθεσμίας (συνήθως 12%, αλλά ορισμένες φορές και 24%), δίνεται το δικαίωμα εγγράφης υποθήκης σε ακίνητα του πεθερού για να εξασφαλιστεί το χρέος είτε ορίζεται ρητά πως αν ο οίκος της νύφης δεν καταβάλλει εμπρόθεσμα το οφειλόμενο ποσό συγκεκριμένα ακίνητα θα περάσουν στην κυριότητα του οίκου του γαμπρού --και μάλιστα όχι ως αδιατίμητος αλλά ως διατετιμημένη προίκα, αφού τα ακίνητα αυτά αντικαθιστούν χρήμα.

Αξίζει ακόμη να παρατηρήσουμε ότι, στην περίπτωση των αγροτών, η διόγκωση των προικών είναι αποτέλεσμα

ΠΙΝΑΚΑΣ III.2.3

Μετρητά που χρωστά ο πεθερός στο γαμπρό στην περιοχή Λεκαϊνών (Δήμος Μυρτουντίων).

ΓΑΜΠΡΟΙ			
Α. 1857-1879			
	Αστοί	Αγρότες	Σύνολο
ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΕΣ			
Αστοί	283 (7)	1,260 (5)	826 (9)
Αγρότες	86 (7)	88 (13)	87 (20)
Σύνολο	158 (11)	413 (18)	316 (29)
Β. 1880-1892			
	Αστοί	Αγρότες	Σύνολο
Αστοί	1,000 (7)	0 (2)	778 (3)
Αγρότες	278 (8)	185 (20)	217 (28)
Σύνολο	626 (15)	188 (22)	354 (37)
Γ. 1900-1905			
	Αστοί	Αγρότες	Σύνολο
Αστοί	1,860 (5)	4,000 (1)	2,217 (6)
Αγρότες	555 (10)	367 (13)	449 (23)
Σύνολο	660 (15)	627 (14)	815 (29)

Τα στοιχεία αναφέρονται στα ίδια προικοσύμφωνα μ'αυτά του Πίνακα III.2.2

της αύξησης των χρηματικών ποσών που καταβάλλονται: Αν από τα ποσά που αναφέρονται στους χάρους μεταξύ αγροτών του Πίνακα III.2.1 (σύνολο προίκας) αφαιρέσουμε τα αντίστοιχα ποσά του Πίνακα III.2.2 (χρηματικό μέρος προίκας) προκύπτει το χρηματικό ισοδύναμο για τα ακίνητα, το ρουχισμό και τα ζώα που δόθηκαν ως προίκα. Το ποσό αυτό λοιπόν προκύπτει ότι είναι πρακτικά σταθερό και για τις τρεις περιόδους: 2.050 δραχμές την Α' και Β', 2.200 τη Γ'. Δεδομένου ότι ελάχιστες φορές, 4-5 και για τις τρεις περιόδους μαζί, εμφανίζονται ζώα ως προικώα, είναι φανερό ότι αυτή η σχετική στασιμότητα αφορά τα προικιά και τα ακίνητα. Οι υπολογισμοί για την έκταση των ακινήτων (σταφίδας, χωραφιών, αμπελιών) δεν μπορεί να είναι και πολύ φερέγγυοι γιατί άλλοτε δηλώνονται σε παλιά στρέμματα, άλλοτε σε βασιλικά --και συνήθως δεν προσδιορίζουν καθόλου για τι είδους στρέμματα πρόκειται. Η σύγκριση είναι επομένως δύσκολη. Πάντως, για τις προίκες μεταξύ αγροτών που μας ενδιαφέρουν περισσότερο προκύπτει (θεωρώντας όλα τα στρέμματα ενιαία, που σημαίνει απροσδιοριστικά περίπου 25% γιατί το τοπικό στρέμμα ήταν 1,25 βασιλικά) ότι και στις τρεις περιόδους δίνουν 1,5 στρ. σταφίδας --ενώ τα αμπέλια μειώνονται από 1,5 στρ. στην Α' και Β' περίοδο σε 0,8 στη Γ' και τα χωράφια από 3,5 στρ. στην Α' περίοδο σε 2,0 στη Β' και Γ'. Δεδομένου ότι όσο περνά ο χρόνος το καινούργιο μετρικό σύστημα χρησιμοποιείται ευρύτερα στις συναλλαγές και επομένως πιο συχνά τα χωρίς προσδιορισμό "παλιό" ή "βασιλικό" θα αντιστοιχούν στα μικρότερα βασιλικά μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η παραχωρική γη που δίνεται για προίκα συνεχώς μειώνεται. Επομένως και τα προικιά αυξάνονται αλλά κυρίως η διόγκωση των προικιών προέρχεται από τα μετρητά που συνεχώς αυξάνονται.

Πρέπει τώρα να επιστημόνουμε ότι το ύψος των προικιών είναι πραγματικά υπέρογκο. Έχουμε ήδη αναφέρει πως το δραχμοποιημένο ύψος των καταναλωτικών αναγκών μιας επταμελούς οικογένειας χωρικών υπολογιζόταν σε 500 δρχ. το 1855 και σε 625 το 1880. Αν υποθέσουμε ότι την επόμενη 25ετία και μέχρι το 1905 οι καταναλωτικές ανάγκες αυξήθηκαν με τον ίδιο ρυθμό θα πρέπει να ήταν 765 δραχμές το 1905. Οι προίκες που δίνουν μεταξύ τους

οι αγρότες αντιστοιχούν λοιπόν σε κάτι περισσότερο από την κατανάλωση μιας επταμελούς οικογένειας επί 4 χρόνια σε όλες τις περιόδους που αναφερόμαστε.

Προσδιορίσαμε όμως την προίκα σαν πλεόνασμα κι αξίζει να την συγκρίνουμε με το πλεόνασμα που αποσπάται από τον οίκο από το κράτος με τη μορφή της φορολογίας και για το οποίο δείξαμε ότι αποτελεί την κύρια μορφή απόσπασης πλεονάσματος μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Μια οικογένεια που ασχολείται με τη μονοκαλλιέργεια της σταφίδας και στηρίζεται μόνο στη δική της εργασιακή δύναμη μπορεί να καλλιεργήσει μέχρι και 10 στρέμματα στρέμματα που θα αποδώσουν 5.000 ενετικές λίτρες σταφίδα. Το κράτος θα πάρει από αυτά 25% (10% δεκάτη και 15% επικαρπία, μια που στην περιοχή κυριαρχούσαν οι εθνικές χαιές), δηλαδή 1.250 λίτρες.⁴ Με τις τιμές της σταφίδας στις αρχές της δεκαετίας του 1880 (περίπου 200 δραχμές η "χιλιάδα", οι 1.000 λίτρες δηλαδή) το κράτος θα πάρει 250 δραχμές, το 10% της προίκας την ίδια εποχή. Το 1902 η τιμή της σταφίδας της περιοχής ήταν 140 δραχμές. Οι σταφίδακαλλιεργητές πρέπει τώρα να δίνουν και το περίφημο "παρρακράτημα" που βρίσκεται στο 10% (Σταυρόπουλος, 1979, Β, 264). Επομένως το κράτος θα πάρει 35% της παραγωγής, δηλαδή 245 δραχμές ή το 8% της προίκας την ίδια εποχή. Με άλλα λόγια, όσα θα έπαιρνε (αν δεν γινόταν διανομή των εθνικών χαιών και αλλαγή του φορολογικού συστήματος) το κράτος, μέσα σε περισσότερα από 10 χρόνια θα πρέπει να το καταβάλει ο χωρικός την παραμονή του γάμου, την ώρα

4. Η επικαρπία έχει βέβαια καταργηθεί με βάση τους νόμους περί διανομής των εθνικών χαιών και φυτειών αλλά οι χωρικοί πρέπει να πληρώσουν για να εξαγοράσουν τη γη. Το ετήσιο τοκοχρεώλυτο που καταβάλλουν είναι μικρότερο από το 15% της επικαρπίας αλλά κάνουμε αυτήν την παραδοχή για ευκολία στους (ενδεικτικούς άλλωστε) υπολογισμούς. Το κράτος άλλωστε το έχουν σε σημαντικό βαθμό υποκαταστήσει οι τοκογλύφοι και το χρηματιστικό κεφάλαιο στις αρχές του 20 αιώνα. Τι αποσπών αυτοί δεν είναι πλέον διαφανές.

της παραδοσιακής προικοπαράδοσης --για την οποία έχουν γραφτεί δεκάδες περιγραφές που αποφεύγουν όμως ν'αναφερθούν στα, κατά τη γνώμη μου, κρίσιμα σημεία που εδώ θίγονται.

Τελευταίο θέμα που πρέπει να εξετάσουμε είναι η γενικότερη οικονομική συκυρία που επικρατεί κατά τις περιόδους που εδώ εξετάζουμε. Οι τιμές της σταφίδας που μόλις παραθέσαμε δείχνουν τη δύσκολη κατάσταση που επικρατεί στις περιοχές της σταφίδας.⁵ Το 1880, με παραγωγή 5 χιλιάδων και τιμή 200 δραχμές η χιλιάδα, ο παραγωγός των 10 στρεμμάτων είχε, μετά την αφαίρεση των φόρων, 750 δραχμές για ν'αντιμετωπίσει τις τρέχουσες ανάγκες του οίκου, τα όποια καλλιεργητικά έξοδα, τη δημιουργία της προίκας. Το 1902, με την ίδια παραγωγή ο καλλιεργητής των 10 στρεμμάτων θα παραχει ξανά 5 χιλιάδες, θα του κρατήσουν μισή χιλιάδα για παρακράτημα και θα πάρει 140 δραχμές για τις υπόλοιπες 4,5: δηλαδή μόλις 630 δραχμές από τις οποίες θα πρέπει να πληρώθουν

5. Οι τιμές που παραθέτω έχουν υπολογιστεί με βάση τα στοιχεία που υπάρχουν στο σχετικό αρχείο της Επιτροπής Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας. Πρόκειται για τιμές στην αγορά των Πατρών. Χρησιμοποίησα τα δελτία 797-1052 που περιέχουν τιμές των ετών 1881-1882 και 1476-1578 που αναφέρονται στο έτος 1902. Για τον υπολογισμό της τιμής της σταφίδας της περιοχής Λεκαϊνών πήρα υπ'όψη μου μόνο τα δελτία που ανέφεραν προέλευση "κάμπος". Οι τιμές της περιόδου 1881-1882 δίνονται σε τάληρα (δίστηλα κολωνάτα) ενώ αυτές του 1902 σε δραχμές. Η αναγωγή των πρώτων σε δραχμές έγινε με βάση την ισοτιμία 1 τάληρο = 6 δραχμές. Η ισοτιμία αυτή βέβαια αναφέρεται σε παλιές, προ του 1881, δραχμές και θα έπρεπε ίσως, για να συγκριθούν οι τιμές των δύο περιόδων, να μειώσουμε αυτές του 1880 κατά 12% ή να προσκυξήσουμε κατά 12% αυτές του 1902. Η ποιοτική εικόνα όμως που εδώ δίνουμε δεν θα άλλαζε --άλλωστε υπάρχει το πολύ κρίσιμότερο πρόβλημα του τι σχέση έχουν αυτές οι τιμές της Πάτρας με τις πραγματικές τιμές στον τόπο της παραγωγής. Οι τελευταίες ήταν προφανώς χαμηλότερες αλλά άγνωστο πόσο. Ευχαριστώ για μια ακόμη φορά τους ερευνητές της ΕΤΕ Γ. Μητροφάνη και Π. Πιζάνια για που πρόθυμα με βοήθησαν και με διευκόλυναν στη χρησιμοποίηση του αρχείου.

οι φόροι, να συντηρηθεί η οικογένεια, να βγούν τα καλλιεργητικά έξοδα --και οι προίκες. Επειδή υποθέσαμε ότι είναι μονοκαλλιεργητής θα πρέπει ν'αγοράζει το στάρι 10% ακριβότερα απ'όσο αν ζούσε 20 χρόνια πριν --παρ'όλα αυτά επιμένει να δίνει μεγαλύτερες προίκες από πριν. Είναι φανερό πως είναι υποχρεωμένος να μειώσει την κατανάλωση του, να κρύβεται από τον εισπράκτορα και τον χωροφύλακα, να εκλιπαρεί τον τοκογλύφο. Το μόνο που προφανώς αρνείται να κάνει είναι να μειώσει την προίκα που δίνει στις θυγατέρες.

Η συμπεριφορά αυτών που χαρακτηρίσαμε στους πίνακες "αστούς" στους μεταξύ τους γάμους φαίνεται ορθολογικότερη --στο βαθμό που ο πολύ μικρότερος αριθμός προικοσυμφώνων τα οποία αναφέρονται σ'αυτούς επιτρέπει τη συναγωγή κάποιων συμπερασμάτων: αυξάνουν τις προίκες και τα μετρητά από τη Α' στη Β' περίοδο, τα μειώνουν στη Γ', προφανώς λόγω της κρίσης, αν και δεν αποφεύγουν κι αυτοί την υπερχρέωση, που βέβαια θα ήταν πολύ μεγαλύτερη αν επέμεναν να δίνουν στη δεκαετία του 1900 τις προίκες της δεκαετίας του 1880. Αντίθετα, οι "αρχότες" με υπερχαμικές τάσεις, αυτοί δηλαδή που δίνουν νύφες σε "αστούς" έχουν την ίδια συμπεριφορά με τους υπόλοιπους αρχότες: δίνουν συνεχώς υψηλότερες προίκες και, κυρίως, πολύ περισσότερα μετρητά με αποτέλεσμα βέβαια ν'αυξάνονται και αυτών τα χρέη.

Αν είχαμε περιλάβει και τις προίκες που φεύγουν από την χαμηλή κοινωνία που μελετάμε οι προίκες θα έφταναν σε εξωφρενικά ύψη. Πρόκειται για κλασικές περιπτώσεις υπερχαμίας. Οι νύφες παντρεύονται δημόσιους υπάλληλους, δικηγόρους, εμπόρους ή και κτηματίες και πηγαίνουν να εγκατασταθούν σε μεγάλα αστικά κέντρα: στην Πάτρα κυρίως αλλά και στον Πύργο ή στην Αμαλιάδα. Οι γονείς της νύφης είναι είτε αστοί είτε κτηματίες, από τους μεγαλύτερους προφανώς. Ένας πολύ μεγάλος πλούτος φεύγει από τα Λεκαϊνά και την περιοχή τους με τη μορφή χρημάτων ή με τη μορφή εισοδημάτων από τα ακίνητα. Το εντυπωσιακότερο παράδειγμα είναι οπωσδήποτε το προικοσύμφωνο του 1865 του Λεκαϊνίτη εμπόρου Λινάρδου Πίτσουλα που δίνει την κόρη του στο δικηγόρο του Πύργου Ι. Τσέσκο με προίκα 58.000 δραχμές, από τα

οποία 12.000 είναι μετρητά ή γραμμάτια οφειλετών του Πίτσουλα, 30.000 είναι η αξία φυτείας 100 στρεμμάτων με σταφίδα, αμπέλια, ελιές, οπωροφόρα και εξοχικό σπίτι, 6.000 είναι τα προικιά της νύφης --και μένει να χρωστά και 8.000 δραχμές που πρέπει να τις δώσει σ'ένα χρόνο αλλιώς θα τρέχει τόκος 12%. Ο χαμπρός δίνει από τη μεριά του 10.000 δραχμές προγαμικιά δωρεά στη νύφη --μια από τις σπάνιες φορές που συναντήσαμε αυτού του είδους τη χαμηλία παροχή από τη μεριά του χαμπρού. Αξιζει να προσθέσουμε πως ο Πίτσουλας, όπως προκύπτει από άλλα έγγραφα, είχε τουλάχιστον άλλες δύο κόρες που τις είχε παντρέψει κι αυτές --προφανώς με ανάλογες προίκες. Ας προσθέσουμε τέλος ότι όταν η εγγονή του Πίτσουλα και κόρη του Τσέγκου παντρεύεται το 1891, στη φάση ακόμη της 'χρυσής εποχής' της σταφίδας, παίρνει προίκα 80.000 δραχμές (ο χαμπρός είναι Αθηναίος σιδηροδρομικός υπάλληλος): 20.000 μετρητά στο χέρι, 10.000 προικιά --ενώ το κτήμα στα Λεκαρινά, στο οποίο έχουν προστεθεί 140 στρέμματα γαιών (προφανώς πρώην εθνικών) και έχει αποκτήσει την ονομασία 'Πρόνοια', εκτιμάται προς 50.000 δραχμές. Πρόκειται για το μόνο προικοσύμφωνο που συναντήσαμε στο οποίο η νύφη δεν μένει στην περιοχή των Λεκαρινών --ο Τσέγκος παραμένει πάντα κάτοικος Πύργου. Κανένα άλλο από τα προικοσύμφωνα που αναφέρονται σε νύφες που φεύγουν από την περιοχή δεν έχει τέτοιο ύψος. Κυμαίνονται στις 5.000-20.000 δραχμές, σαφώς πάνω από τους μέσους όρους στους οποίους βρίσκονται οι εσωτερικές στην κοινότητα προίκες που καταγράψαμε.

Για αυτές τις τελευταίες τονίσαμε ήδη ότι πρέπει να είναι πάνω από τον πραγματικό μέσο όρο της περιοχής στις αντίστοιχες περιόδους Δεν έχουμε κανένα λόγο όμως να μη δεχθούμε ότι το σύνολο των προικιών ακολούθησε την ανοδική πορεία που καταγράφουν. Πρέπει δηλαδή να δεχθούμε ότι στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα στην περιοχή των Λεκαρινών τα σε είδος προικιά μειώνονται και πάνω τους εμφανίζεται ένα χρηματικό απόστημα που, με το πέρασμα του χρόνου συνεχώς φουσκώνει.⁶ Η εμφάνιση του αποστήματος αυτού

6. Η υποσημείωση 6 βρίσκεται στην επόμενη σελίδα

δεν είναι βέβαια παρά αποτέλεσμα της μόλυνσης του οικιακού τρόπου παραγωγής και της παραγωγικής του σχέσης από τον γενικό εκκρηματισμό της οικονομίας που στις περιοχές της σταφίδας και των εθνικών χαιών είναι εντονότερος σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα. Δεν εκφράζει αυτή η δραχμοποίηση της προίκας απλώς την αύξηση του διαθέσιμου οικιακού πλούτου που οπωσδήποτε θα είχε αντανάκλαση και στην προίκα, η οποία μπορεί να μην είναι το "αληθές πατρικομητρικόν μερίδιον" της νέης όπως ισχυρίζονται τα προικοσύμφωνα αλλά

6. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό το φαινόμενο είναι καθολικό για όλο τον ελλαδικό χώρο --έχουμε όμως κάποιες ενδείξεις: Σύμφωνα με πρώτες επεξεργασίες (μικρού) αριθμού προικοσυμφώνων από το συμβολαιογραφείο της Βόνιτσας προκύπτει ότι το χρηματικό μέρος της προίκας αυξάνει (για το σύνολο των γάμων, αστών και αγροτών δηλαδή) από 1.200 δραχμές την πενταετία 1880-85 σε 1.600 την πενταετία 1900-1905. Ο μικρός αριθμός των προικοσυμφώνων (13 για την πρώτη πενταετία και 12 για τη δεύτερη) δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για το ύψος των επιμέρους κατηγοριών. Πάντως εμφανίζεται αύξηση του χρηματικού μέρους των προίκων που δίνουν μεταξύ τους οι αγρότες από 550 σε 600 δραχμές και μείωση της τιμής της παραγωγικής γης από 4.000 δρχ. σε 2.000. Έχουμε όμως μόνο 4 και 6 τέτοια προικοσύμφωνα (για τις δύο πενταετίες) και δεν μπορεί κανείς να επιχειρηματολογήσει με αρκετή ασφάλεια. Επιπλέον, αυτά τα προικοσύμφωνα καταγράφηκαν από το συμβολαιογραφείο και όχι από το υποθηκοφυλάκειο όπως αυτά των Λεχαιών. Επομένως δεν περιλαμβάνουν όσα πρέπει να είχαν στο συμβολαιογραφείο της χειτονικής Λευκάδας (με την οποία μέρος της περιοχής είχε ευκολότερη επικοινωνία το 19ο αιώνα σε σχέση με τη Βόνιτσα) και πρέπει να γίνει έλεγχος στο υποθηκοφυλάκειο για να εντοπιστούν και άλλα --τουλάχιστον αυτά που περιέχουν και μεταβίβαση ακινήτων. Πρέπει να τονίσουμε ότι η περιοχή της Βόνιτσας εμφανίζεται να έχει διαμετρικά αντίθετα χαρακτηριστικά από αυτή των Λεχαιών: οι εθνικές χαιές είναι ανύπαρκτες, κυριαρχεί η καλλιέργεια δημητριακών και η κτηνοτροφία, η πληθυσμιακή της ανάπτυξη είναι εξαιρετικά αργή, το δίκτυο των οικισμών δεν είναι πυκνό. Είναι από τις λίγες περιοχές που είναι πλεονασματικές σε δημητριακά. Η βρώμη κυρίως αλλά και το σάρι εν μέρει καλλιεργούνται ως εμπορευματικές καλλιέργειες.

οπωσδήποτε έχει σχέση μ'αυτό. Γιατί όπως είδαμε η παροχή της προίκας δεν αποτελεί μια απλή μεταβίβαση όπως η πώληση ή η διανομή της περιουσίας ανάμεσα στα αδέρφια αλλά τον αναγκαίο όρο για την αναπαραγωγή του οίκου και της κοινότητας, τόσο για το γάμο των γυναικών όσο και για αυτόν των ανδρών. Αποτελεί το μέσο μέσω του οποίου οι γέροντες ελέγχουν τον οίκο. Επομένως ο εκκρηματισμός της συνεπάγεται ότι η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής του οικιακού τρόπου παραγωγής έχει διασυνδεθεί με διαδικασίες που βρίσκονται έξω από αυτόν --γιατί ο οίκος δεν παράγει χρήμα αλλά αξίες χρήσης. Οι συνέπειες αυτής της σύζευξης του οικιακού τρόπου παραγωγής με τον καπιταλιστικό (αυτός παράγει το χρήμα στην περίοδο που μελετάμε) είναι πολύ πιο σημαντικές από το γεγονός π.χ. του ότι οι φόροι καταβάλλονται σε χρήμα γιατί το απόστημα έχει προσβάλλει τη βασική παραγωγική σχέση και όχι απλώς κάποια διαδικασία δοσιμάτων ή ανταλλαγών. Τις συνέπειες αυτής της σύζευξης θα τις μελετήσουμε στο επόμενο --και τελευταίο-- κεφάλαιο αυτής της μελέτης.

III.3 Συμπεραίνοντας: η σύζευξη
οικιακού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Οι μέχρι τώρα επεξεργασίες του Γ' μέρους αυτής της εργασίας είχαν στόχο ν'αναδείξουν το χαρακτήρα της προίκας ως βασικής παραγωγικής σχέσης του οικιακού τρόπου παραγωγής. Να δείξουν ότι πίσω της κρύβονται σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης, ότι η προίκα είναι αναγκαστικός όρος για την αναπαραγωγή των οίκων και του οικιακού τρόπου παραγωγής. Διαπιστώσαμε όμως πως με την πρόοδο του 19ου αιώνα εμφανίζεται στην προίκα ένα χρηματικό απόστημα που συνεχώς διογκώνεται. Η προίκα δεν μπορεί πια να παραχθεί μόνο στο εσωτερικό του οίκου, απαιτείται η προσφυγή στην αγορά, στις εμπορευματικές καλλιέργειες για την εξασφάλιση του χρήματος. Σ'αυτό το τελευταίο κεφάλαιο θα μελετηθούν οι αιτίες και οι συνέπειες αυτής της δραστηρής αλλαγής μέσα από το πρίσμα της θεωρίας της σύζευξης των τρόπων παραγωγής του P. PH. REY.

Οι αιτίες, μας πάνε πίσω στο πρόβλημα των εθνικών χαιών. Οι νεωτεριστές της εποχής που μελετάμε έβλεπαν σ'αυτές (και στο φορολογικό σύστημα) 'ασιανά' κατάλοιπα που ασκήμιζαν το 'περίλαμπρο' οικοδόμημα των αστικών πολιτικών θεσμών. Στην πραγματικότητα συνέβαινε το αντίθετο: οι πολιτικοί θεσμοί της αθωνικής περιόδου, της συνταγματικής μοναρχίας, ήσαν ξενόφερτοι και ελάχιστη ως καμία σχέση είχαν με το οικοδόμημα που διακοσμούσαν (Μουζέλης, 1978, 38). Αντίθετα, η διοικητική διόγκωση και η διαδικασία απόσπασης της υπερεργασίας, του πλεονάσματος, των άμεσων παραγωγών μέσω του κράτους (Τσουκαλάς, 1981) αποτελούσε τη λογική συνέχεια του προεπαναστατικού καθεστώτος. Οι διακυμάνσεις που είδαμε στο περί φόρων κεφάλαιο του Α' μέρους δείχνουν ότι όσοι πλούτιζαν μέσα από τους πόρους του φορολογικού συστήματος είχαν τη δυνατότητα να μεταχειρίζονται κατά 'ανατολικό' τρόπο το αστικό 'δυτικό' οικοδόμημα.

Ήδη πριν από τη διανομή των εθνικών χαιών είχαν γίνει βήματα που απομάκρυναν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό από τον STRICTO SENSU ασιατικό τρόπο παραγωγής. Η ενοίκιαση των φόρων αντί της απ'ευθείας

εισπραξης από μέλη της διοικητικής, στρατιωτικής ή ιεραρχικής ιεραρχίας αποτελεί μια πρώτη διαφοροποίηση από το κλασικό μοντέλο. Αυτή όμως η αλλαγή είχε ήδη γίνει πριν την επανάσταση και πολλοί κοτζαμπάσηδες και καπετανκίοι ήσαν υπενοικιαστές των φόρων που απαιτούσαν οι τοπικοί εκπρόσωποι της Υψηλής Πύλης. Η πρώτη και σημαντικότερη μετεπαναστατική αλλαγή ήταν η κατάργηση του διακεντρικού φορολογικού συστήματος που στηρίζεται στις κοινότητες και αποτελεί ουσιαστικό χαρακτηριστικό του ασιατικού τρόπου παραγωγής (KRADER, 1975, 288). Ο κάθε χέροντας είναι πλέον κατ'ευθείαν υπόλογος απέναντι στην κεντρική εξουσία και όχι μέσω του 'πρωτόχηρου' ή του προεστού που διαμεσολαβούσε ανάμεσα στην κοινότητα και την εξουσία. Είναι φανερό ότι έτσι οι δεσμοί εξουσίας αλλά και συνεργασίας στο πλαίσιο της κοινότητας χαλαρώνουν --και χαλαρώνουν ακόμη περισσότερο με την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας από τη Σεπτεμβριανή αντιοθωνική στάση, όταν κάθε χέροντας αποκτά, παράλληλα με τον οικονομικό, και αυτόνομο πολιτικό ρόλο. Πρόκειται για το δεύτερο σημαντικό μετεπαναστατικό βήμα προς τη διάλυση της κοινότητας. Και η διάλυση της κοινότητας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση στους κοινωνικούς σχηματισμούς που κυριαρχούνται από τον ασιατικό τρόπο παραγωγής για την ανάδειξη της αστικής κοινωνίας των πολιτών (KRADER, 1975, 334).

Οι εθνικές χείρες αποτελούν λοιπόν (και εν μέρει η δεκάτη) το τελευταίο φανερό, κρίσιμο ασιακό κατάλοιπο, αυτό που παραπέμπει στο κράτος-χαιοκτήμονα, που εισπράττει φόρους και χαιοπρόσοδο (επικαρπία). Το κράτος αυτό θα το αφήσει ανέπαφο η εθνοσυνέλευση που προέκυψε από την οκτωβριανή επανάσταση του 1862 (πρά τις απαιτήσεις των νεωτεριστών που την έβλεπαν συντηρητική πολιτικά αλλά ριζοσπαστική οικονομικά) και η μισή σχεδόν καλλιεργήσιμη γη θα μείνει στη δικαιοδοσία του. Πρόκειται για τη γη που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν οι ηττημένοι οθωμανοί, για τη γη που βρίσκεται στους εύφορους κάμπους, στα χονιμότερα μέρη του τότε ελληνικού χώρου. Όμως πάνω σ'αυτήν την ασιακή γη θ'αναπτυχθούν εκείνες ακριβώς οι μορφές παραγωγής

που είναι αντιθετικές με την έλλειψη ατομικής ιδιοκτησίας: οι εμπορευματικές καλλιέργειες. Η σταφίδα στην πελοποννησιακή ημισέληνο από τον Κορινθιακό ως το Μεσσηνιακό κόλπο, το βαμβάκι στη Λειβαδιά και τη Λοκρίδα, οι μορεώνες για την παραγωγή μεταξιού και οι συκεώνες στη Μεσσηνία και τη Λακωνία. Είδαμε πώς η απκίτηση των οίκων για ζωάρκεια μέσα από την αυτάρκεια δυσχεραίνεται από τη βαρεία φορολογία, από την πτώση των αποδόσεων, από την έλλειψη καματερών ζώων. Η προσφυγή στην εμπορευματική καλλιέργεια είναι η μόνη λύση. Όμως, τι είδους εσωτερικά εμπορικά κυκλώματα ν' αναπτυχθούν σε μια χώρα που κυριαρχείται από οίκους; Η μόνη διέξοδος είναι το εξωτερικό εμπόριο, η αναζήτηση σε άλλους τόπους των αγαθών που θ' ανταλλάξουν με τα ντόπια.

Φυσικά, η ανάπτυξη του εμπορίου δεν αποτελεί πρωτοβουλία των γερόντων. Το ρόλο αυτό αναλαμβάνουν εμπορευματικά κυκλώματα των πόλεων, των λιμανιών: αυτά αποτελούν τους θύλακες που συνδέουν την ενδοχώρα των οίκων με τις καπιταλιστικές μητροπόλεις, τους ενδιάμεσους κόμβους του ιστού που συνδέει τους χωρικούς με την Αγγλία, τη Γαλλία ή τη Ρωσία. Τα κυκλώματα αυτά δεν είναι απλώς μεταπρατικά, δεν πρόκειται για απλούς μεσολαβητές ανάμεσα στους χωρικούς καλλιεργητές και τους Ευρωπαίους αγοραστές. Επενδύουν στη γη, δημιουργούν σταφιδοφυτείες, εισάχουν γεωργικές καινοτομίες. Το παράδειγμα του Χαλικιόπουλου, που τόσες φορές αναφέρθηκε ως πηγή, είναι χαρακτηριστικό: συνεργάτης της Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας, είχε ιδρύσει μαζί με τον ετεροθαλή αδελφό του Ν. Εμμανουήλ πρότυπο αγρόκτημα στον Πύργο, είχαν φέρει πρώτοι στην περιοχή ευρωπαϊκό άροτρο που όργωνε με άλοχα, είχαν σταφιδοφυτείες, τα προϊόντα τους θα βραβευθούν πολλές φορές σε εκθέσεις (Εφημερίς PASSIM). Υπήρξε γραμματέας του Καποδιστρια, ανώτερος δικαστικός, στο ελεγκτικό συνέδριο, αντιπρόσωπος στις εθνοσυνελεύσεις, κτλ, (Σούτσος, 1863, 1886, 208). Ο Χαλικιόπουλος μαζί με το Ρούφο υποθήκευσαν τα κτήματα τους στην Εθνική Τράπεζα και παίρνουν 78.000 δραχμές για να χρηματοδοτήσουν την οκτωβριανή επανάσταση, τη στιγμή

που η Σύρος θα δώσει μόνο 2.000 δραχμές και η Μολδοβλαχία 8.000. Ο Κορδάτος (1958, Δ', 83) που μας δίνει αυτές τις πληροφορίες τον αναφέρει ως "έμπορο" (ήταν και αυτό) --έναν άνθρωπο που ανάλωσε τη ζωή του δίνοντας μάχες για τη γεωργία από μια πολύ συγκεκριμένη σκοπιά -- για να δικαιώσει ίσως την άποψη του ότι "εφοπλιστές, έμποροι και βιοτέχνες" ήσαν οι πρωτεργάτες της πτώσης του Όθωνα. Ο Χαλκιόπουλος, όπως και η Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας είναι σαφείς από το 1855 ήδη: ζητούν να μοιραστούν οι εθνικές χαιές, να δοθεί κλήρος στους χωρικούς και η γη που περισσεύει να δοθεί σε επιχειρηματίες για την ανάπτυξη της (καπιταλιστικής βέβαια) γεωργίας. Κτηματίας ο ίδιος, θα δίνει μια ολόκληρη ζωή αγώνες εναντίον της αλόγιστης επέκτασης των σταφιδοφυτειών --πραγματική γεωργία είναι τα δημητριακά, οι φυτείες είναι "αμαθής γεωργία".

Αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο η περίπτωση του Λεκαϊνίτη "εμπόρου", έτσι τον αναφέρει το προικοσύμ-
φωνο, Λ. Πίτσουλα που προικίζει την κόρη του με 100 στρέμματα σταφίδας κι αμπελιών που μάλιστα είναι ιδιόκτητα, όχι πάνω σε εθνική γη --μια τέτοια φυτεία, μονοκόμματη, απαιτεί μόνιμο προσωπικό, είναι επιχείρηση και όχι "οικογενειακή εκμετάλλευση". Ο ίδιος ο εισηγητής του νόμου περί διανομής Σωτηρόπουλος έχει κτήμα στην Τριφυλία. Πρόκειται για διάσπαρτα παραδείγματα που θέλουν να δείξουν ότι ο Σωτηρόπουλος ή ο Χαλκιόπουλος όταν ξεσπαθώνουν κατά του φορολογικού συστήματος και υπέρ της διανομής των εθνικών χαιών εκφράζουν τα συμφέροντα μεγαλοκτηματιών και όχι μόνο του εμπορικού κυκλώματος των σταφιδοφόρων επαρχιών. Άλλωστε η διανομή των εθνικών χαιών και κυρίως των φυτειών θα αντιμετωπισθεί από τους αντιπάλους (βουλευτές και δημοσιογράφους) περίπου ως δωρεά που γίνεται στους Μωραίτες κτηματίες. Ορισμένοι θα απαιτήσουν να εφαρμοσθεί ο νόμος του 1837 που προέβλεπε ότι οι φυτείες που δημιουργούνται στις εθνικές χαιές ανήκουν εξ ημισείας στο δημόσιο ή να βγουν σε πλειστηριασμό όπως προέβλεπε ο νόμος περί εκποίησης των εθνικών φαρτών κτημάτων (Μέλλον, 22.1.1871). Τίποτα από αυτά δεν θα γίνει και οι εθνικοί ιδιόκτητες

φυτείες θα γίνουν ατόμικη ιδιοκτησία αυτών που τις είχαν φυτέψει και αναπτύξει μέχρι τότε και η αξία τους καθορίστηκε με εκτίμηση. Η μάχη που έχασε ο Χαλικιόπουλος και οι ομοϊδεάτες του στην εθνοσυνέλευση του 1862 από τη συμμαχία μεταξύ ενοικιαστών και τσιφλικάδων, όπως ο ίδιος καταγγέλλει (1863), κερδήθηκε το 1871. Το τελευταίο σημαντικό ασιατικό κατάλοιπο θα εκλείψει. Η πρώην κρατική γη μπορεί πλέον να μπει στο εμπορευματικό κύκλωμα, να πουλιέται και να αγοράζεται, να γίνονται πάνω σ'αυτήν με ασφάλεια επενδύσεις. Και πριν βέβαια γίνονταν αγοραπωλησίες εθνικών γαιών μεταξύ των χωρικών, όπως είδαμε, αλλά κανένας μεγάλος κεφαλαιούχος δεν θα διακινδύνευε την αγορά ή δημιουργία μιας μεγάλης φυτείας από την οποία θα μπορούσε κάποια στιχμή να του διεκδικήσει το δημόσιο τη μισή. Ο μικρός ή μεγάλος παραγωγός δεν ήταν πλέον υποχρεωμένος να περιμένει στ'αλώνι τον ενοικιαστή της επικαρπίας να αφαιρέσει το 15% και να διακινδυνεύει την παραγωγή του από τις συνθήκες στη Δυτ. Πελοπόννησο αυχουστιάτικες βροχές. Δεν έχει να αντιμετωπίσει τη βαρεία αναλογική φορολογία της ακαθάριστης προσόδου που εμποδίζει τις επενδύσεις στη γη γιατί φορολογεί το κεφάλαιο. Οι νεωτεριστές, οι θρασύτες της καπιταλιστικής ανάπτυξης δηλαδή, κέρδισαν τη μάχη. Το όνειρο τους μπορούσε να πραγματοποιηθεί, ο δρόμος για την επιχειρηματική γεωργία είχε ανοίξει.

Φαίνεται πως αρκετοί ακολούθησαν αυτό το δρόμο. Υπάρχουν συμβόλαια στο υποθηκοφυλάκειο Λεχαίνων που αφορούν εκτάσεις 200 και 300 στρεμμάτων σταφίδας. Οι φθηνές τιμές των εθνικών γαιών, η πληρωμή τους με δόσεις, οι υψηλές τιμές της σταφίδας από το 1878 και μετά, όταν ανοίγει λόγω της φυλλοξήρας η αγορά της Γαλλίας, επιτρέπουν την παραπέρα ανάπτυξη καθαρά επιχειρηματικών εκμεταλλεύσεων --και ορισμένες από αυτές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν καπιταλιστικές. Γιατί, σύμφωνα με τη Στατιστική της Γεωργίας (1864, 20') απαιτούνται, με βάση το μεροκάματο εκείνης της εποχής, 75 δραχμές κατά στρέμμα επένδυση μόνο για τα εργατικά μέχρις ότου γίνει (μετά 5 χρόνια) παραγωγική η φυτεία και κάθε χρόνο απαιτεί κατά στρέμμα 21

μεροκάματα εργασία. Μπορεί οι εκτιμήσεις για το δραχμικό ύψος των εργασιακών δαπανών να μην έχουν νόημα για τον οίκο, για μια επιχειρηματική εκμετάλλευση όμως δεν ισχύει αυτό: για τη φύτεια των 300 στρεμμάτων που υπήρχε στο χωριό Καρδιακάυτι των Λεκαϊνών απαιτείται κεφαλαιακή επένδυση 30.000 δραχμών μόνο για τα εργατικά (χωρίς υπολογισμό της τιμής της γης, των κτιρίων, αποθηκών, εξοπλισμού, κτλ) και 6.000 μεροκάματα το χρόνο που κοστίζουν κάπου 15.000 δραχμές. Τα μεροκάματα δεν μπορούν να ισοκατανεμηθούν σε 300 ημέρες όπως συμβαίνει στη βιομηχανία, λόγω του ότι η εργασιακές ανάγκες είναι ανισότροπα κατανεμημένες στη διάρκεια του χρόνου. Ακόμη κι αν αυτό συνέβαινε όμως θα απασχολούσε μόνιμα 20 εργάτες, θα ήταν μια μικρή καπιταλιστική επιχείρηση. Στην πραγματικότητα, απαιτεί τη μόνιμη απασχόληση 4-5 επιστατών και μερικών εκατοντάδων εποχιακών εργατών την εποχή του σκαψίματος και της συσκομιδής --πρόκειται για τους Ζακυθινούς, τους Κεφαλλωνίτες και τους Γορτύνιους κυρίως, αυτοί έρχονται στην περιοχή των Λεκαϊνών, που καταφθάνουν κατά χιλιάδες για τον σκάψιμο, τον τρύχο, τον θέρο. Για τους εργάτες που είδαμε το μεροκάματο τους να είναι αντιστρόφως ανάλογο προς την τιμή του ψωμιού. Ταυτόχρονα, η σταφίδα απαιτεί ένα ολοκληρω κύκλωμα απασχολήσεων που εξυπηρετούν βέβαια και τις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις: κυρίως "καρρολόγους" που θα αναλάβουν με τα κάρρα τους τη μεταφορά του καρπού στο χειτονικό λιμάνι της Κυλλήνης (δημιουργήθηκε το 1866 για να εξυπηρετήσει το εμπόριο της σταφίδας) ή και στην Πάτρα. Στον Πύργο θα κατασκευαστεί το 1883 με πρωτοβουλία του Δήμου η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή της χώρας για να μεταφέρεται η σταφίδα στο λιμάνι του Κατάκωλου (Παπαγιαννάκης, 1982, 95). Χρειάζονται βαρέλια, τσουβάλια, σταφιδόπανα για την προστασία από τη βροχή, "μάκινες" για το καθάρισμα της, φούρκες για να στηρικτούν τα κλήματα (δάση ολόκληρα θα εξαφανιστούν στο Ξηρόμερο και θα γίνουν φούρκες για την πελοποννησιακή σταφίδα), φουσκί για λίπανση, θειάφι από το 1855 και στο τέλος του αιώνα χαλαζόπετρα για τις αρρώστειες.

Η διανομή των εθνικών γαιών και φυτειών αποτέλεσε πραγματική και ουσιαστική ταξική νίκη αυτών των επιχειρηματιών απέναντι στους "ασιανούς" ενοικιαστές.

Οι ίδιοι όπως είδαμε είναι συχνά και έμποροι, "εμποροκτηματίες". Άλλωστε και το εμπορικό κύκλωμα έχει να κερδίσει από την εξαφάνιση των ενοικιαστών και την ανάγκη των χωρικών για ρευστό κρήμα: το κρήμα το έχουν οι έμποροι, απ' αυτούς θα περάσουν για να το βρουν. Η πελατεία των ενοικιαστών γίνεται δική τους πελατεία --με τη διαφορά ότι οι ενοικιαστές της επικαρπίας έπαιρναν το πλεόνασμα του χωρικού σε είδος ενώ οι έμποροι τα υπολογίζουν όλα με βάση τις τιμές, τα επιτόκια, το χρόνο που πέρασε, τις υπερημερίες και πετυχαίνουν καλύτερα αποτελέσματα από τους ενοικιαστές. Οι τιμές της σταφίδας μέχρι το 1892 είναι καλές, η ευφορία είναι γενική, οι σταφιδοφυτείες συνεχώς επεκτείνονται, τα λεκανιά χερμίζουν μεγάλα νεοκλασσικά σπίτια που στο ισόγειο τους είναι η αποθήκη του εμποροκτηματία και στον όροφο μένει η οικογένεια. Η σταφιδική κρίση που θα ακολουθήσει λόγω της απαχόρευσης των εισαγωγών στη Γαλλία θα τινάξει στον αέρα τη πρόσκαιρη ευημερία, τα εύκολα κέρδη και το όνειρο μιας καπιταλιστικής ανάπτυξης που για μια στιγμή φάνηκε πραγματοποιήσιμο. Οι σιδηρόδρομοι του Τρικούπη δεν θα έχουν τι να μεταφέρουν, θα ακολουθήσει η χρεωκοπία, ο διεθνής οικονομικός έλεγχος, ο χαμένος πόλεμος του 1897, η μαζική μετανάστευση προς την Αμερική.

Από τη μεριά των οίκων ιδωμένα τα πράγματα φαίνονται διαφορετικά. Το ότι γλύτωσε από τους κινδύνους που συνεπάχεται η αναμονή της κουστωδίας του ενοικιαστή με τον καρπό εκτεθειμένο στ'αλώνι και με τον έμπορο να τον πιέζει να παραδώσει χρήγορα "τώρα που οι τιμές είναι καλές" είναι βέβαια σημαντικό. Πρέπει όμως να δηλώσει τη σταφίδα και τα κωράφια που έχει, να δώσει προκαταβολή, ν'αρχίσει να πληρώνει τις δόσεις. Όλοι βέβαια δηλώνουν τις σταφίδες και τ'αμπέλια που έχουν αλλά λίγοι εξαντλούν το όριο των 80 στρεμμάτων αγρών που δικαιούνται, ο καθένας δηλώνει όσα του είναι αναγκαία. Ίσως αυτό το γεγονός, της περιορισμένης συμμετοχής των χωρικών στην κατοχύρωση εθνικών γαιών να αποτελεί την ισχυρότερη απόδειξη της έλλειψης κρημάτων από τους χωρικούς παρά την εμπλοκή τους σε εμπορευματικές καλλιέργειες. Γη υπάρχει, απόδειξη οι εικονικές δηλώσεις που αμέσως μεταβιβάζονται, η προκαταβολή που απαιτεί ο νόμος και οι δόσεις που θα

πληρωθούν στη συνέχεια δεν υπάρχουν. Γιατί αν υπήρχαν δεν θα βρίσκαμε συμβόλαια του 1870-71 με τα οποία διάφοροι χωρικοί παίρνουν "10 βατζέλια σίτου" (βατζέλι, τοπική ονομασία του κοιλού) το Νοέμβριο ή Δεκέμβριο και υπόσχονται να επιστρέψουν 20 τον Ιούνιο ή την "αξία των προς δραχμές 10 το βατσέλι". Σε περίπτωση καθυστέρησης ο τόκος υπερημερίας ορίζεται προς 24% --που είναι βέβαια πολύ χαμηλός αν σκεφθούμε ότι ο κανονικός ορίστηκε για έξη μήνες ίσος με το κεφάλαιο, δηλαδή 200%. Σε ένα από αυτά ο χωρικός παίρνει 6 κοιλιά και υποχρεώνεται να επιστρέψει 12,5 τον Ιούνιο --προφανώς ο έμπορος πρόσθεσε μισό κοιλιά για να βγάλει τα έξοδα του συμβολαίου. Φαίνεται όμως πως οι όροι για τους παλιούς, γνωστούς πελάτες ήταν καλύτεροι: ένας χωρικός έπρεπε να παραδώσει λόγω χρέους 14 βατσέλια τον Ιούλιο του 1870. Επειδή δεν τα έδωσε, υπογράφει νέο συμβόλαιο να παραδώσει 20 τον Ιούλιο του 1871. Τόκος 50%. Φαίνεται ακόμη ότι και οι τιμές είναι σχετικές. Ενώ στα συμβόλαια δανεισμού το κοιλό το στάρι υπολογίζεται, για την περίπτωση που δεν θα επιστραφεί σε είδος, προς 10 δραχμές το κοιλό, σε ένα άλλο συμβόλαιο προσλαμβάνονται για αχροφύλακες δύο Τσάμηδες από την Παράμυθιά για έξη μήνες με μηνιαίο μισθό (και για τους δύο) 10 κοιλιά στάρι ή το αντίτιμό του --προς 9 δραχμές το κοιλό.

Όλα αυτά δείχνουν κατά τη γνώμη μου ότι ο περίφημος εκκρηματισμός σταματά στο τεφτέρι του μπακάλη που είναι και καλλιεργητής σταφίδας και έμπορος --ίσως να υπήρξε και ενοικιαστής. Θα παραλάβει τη σταφίδα, πιθανότατα με "ανοιχτή" τιμή (δηλαδή υποτίθεται ότι θα την πουλήσει την καλύτερη στιχμή). Κι όταν στις αρχές του χειμώνα θα εμφανιστεί ο χέροντας για να πάρει το συμπληρωματικό στάρι που λείπει από τον οίκο για να βγάλει τη χρονιά θα γίνουν οι υπολογισμοί και ο χωρικός θα φύγει με το στάρι αλλά πάλι κρεωμένος --μέχρις ότου κάποια στιχμή τα πράγματα φθάσουν ως την υποθήκη ή την εξώθηση (Μίχας, 1914). Η μεγάλη πλειοψηφία των χωρικών θα δει στα χέρια της λεφτά μόνο όταν παρακαλέσει. Με το πρόσχημα συνήθως ότι χρειάζεται κάποιο είδος που ο δανειστής τους δεν το έχει. Προφανώς η ανάγκη καταβολής των φόρων σε χρήμα χειροτέρεψε την εξάρτηση του χωρικού από τον τοπικό τοκογλύφο.

Ο γέροντας και ο τοπικός τοκογλύφος δεν ανήκουν στον ίδιο τρόπο παραγωγής, η μεταξύ τους σχέση δεν είναι 'παραγωγική σχέση' αλλά σχέση μεταφοράς πλεονάσματος από έναν τρόπο παραγωγής σ'έναν άλλο. Ο ντόπιος τοκογλύφος δεν αποτελεί παρά τον τοπικό εκπρόσωπο του μητροπολιτικού καπιταλισμού. Μέσω του μεγαλέμπορου και του εξαγωγέα των Πατρών είναι συνδεδεμένος με το Γάλλο βιομήχανο κρασιών που θα μετατρέψει τη σταφίδα σε φτηνό οινόπνευμα (αυτός είναι ο προορισμός της σταφίδας στη Γαλλία) και με τον Άγγλο εισαγωγέα τροφίμων ή βιομήχανο ειδών διατροφής. Αποτελεί τον εκπρόσωπο του χρηματιστικού κεφαλαίου που χρηματοδοτεί μέσω των τραπεζών το εμπορικό κύκλωμα της σταφίδας. Ο χωρικός των Λεκακινών δεν αποτελεί το αντικείμενο εκμετάλλευσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δεν είναι μισθωτός, δεν παράγει υπεραξία για το κεφάλαιο, το πάρε-δώσε με τον καπιταλισμό δεν καθορίζεται από το νόμο της εργασιακής αξίας. Η υπερεργασία του χωρικού πρέπει να πάρει τη μορφή κρήμα, έστω και μόνο στα τεφτέρια του τοκογλύφου, και να μεταφερθεί με τη μορφή του εμπορεύσιμου προϊόντος, της σταφίδας, για να καταναλωθεί στις μητροπόλεις από το εκεί προλεταριάτο σε φθηνές τιμές, να μειωθεί η αξία της εργασιακής του δύναμης, να δημιουργηθεί επομένως περισσότερη υπεραξία και να διευρυνθεί έτσι η διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης (MEILLASSOUX, 1975. REY, 1978). Ο τοκογλύφος έχει συμφέρον στον εκχρηματισμό των οίκων, στον περιορισμό της αυτάρκειας του: όσο λιγότερο αυτάρκης είναι ο οίκος τόσο συχνότερα θα περνά ο γέροντας από το μαχαζι του. Ο τοκογλύφος αποτελεί την σε τοπικό επίπεδο ενσάρκωση της σύζευξης οικιακού και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Δεν συνέβαινε το ίδιο με τον ενοικιαστή των φόρων. Ο ενοικιαστής αποτελούσε την τοπική ενσάρκωση ενός τρόπου παραγωγής που πέθαινε, του ασιατικού. Ο ασιατικός τρόπος παραγωγής είχε ως αντικείμενο εκμετάλλευσης τον χωρικό, μέσω της κοινότητας και του προεστού, του υπεύθυνου για τη συγκέντρωση των φόρων της κοινότητας. Η συνενοχή του, δια καθολικής ψηφοφορίας εκλεγμένου, 'μικρού παρέδρου' που

καταγγέλλανε ο Κουμουνδούρος και ο Σωτηρόπουλος, με τον ενοικιαστή δεν αποτελούσε παρά προέκταση αυτής της κατάστασης. Ο ενοικιαστής δεν είχε κανένα λόγο να είναι κατά της φορολογίας της ακαθάριστης προσόδου που του άφηνε μεγαλύτερα δοσίματα στα χέρια --για να τα εμπορευθεί βέβαια στις συνθήκες του ύστερου ασκινισμού. Όμως η εμπορευματοποίηση της σταφίδας από τον ασκινό ενοικιαστή δεν αποσαρθρώνει τον οίκο: αυτός παίρνει τα δοσίματα του σε είδος. Ο ενοικιαστής έχει αντίθετους τους χέροντες μόνο στο πολιτικό επίπεδο, στο βαθμό που αποτελεί συνέχεια ενός συστήματος που δεν ήταν αυτεξούσιοι αλλά εξαρτημένοι, πολιτικά και οικονομικά, από τον πρωτόγερο, τον προεστό --που ως Ικνός εκπροσωπούσε την κοινότητα απέναντι στην εξουσία και την εξουσία απέναντι στην κοινότητα. Στο οικονομικό πεδίο οι χωρικοί προτιμούν τον ενοικιαστή από τον τοκογλύφο, τα αναλογικά δοσίματα από τα σταθερά που βάζουν σε κίνδυνο την επιβίωση του οίκου. Ο ενοικιαστής δεν κάνει τη μάχη επειδή έχει να αντιμετωπίσει τους χέροντες, ούτε γιατί διαφοροί μορφωμένοι στην Ευρώπη θέλουν να επιβάλλουν στον τόπο τους αυτά που μάθανε, ούτε από τους μεταπράτες μεγαλοεξαγωγείς που αδιαφορούν για το πως έφτασε το εμπόρευμα στα χέρια τους κι ενδιαφέρονται μόνο για την τιμή του. Χάνει από την υλική παρουσία των "επιχειρηματιών γεωργών" που θέλουν να επενδύσουν τα κεφάλαια τους και δεν θέλουν να τους τα φορολογούν γιατί βέβαια θα εξαφανιστούν, ενώ ο οίκος δεν έχει κεφάλαια που να κινδυνεύουν. Κι από τους μεταπράτες εκείνους που ενδιαφέρονται να δημιουργηθεί εσωτερική αγορά για να προωθήσουν αυτά που εισάχουν.

Αν οι ρόλοι που περιγράφονται φαίνονται σαφείς, η ενσάρκωση τους σε πραγματικά πρόσωπα είναι πολύ πιο πολύπλοκη. Το ίδιο φυσικό πρόσωπο μπορεί να παίζει πολλαπλούς ρόλους που με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε να είναι αντιφατικοί. Σίγουρα πολλά υπαρκτά πρόσωπα έπαιξαν κατά καιρούς ή και ταυτόχρονα πολλούς από τους παραπάνω ρόλους. Σημασία έχει ότι, τελικά, στις κρίσιμες αναμετρήσεις που καθόρισαν το μέλλον τάχθηκαν με το ένα στρατόπεδο ή με το άλλο κι αυτό κρίνει τον "αντικειμενικό" τους ρόλο. Και φυσικά

τίποτα δεν τους εμπόδιζε να περάσουν στη συνέχεια, αν είχαν χάσει, με το στρατόπεδο των νικητών, προς τη νέα τάξη πραγμάτων που άνοιξε η διανομή και στη συνέχεια η κατάρχιση της δεκάτης. Το ότι αυτά τα δύο κρίσιμα γεγονότα πραγματοποιούνται στην αρχή και το τέλος της δεκαετίας του 1870 που τόσο σημαντική σε οικονομικά γεγονότα υπήρξε (Δερτιλής, 1980), από τα Λαυρεωτικά μέχρι το άνοιγμα της διεθνούς χρηματαγοράς για το ελληνικό κράτος και στην αυγή της φάσης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος που θα προσαγορευθεί ιμπεριαλισμός δεν μπορεί να είναι τυχαίο.

Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι οι εθνικές χαίες αποτελούσαν το τελευταίο φανερό κρίσιμο κατάλοιπο του ασιατικού τρόπου παραγωγής. Γιατί στο μικροκοινωνικό επίπεδο υπάρχουν ακόμη η κοινότητα και ο οίκος, όπως εδώ ορίστηκαν. Προέρχονται βέβαια από αντίστοιχες "ασιακές" μορφές μορφές αλλά δεν ταυτίζονται μ'αυτές. Ο αυτόνομος οικονομικός και πολιτικός ρόλος των γερόντων αναδεικνύει τους οίκους ως ευρύτερα συλλογικά κοινωνικά υποκείμενα στη θέση των κοινοτήτων. Αν στη φάση του ασιατικού τρόπου παραγωγής μπορούμε ίσως ν'αντιμετωπίσουμε το ενδεχόμενο ενός κοινοτικού τρόπου παραγωγής στη βάση του συστήματος των παραγωγικών σχέσεων και ν'αντιμετωπίσουμε τους τρόπους ένταξης των οικογενειών στη μεταβατική φάση που μελετάμε τούτο δεν είναι δυνατό: η αντιβασιλεία όπως είδαμε φρόντισε να εθνικοποιήσει ακόμα και τα κοινοτικά λειβάδια. Η κοινότητα δεν έχει πλέον οικονομική υπόσταση παρά ως το αποτέλεσμα των επιμέρους πρακτικών των οίκων. Η ασιακή κοινότητα έχει αριστοκρατικά χαρακτηριστικά λόγω της, κληρονομικής συνήθως, εκπροσώπησης της από τον προεστό. Η κοινότητα του 19ου αιώνα που εδώ μελετάμε είναι η δημοκρατία των γερόντων, των αρχηγών των οίκων. Όσες κοινοτικές εξουσίες έχουν παραμείνει περνάνε στην αρμοδιότητα των συνελεύσεων των γερόντων, δεν αποφασίζουν πλέον μόνο οι "εκλεγμένοι" προεστοί. Στη Ζαβέρδα μέχρι το 1914, που θα αλλάξει το θεσμικό πλαίσιο της τοπικής αυτοδιοίκησης, οι αρχηγοί των οίκων θα αποφασίζουν στις 14 Σεπτεμβρίου κάθε χρόνου, του Σταυρού, για το ποιοί θ'αναλάβουν δραχάτες, νεωκόροι,

βουκόλοι --ακόμα και για τον παπά. Και επί τουρκοκρατίας υποτίθεται ότι μέσα από τέτοιες συνελεύσεις εκλέχονταν οι δημοχέροντες αλλά είναι φανερό ότι το παιχνίδι παίζεται με εντελώς διαφορετικούς όρους. Κι ως θυμηθούμε το συμφωνητικό που υπογράφουν οι κάτοικοι της γειτονικής προς τη Ζαβέρδα Πλαχιάς για τη διαχείριση του δάσους με τα βαλανίδια. Πενήντα χρόνια πριν το πρόβλημα θα το είχε μάλλον λύσει μόνος του ο τοπάρχης Γρίβας. Αν το είχε υπόψη του ο Σωτηρόπουλος θα είχε ξεσπαθώσει εναντίον της απαχόρευσης πρόσληψης ερχατών. Επιπλέον, η καθιέρωση ως διοικητικής μονάδας του Δήμου που περιελάμβανε πολλές παλιές κοινότητες αποδυνάμωσε τις επί μέρους κοινοτικές ηγεσίες. Φυσικά πολλά παλιά "τζάκια" διακήρησαν την εξουσία τους μέσα στην κοινότητα προσαρμοσμένη όμως στις νέες συνθήκες, που επέτρεπαν την υπέρβασή τους και την άμεση προσφυγή στις ανώτερες εξουσίες.

Το έργο της διάλυσης των οίκων και της κοινότητας που συναποτελούσαν το ανέλαβαν οι εκπρόσωποι του νέου τρόπου παραγωγής, του καπιταλιστικού. Αναφέραμε ήδη σε άλλο κεφάλαιο την άποψη του Ανώνυμου της Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας για την αυτάρκεια του χωρικού και το εμπόδιο που αποτελεί για την πρόοδο. Όλοι οι θεωρητικοί της "ανάπτυξης" του 20ου αιώνα θα συμφωνούν έκτοτε μαζί του --όπως και οι τοκογλύφοι που αναλαμβάνουν την πρακτική διεκπεραίωση του θέματος. Είδαμε στο Α' μέρος ότι, παρά τα εμπόδια που υπάρχουν για την αυτάρκεια του οίκου, καταφέρνουν να τριπλασιάσουν μεταξύ 1860 και 1911 την παραγωγή σταριού που συμβιβάζεται με τη σταφιδοκαλλιέργεια ενώ η παραγωγή κραβοσίτου που είναι ασυμβίβαστη, γιατί η καλλιεργητική της περίοδος συμπίπτει μ'αυτήν της σταφίδας, μένει στάσιμη. Συνολικά, η παραγωγή δημητριακών διπλασιάζεται --ακολουθεί κατά πόδας την αύξηση του πληθυσμού. Επομένως, η ημισέληνος της σταφίδας μένει ελλειμματική σε δημητριακά όπως ήταν και πριν την περιπέτεια της σταφίδας, με 8 κοιλιά/κάτοικο. Ίσως η κατάσταση να ήταν διαφορετική αν δεν είχε μεσολαβήσει η διανομή των εθνικών γαιών και η κατάργηση της δεκάτης που σπρώχνουν προς τις εμπορευματικές

καλλιέργειες για τον επιπλέον λόγο ότι, λόγω της διανομής, το δόσιμο πλέον δεν είναι μόνο πάνω στη σπορά της χρονιάς, πάνω στην καλλιεργημένη γη, αλλά στο σύνολο της γης που ο χωρικός δήλωσε, ανεξάρτητα από το αν την έχει καλλιεργήσει όλη ή όχι. Αν η έλλειψη του ψωμιού στέλνει τους νησιώτες και τους βουνησίους προς τους κάμπους, τους καμπίσιους τους σπρώχνει στους τοκογλύφους. Οι νησιώτες και οι βουνησίιοι όμως εκκαθίστανται κιόλας στους κάμπους, όπως έκαναν οι Λασταίοι στην Ηλεία. Επιπλέον, από το 1870 ως το 1896 ο πληθυσμός αυξάνει με καταπληκτική ταχύτητα. Η επαρχία Ηλιδος την περίοδο 1839-1861 και 1861-1870 αυξάνει τον πληθυσμό της με ετήσιο ρυθμό 1,25% και 1,13% αντίστοιχα. Στις 3 επόμενες απογραφές που θα ακολουθήσουν ως τα τέλη του αιώνα οι ετήσιοι ρυθμοί είναι 2,85%, 1,98%, 1,93%. Ανάλογα φαινόμενα έχουμε σ'όλη την ημισέληνο. Αν η γη ήταν άφθονη το 1870, στη συνέχεια ολοένα λιγαστεύει. Οι κεφαλαιούχοι που επενδύουν στη σταφίδα παίρνουν τα μεγαλύτερα και καλύτερα κομμάτια για να δημιουργήσουν τις μεγάλες φυτείες τους. Αυτά που μένουν για να δηλωθούν από τους χωρικούς είναι όλο και λιγότερα, όλο και περισσότερο άγονα. Ο αγώνας για την αυτάρκεια του οίκου γίνεται όλο και δυσκολότερος, η γη είναι όλο και πολυτιμότερη. Ένα κομμάτι της όμως πρέπει να φύγει όπως είδαμε για προίκα. Η λύση βρίσκεται στο να δοθεί αντί για γη χρήμα --και είδαμε ότι πράγματι ενώ το χρηματικό απόστημα διογκώνεται, η παραγωγική γη που δίνεται για προίκα μειώνεται, το ποσό που μένουν χρεωμένοι οι γέροντες συνεχώς αυξάνεται. Πρόκειται για την αρχή της φάσης που ο Ρε (REY, 1975,165) αποκαλεί "υπαγωγή της παραγωγικής σχέσης" του παραδοσιακού τρόπου παραγωγής στην καπιταλιστική σχέση παραγωγής, τη φάση που ο καπιταλισμός αρχίζει να χρησιμοποιεί την προίκα για να πετύχει τη δική του διευρυμένη αναπαραγωγή. Δεν είναι όμως παρά μόνο η αρχή.

Η απόφαση για να δοθεί χρήμα αντί γης ανήκει βέβαια στο γέροντα. Αν θέλει να κρατήσει τους γιους κοντά του για να έχει "καλά γεράματα" πρέπει να διαθέτει γη. Αν από τη μεριά τους οι γιοί θέλουν να γίνουν κάποια μέρα γέροντες, αρχηγοί οίκων, πρέπει να παντρέψουν τις αδελφές πρώτα. Έχουμε εξηγήσει πόσο "παράλογο" είναι

το χαμηλό σύστημα της προίκας και ότι στόχος του είναι η αναπαράγωγη της εξουσίας των γερόντων μέσα από τον έλεγχο της κυκλοφορίας των γυναικών. Μόνο που τώρα οι γέροντες πρέπει να συνεργαστούν με τον τοκογλύφο για να το πετύχουν, μέσα από αυτόν διακινείται το χρήμα στην κοινότητα. Με το αζημίωτο βέβαια: όσο αυξάνει ο κύκλος εργασιών του, τόσο αυξάνουν τα κέρδη του --που δεν οφείλονται πια μόνο στη διακίνηση της σταφίδας αλλά και στη διακίνηση των γυναικών. Ας θυμηθούμε τη φράση του Ανώνυμου ότι λόγω των παρατεταμένων νηστειών των χωρικών μένουν περισσεύματα τα οποία "ανεπαισθήτως δύνανται να φορολογηθώσι". Με τον εκκρηματισμό της προίκας ανεπαισθήτως το πλεόνασμα που αντιπροσωπεύει φορολογείται από τον τοκογλύφο. Αυτό που ως πλεόνασμα εξαφανιζόταν κατά την κυκλοφορία του ανάμεσα στους οίκους στα χέρια του τοκογλύφου παίρνει σάρκα και οστά: κάθε φορά που κάποιος χωρικός δανειζεται για να προικίσει την κόρη του, ο τοκογλύφος κερδίζει τόκους --κι αν θυμηθούμε τους τόκους 200% ή 50% για το στάρι και υποθέσουμε πως αντίστοιχοι ήσαν και για το χρήμα είναι προφανές ότι από την κοινότητα φεύγουν ίσα ποσά μ'αυτά που οι γέροντες δανείζονται για να συμπληρώσουν την προίκα. Το ύψος αυτού του δανεισμού είναι άγνωστο αλλά οπωσδήποτε αντιπροσωπεύει σοβαρό ποσοστό του συνολικού χρηματικού ποσού. Ας επιχειρήσουμε να δούμε τις διαστάσεις του: Η Ηλεία με 100.000 πληθυσμό στις αρχές του αιώνα παρήγαγε περίπου 73.000 χιλιάλιτρα σταφίδας που με 140 δρχ. δίνουν εισόδημα 10.000.000 δραχμές. Με χαμηλιότητα 7% γίνονταν ετησίως 7.000 χάρμοι το χρόνο. Αν οι χωρικοί δανειζόνταν 100 δρχ. για κάθε χάρμο το συνολικό ύψος των δανείων είναι 700.000 δραχμές, το 7% του ακαθάριστου εισοδήματος της σταφίδας. Αν δανειζόνταν 500 δραχμές, το συνολικό ύψος των δανείων φθάνει στα 35.000, δηλαδή 35% του ακαθάριστου προϊόντος της σταφίδας. Νομίζω ότι αυτοί οι αριθμοί αποτελούν το άνω και κάτω φράγμα του πραγματικού.

Ακόμη όμως και αυτοί που δεν δανείζονται από τη στιγμή που δίνουν χρήμα σημαίνει ότι συμμετέχουν σε εμπορικά κυκλώματα και επομένως άφησαν σ'αυτά ένα μέρος της υπερεργασίας του οίκου. Αν προσθέσουμε ότι και στα προικιά συνεχώς αυξάνονται τα "ευρωπαϊκά" είδη που αγοράζονται και δεν κατασκευάζονται από τις γυναίκες

του οίκου διαπιστώνουμε ότι, πραχματικά, η προίκα, η παραγωγική σχέση του οικιακού τρόπου παραγωγής εξυπηρετεί τις διαδικασίες διευρυμένης αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος --στο βαθμό βέβαια που τα εμπορεύματα προέρχονται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και όχι από ντόπιους χειροτέχνες και στο βαθμό που μέρος των κερδών του τοκογλύφου δεν χρησιμοποιείται για πολυτελή κατανάλωση και δεν αποθησαυρίζεται αλλά μεταφέρεται μέσω των τραπεζικών ή εμπορικών κυκλωμάτων στις καπιταλιστικές μητροπόλεις ή στον δειλά εμφανιζόμενο εσωτερικό καπιταλισμό. Άλλωστε αυτήν την έννοια δώσαμε στον όρο τοκογλύφος. Από τη άποψη αυτή έχει ενδιαφέρον η παρατήρηση του Βωρόπουλου (1981, 279) ότι από την προεξοφλητική πολιτική της Εθνικής Τράπεζας μέχρι το 1884 'προκύπτει σαφώς η δυνατότητα να δανείζουν οι φερέγγυοι πελάτες της τράπεζας σε άλλους λιγότερους φερέγγυους πελάτες τους που δεν έχουν πρόσβαση στις χορηγήσεις της τράπεζας ...οι πιστώσεις που παρέχει η τράπεζα γίνονται οι βάσεις όλης αυτής της δομής', της πυραμίδας των αλληλοδανειζομένων δηλαδή που στη βάση της βρίσκονται οι χωρικοί.

Η παρεμβολή του χρήματος κάνει το θεσμό της προίκας ακόμη πιο παράλογο. Αν στο μοντέλο της απομονωμένης λειτουργίας του οικιακού τρόπου παραγωγής η ανάγκη δημιουργίας πλεονάσματος δημιουργούσε μια κρίσιμη περίοδο στον οίκο που είχε σαν αποτέλεσμα την ενίσχυση της εξουσίας του γέροντα, στην επόμενη φάση ο οίκος ήταν αποδέκτης πλεονάσματος. Συνολικά υπήρχε ισορροπία που έκρυβε την πλεονασματική μορφή της προίκας. Η παρεμβολή του χρήματος όχι μόνο αναδεικνύει την προίκα ως πλεόνασμα, όχι μόνο μεταφέρει πόρους έξω από την κοινότητα αλλά επιπλέον δημιουργεί μόνιμη κρίση σ'αυτή. Με άλλα λόγια, προκειμένου οι γέροντες να διατηρήσουν την εξουσία τους προτιμούν να μεταφέρεται πλεόνασμα έξω από την κοινότητα, προτιμούν να κρατούν την κοινότητα σε κρίση.

Τα χρόνια της σταφιδικής ευφορίας η κρίση δεν φαινόταν. Εκδηλώθηκε με τον πιο βίαιο τρόπο παράλληλα με τη σταφιδική κρίση, με τη μαζική μετανάστευση προς

τις υπερπόντιες χώρες. Η επαρχία Ηλείας είχε 0,74% ρυθμό ετήσιας αύξησης του πληθυσμού της την περίοδο 1876-1920 ενώ είχε 1,97% την περίοδο 1860-1876. Έχω αναπτύξει σε άλλη εργασία (Ψυχογιός, 1986) τη διασύνδεση της μετανάστευσης με τη ζωάρκεια και το χαμηλό σύστημα. Η υπερχρέωση στους τοκογλύφους, το "ιερό καθήκον" να προικίσουν την αδελφή --γιατί μόνο έτσι θα μπορούσαν να παντρευτούν και οι ίδιοι-- στέλνουν κατά δεκάδες χιλιάδες τους νέους και τα παιδιά στην ερχατική αγορά του νέου κόσμου αλλά και στη Αθήνα και στα εσωτερικά μεγάλα κέντρα. "Το άθλιο σύστημα της προίκας αποτελεί τη μεγαλύτερη κατάρρα για τις ελληνικές οικογένειες" θα γράψει ο FAIRCHILD (1911, 39) που ήρθε να μελετήσει τις αιτίες της ελληνικής μετανάστευσης. Ο SALOUTOS (1964, 31) θα συμφωνήσει μαζί του ότι η προίκα είναι μια από τις βασικές αιτίες της μετανάστευσης. Ο Ωαμίρης (1911, 31) μας λέει για τη Ζάκυνθο ότι οι μετανάστες που επιστρέφουν προτιμούν να προικίζουν τις αδελφές τους παρά να εξοφλούν τον τοκογλύφο. Η "προικομανία υπερφίαλων χαμπρών" άνοιξε το δρόμο προς τον τοκογλύφο και τη μετανάστευση, θα γράψει σε μια μονογραφία μαθητής του Ανδρεάδη (Φροντιστήριο, 1917, 98). Με την επιστροφή των πρώτων μεταναστών και με τα πρώτα εμβάσματα τα επιτόκια των τοκογλυφικών δανείων θα πέσουν κατακόρυφα αλλά οι προίκες θα αυξηθούν γιατί οι "Αμερικάνοι" που χυρίζουν είναι απαιτητικοί. Το ρεύμα έτσι θα αυτοτροφοδοτηθεί και με κείνους που θα φύγουν για να συγκεντρώσουν την μεγαλύτερη προίκα και με τις αδελφές που θα πάρουν μαζί τους άλλοι για να τους βρουν φθηνότερο χαμπρό (Φροντιστήριο, 1917, 116).

Στην περίπτωση της μετανάστευσης είναι εντελώς σαφές πώς η παραχωχική σχέση του συνεχώς υποτασσόμενου οικιακού τρόπου παραχωχής οδηγεί στη διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλιστικού που τον εφοδιάζει πλέον όχι με προϊόντα αλλά με ζωντανή εργατική δύναμη. Και φυσικά δεν ήταν μόνο ο θεσμός της προίκας αλλά και η ήττα του 1897 και ο περονόσπορος που πλήττει τις σταφιδικές επαρχίες και (μετά το 1912) ο αποκλεισμός και η αιτοδεία που ακολουθεί. Όπως και στην περίπτωση του εποίκισμού του πεδινού χώρου το 19ο αιώνα έτσι και

στις αρχές του αιώνα το μεταναστευτικό ρεύμα επηρεάζεται από το διαθέσιμο σε κάθε επαρχία ψωμί. Οι επιπτώσεις της διανομής, του φόρου αροτριώντων, της εξουσίας των γερόντων εκδηλώθηκαν όσο πιο καθαρά γινόταν.

Μπορεί η μετανάστευση να αποσάθρωσε τους οίκους αλλά δεν τους διέλυσε, ούτε την κοινότητα. Η ανάδειξη της ατομιστικής "κοινωνίας των πολιτών" δεν ολοκληρώθηκε στις αρχές του αιώνα. Η σταδιακή αφομοίωση του οικιακού τρόπου παραγωγής και η μετατροπή της βασικής παραγωγικής του σχέσης σε απλή σχέση διανομής στα πλαίσια του ελληνικού καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού συνεχίζεται ως τις μέρες μας.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάκης, Ε.Π., 1975, ''Η δομή της ελληνικής οικογένειας στη Θράκη'', Μνήμων, Ε', 49-80.
- :: :: 1979, ''Αλληλεπιδράσεις στους οικογενειακούς θεσμούς ελλήνων και βουλγάρων στη Θράκη'', Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαοκρατίας του Βορειοελλαδικού χώρου, 25-40. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη.
- :: :: , 1980, Τα χένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης. Αθήνα.
- :: :: , 1984, Η εξαγορά της νύφης, Αθήνα.
- Αμπού, Ε., Η Ελλάδα του 'Οθωνα. Αφοι Τολιδη, Αθήνα.
- Ανδρεάδης, Α. Μ., 1939, ''Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία'', στα Έργα, 297-575, Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Ανώνυμος, 1855, ''Περί της ελληνικής γεωργίας'', Εφημερίς Ελληνικής Γεωργίας, 49-86 και 129-144.
- Αποστολάκη, Α., 1952, ''Βαφική, βαφικαί ύλαι και χρήσις αυτών'', Λαοκρατία, ΙΔ', 71-124.
- Ασδραχάς, Σ.Ι., 1984. ''Αρδεύσεις και καλλιέργειες στις ελληνικές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας''. Ιστορικά, 2, 235-252
- ΑΤΕ, 1973. Διαρθρωτικά και οικονομικά στοιχεία οικογενειακών γεωργικών επιχειρήσεων.
- Βέλτσος, Γ., 1979. Οικογένεια και φαντασιακές σχέσεις. Παπαζήσης, Αθήνα.

Βέρπερ, Μ., 1978. Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού. GUTENBERG, Αθήνα.

Βερχόπουλος, Κ., 1975. Το αχρατικό ζήτημα στην Ελλάδα. Εξάντας, Αθήνα.

:: :: 1978. Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα. Εξάντας, Αθήνα.

Βυβός, Κ., 1877, 'Οι επί των σιτηρών φόροι', Οικονομική Επιθεώρησης, Ε', 254-259.

Βλάσσης, Ι.Χ., 1905. Στατιστική της εν Ελλάδι κτηνοτροφίας. Αθήνα.

Γαβριηλίδης, Β., 1890, Πανελλήνιος σύντροφος. Αθήνα

Γεράχας, Κ.Ν., 1912, Η μετανάστευσις εκ του νομού Ευβοίας, Χαλκίδα.

Γιανναροπούλου, Ι., 1971, 'Δικαιοπρακτικά έγγραφα εκ της μονής Πεοντινού', Πελοποννησιακά, Η', 201-238.

Γρίσπος, Π., 1973, Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, Υπ. Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Δασών, Αθήνα.

Γριτσάπουλος, Τ. Α., 1971. 'Στατιστικά ειδήσεις περί Πελοποννήσου', Πελοποννησιακά, Η', 411-459.

:: :: 1972, 'Σύμμεικτα Αρκαδικά', Γορτυνιακά, Α', 143-190.

Δαμίρης, Χ., Περί της εκ Ζακύνθου μετανάστεύσεως. Αθήνα.

Δασκαλάκης, Α.Β., 1974, 'Ο θεσμός της σύγκρις εις την Μάνη', Πελοποννησιακά, Ι', 80-102.

Δερτιλής, Γ., 1977, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909, Εξάντας, Αθήνα.

:: ::, 1980, Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

:: ::, 1983, 'Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση, η ελληνική περίπτωση 1824-1878', Ιστορικά, 1, 145-174.

Εϊχτάλ, Γ., 1974. Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821. Μπάουρον, Αθήνα

Επιτροπή Βουλής, 1906, Η εξ Ελλάδος μεταναστευσις, Αθήνα.

ΕΣΥΕ, 1930, Στατιστική επετηρίς της Ελλάδος, Αθήνα.

:: ::, 1975, Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά τις βασικές κατηγορίες χρήσεως αυτής, Αθήνα.

Ευελπίδης, Χ., 1944. Η Γεωργία της Ελλάδος. Αθήνα

Ζέπος, Ι.Δ. και Ζέπος, Π. Ι., 1931, Συλλογή Τοπικών Ελληνικών Εθίμων, Φέξης, Αθήνα.

Ζέπος, Π.Ι., 1962, 'Παλληκαριάτικον ή αγριλίκιον', Πελοποννησιακά, Ε', 322-347.

Ζωγράφος, Δ., 1976. Ιστορία ελληνικής γεωργίας, Α-Β, Γ, ΑΤΕ, Αθήνα.

Ζωγράφος, Ι.Σ., 1878, Περί δασμών και δασμολογίας του σταφιδοκάργου, Αθήνα.

Θωραδάκης, Στ., 1981, Πίστη και εκκρηματισμός της Οικονομίας, Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΤΕ, 1981.

- Καβουνίδου, Τ., 1984. 'Μερικά προβλήματα στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής οικογένειας'. Σύγχρονα θέματα, 22, 95-102.
- Καλλιγιάς, Π., 1899, Μελέται..., Αθήνα.
- Καραβίδας, Κ., 1977, Αχροτικά, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Καραναστάσης, Α.Μ., 1952, 'Οι ζευγάδες της Κω', Παογραφία, 10', 201-303.
- Κολυβάς, Ν. 1917. Ιστορικών σημείωμα περί της νομοθεσίας των εθνικών κτημάτων, Αθήνα.
- Κορδάτος, Γ.Κ., 1958, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, 20^{ος} Αιών, Αθήνα.
- Κορομηλάς, Λ., 1894, Έσοδα και φόροι, Αθήνα.
- Κοφινιάς, Γ.Ν. και Παναγιωτόπουλος, Ι.Δ., 1898, Κώδιξ της περί δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας, Α', Β', Αθήνα.
- Κουκκίδης, Κ., 1948, Το πνεύμα του συνεργατισμού των νεωτέρων Ελλήνων και τ'Αμπελάκια, Αθήνα.
- Κουμουνδούρος, Α., 1860, Εκθέσις και νομοσχέδιον περί του νέου φορολογικού συστήματος, Αθήνα.
- Κουρούκλη, Μ., 1984. 'Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19^{ου} αιώνα', στο Τσαούσης (επιμ.), Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα. 149-157.
- Κρεμμυδάς, Β., 1972, Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792), Αθήνα.
- Κρυστάλλης, Κ., 1959, Άπαντα, (επιμέλεια Γ. Βαλέτα).
- Κυριακόπουλος, Κ.Β., 1984, Η Μονή Σκαφιδιά Ηλείας, Αθήνα, 1984.

- Λουκόπουλος, Δ., 1925. Αιτωλικαί οικήσεις, σκεύη και τρόφιμα. Αθήνα.
- :: :: 1927. Πως υφαίνουσι και ντύνονται οι Αιτωλοί. Σύλλογος προς Διάδοσιν ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- :: :: 1930, Ποιμενικά της Ρούμελης, Σύλλογος προς Διάδοσιν ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα.
- :: :: 1938, Αγροτικά της Ρούμελης, Αθήνα.
- Λουκόπουλος, Χ.Ζ., 1935. 'Η κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού της Αμερικής'. Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, 15, 33-38.
- Μάμουκας, Α., 1852, Τα κατά την απελευθέρωσιν της Ελλάδος, τ. ΙΑ', Αθήνα.
- Μακρυμικάλος, Στ. Ι., 1971, 'Τσακόνικα προικοσύμφωνα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα', Πελοποννησιακά, Η', 277-410
- Μανσόλα, Α., 1867, Πολιτειολογικαί πληροφορίες περί Ελλάδος, Αθήνα.
- :: :: 1876, Απογραφικαί πληροφορίες περί χερσίας, Αθήνα.
- Μαουρερ, Λ., 1976, Ο ελληνικός λαός, Α^{ος} Τολίδη, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ., 1978, Το Κεφάλαιο, I-III, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μητροφάνης, Γ και Πιζάνις, Π., 1985, Επεξεργασία δείγματος 17 χρονολογικών σειρών από την αγορά του Πειραιά, δακτυλογραφημένο, Επιτροπή Ιστορίας ΕΤΕ, Αθήνα, 1985

Μίκας, Α., 1914, Ο τοκογλύφος που ρουφάει το αίμα του χρωρχού, Αθήνα.

Μουζέλης, Ν., 1978, Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης, Εξάντας, Αθήνα.

Μοσκόφ, Κ., 1972, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Βεσσαλονίκη.

Νάκος, Γ.Π., 1970, 'Αι Μεγάλαι Δυνάμεις και τα Εθνικά Κτήματα της Ελλάδος, 1821-1832'', Πανεπιστήμιο Βεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, Β', 467-546.

:: ::, 1971, 'Αι δημοσιονομικαί ρυθμίσεις των τοπικών πολιτευμάτων του ελληνικού αγώνος (1821-1823)'', Παν. Βεσσαλονίκης, Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, ΙΕ', 1237-1254.

Ναούμη, Μ. και Καυταντζόγλου, Ρ., 1985, 'Η μορφή της οικογένειας στο Συρράκο'', Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, ΕΚΚΕ, (υπό έκδοση).

Ντομπ (DOBBS), Μ., 1976, Θεωρίες της αξίας και της διανομής, Γκούτενμπεργκ, Αθήνα.

Οικονομίδης, Δ.Β., 1969, 'Η κοινωνική θέση της Ελλάδος κατά τινά έθιμα του λαού'', Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της ελληνικής λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών, ΚΒ', 75-111.

Παλαιολόγος, Γ., 1833. Γεωργική και οικιακή οικονομία. Ναύπλιο.

Παναγιωτόπουλος, Β., 1980 (επιμ.). Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19° αιώνα. Βεμέλιο, Αθήνα.

:: ::, 1980. 'Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα'', στο αμέσως παραπάνω, 216-235.

:: ::, 1983. 'Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700'', Ιστορικά, 1, 5-18.

Παπαγιαννάκης, Λ., 1982. Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882 -1910). Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Παπαζαφειρόπουλος, Π., 1887, Περισυναχωρή γλωσσικής ύλης και εθίμων του ελληνικού λαού, Πάτρα.

Πετρονώτη, Μ., 1984α. 'Συμβολή στη μελέτη της οικονομικής αυτονομίας των γυναικών στα νησιά Κάλυμνο, Σάμο και Κάρπαθο. Καρπαθιακά Μελέται, Γ', 243-267.

:: :: 1984β, 'Η σύνθεση της Οικονομίας και οι χαμηλοί θεσμοί των Καραγκούνηδων της Δυτικής Θεσσαλίας (1881-1980)'. Ανθρωπολογικά, 6, 31-40

Πετρόπουλος, Δ.Α., 1944, 'Έθιμα συνεργασίας και αλληλοβοηθείας του ελληνικού λαού'', Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου, Ε'-ΣΤ', 59-85.

:: :: 1952α, 'Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών'', Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου, Ζ', 57-101.

:: :: 1952β, 'Η ακληρία εις τα έθιμα του ελληνικού λαού'', Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου, Ζ', 28-44.

Πιζάνικας, Π., 1985, Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923), Μορφωτικό Ίδρυμα ΕΤΕ, Αθήνα, 1985.

Πολίτης, Ν.Γ., 1931, Λαογραφικά Σύμμεικτα, Γ', Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.

:: :: 1978, Εκλογαί από τα τραχούδια του ελληνικού λαού, Βαχλιανάκης, Αθήνα.

Ρος, Α., 1976. Αναμνήσεις και ανακρινώσεις από την Ελλάδα, Α. Τολιδη, Αθήνα.

Σάββας, Μ, 1981, 'Η πρώτη κοινωνία της αφθονίας', Αντιθέσεις, 5, 33-46.

Σιδερίδης, Α.Δ., 1931. 'Η ιστορική εξέλιξις της γεωργικής μας φορολογίας'. Αρχεῖον Οικονομικῶν και Κοινωνικῶν Επιστημῶν. 11, 355-412

:: :: 1934, Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά τη λήξασα εκατονταετία (1833-1933), Αθήνα.

Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν., 1979, 'Η ανθρωπολογία σε κρίση', Πολίτης, 30 (20-35) και 31 (31-38)

:: :: 1984, Ανθρωπολογικά για το χυναικείο ζήτημα, Πολίτης, Αθήνα

Στατιστική της Γεωργίας, 1864, Υπουργείο Εσωτερικῶν, Αθήνα

Σταυρόπουλος, Β., 1979, Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα, Α-Β, Νέα Σύνορα, Αθήνα.

Στεφανίδης, Δ., 1948, Αγροτική πολιτική, Αθήνα.

Στεφανίδης, Ε.Ι., 1876, Σκέψεις επί του φορολογικού νομοσχεδίου του κ. Σωτηρόπουλου... Αθήνα.

Σούτσος, Ι.Α., 1863. Δοκίμιον περί οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Αθήνα.

:: :: 1868. Πλουτολογία.

:: :: 1874. Πλουτολογικαί μελέται. Αθήνα.

- Σταυρόπουλος, Β., 1979. Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα. (Α,Β), Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- Συναρέλλη, Μ., 1984. 'Το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας κατά το 19ο αιώνα'. Ιστορικά, 2, 349-370.
- Σωτηρόπουλος, Σ., 1861, Διατριβή περί εχθείου φορολογίας. Αθήνα.
- :: :: 1867, Εκθέσις περί μεταβολής του φορολογικού συστήματος. Αθήνα.
- Σωτηρόπουλος, Σ., Σούτσος, Ι.Α., κ.ά. 1882. Εκθέσις αιτιολογική της περί της εχθείου φορολογίας προτεινομένης μεταρρυθμίσεως. Αθήνα.
- Τερζοπούλου Μ. και Ψυχογιού Ε., 1984, 'Γυναικεία/κοινωνία στο δημοτικό τραγούδι', Αντιθέσεις, 17, 50-67
- Τίπς, Φ., 1972. Η Ελλάδα του Καποδίστρια. Α',Β'. Α^ο· Τολίδη, Αθήνα.
- Τσακούσης, Δ., 1971, Η μορφολογία της ελληνικής κοινωνίας, Αθήνα.
- :: :: 1984. (επιμ.) Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα. Βιβλιοπωλείον της 'Εστίας', Αθήνα.
- Τσοποτός, Δ.Κ., 1974, Γη και χωρικοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν, Επικαιρότητα, Αθήνα-Βεσ/νίκη.
- Τσότσος, Στ. Ν., 1981, Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΠΑΣΠΕ, Αθήνα.

- Τσουκαλάς, Κ., 1977, Εξάρτηση και αναπαράχωση, Βεμέλιο, Αθήνα.
- :: :: 1979, 'Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα', Πολίτης, 31, 22-30.
- :: :: 1981, Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος, Βεμέλιο, Αθήνα.
- Φιλίας, Β., 1974, Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι., η νόθα αστικοποίηση, Συγχρονα Κείμενα, Αθήνα.
- Φινλεϋ, Γ., 1973. Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Α', Β'. Α^{ος} Τολίδη, Αθήνα.
- Φροντιστήριο Οδηγίας Οικονομίας και Στατιστικής, 1917, Η ελληνική μετανάστευσις, (επιμέλεια Α. Ανδρεάδου) Αθήνα
- Χαλκικόπουλος, Π.Ι., 1863, Σκέψεις περί Ελλάδος, Αθήνα.
- :: :: 1880, Περί βελτιώσεως και εμπυχώσεως της εν Ελλάδι χειρουργίας, Αθήνα.
- Χουλιαράκης, Μ., 1972. 'Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι' στο ΕΚΚΕ, Στατιστικά Μελέται 1821-1971, 15-112.
- :: :: 1973, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971, (τόμοι ΑΙ, ΑΙΙ, Β, Γ), ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Χρυσανθόπουλος, Λ., 1853, Συλλογή τοπικών της Ελλάδος συνθημάτων, Αθήνα.
- Ψυρούκης, Ν, 1975, Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο, -Επικαιρότητα, Αθήνα.

Ψυχογιός, Δ.Κ., 1980, 'Οι τρόποι παραγωγής και η
άρθρωση τους', Αντιθέσεις, 3, 73-84

:: :: 1981. 'Σχεδιασμός και μεθοδολογία της
έρευνας', στο Αβδελίδης κ. α. Το αγροτικό
συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας. ΕΚΚΕ, Αθήνα.

:: 1982, 'Οικιακός τρόπος παραγωγής στη γεωργία και
καπιταλισμός', Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών, ΑΤΕ,
2, 3-33

:: 1985, 'Οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός
των αγροτικών κοινοτήτων', Επιθεώρηση Κοινωνικών
Ερευνών, ΕΚΚΕ, 58, 3-31.

:: 1986, 'Συμβολή στη μελέτη της δημογραφίας του
19ου αιώνα', Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 62,
(υπό έκδοση)

Ψυχογιός, Δ.Κ., και Παπαπέτρου, Γ., 1985, 'Εποικιστικά
και μεταναστευτικά ρεύματα στη Ζαβέρδα',
Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 58, 55-72.

Ψυχογιός, Ντ., 1979. 'Τα χτήματα', Ηλεκτά, τεύχη
ΛΑ'- ΜΒ', σε συνέχειες.

BIBLIOGRAPHIE

- Abeles, M., 1982, "Mode de production" , "Mode de production asiatique", in Labica & Bensussan, 1982
- Anderson, M., 1985. Approaches to the history of the western family. Macmilan, London.
- Beopoulou, I., 1981a, "Dot, propriete et economie marchande dans un village grec", dact. communication au Colloque de Marseille sur les Prestations et strategies matrimoniales en Mediterranee.
- :: :: 1981b, "Trikeri: mobilite et rapports d'appartenance", in Greek Review of Social Research, EKKE, Athenes.
- Berkner, L.K., 1972, "The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: an 18th Century Austrian Example", American Historical Review, 77, 398-418.
- :: :: 1976, "Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional example" in Goody, Thirsk and Thompson, 1976
- Bloch, M., 1983, Marxism and Anthropology, Clarendon Press, Oxford.
- Bogisic, B. 1984, "De la forme dite 'inokosma' de la famille rurale chez les Serbes et les Croates" in Stahl, 1974.
- Bourdieu, P., 1972, "Les strategies matrimoniales dans le systeme de reproduction", Annales ESC, 1105-1127

- Byrnes, R.F., 1976, (ed.) Communal Families in the Balkans: the Zadruga, University of Notre Dame press, London.
- Capetanakis, S., 1979, Parente et organisation sociale a Elymbos de Karpathos, These n.p., EHESS, Paris.
- Chayanov, A.V., 1966, The Theory of Peasant Economy, Richard D. Irwin, Homewood Illinois, USA.
- Chesneaux, J. 1969, "Le mode de production asiatique: quelques perspectives de recherche", in CERM, 1969
- CERM (Centre d'études et de recherches marxistes), 1969 Sur le "mode de production asiatique", Editions Sociales, Paris.
- Comaroff, J.L., 1980, (ed), The meaning of marriage payments, Academic Press, London-New York.
- Couroucli, M., 1981, Structures économiques et sociales du village Episkepsi a Corfou de 1800 a nos jours, These n.p., EHESS, Paris.
- Czap, P., 1983, "A large family: the peasant's greatest wealth' : serf households in Mishino, Russia, 1814-1858", in Wall, Robin and Laslett, 1983, 105-151.
- Damianakos, S., 1981, "Groupe domestique, transmission du patrimoine et prestations matrimoniales...", dact, communication au Colloque de Marseille sur les Prestations et strategies matrimoniales en Mediteranee.
- Dimen-Schein, M., 1970, Change and continuity in a greek mountain village, n.p. Ph. D., Columbia Univ.
- Dobb, M. & Sweezy, P.M., 1977, Du feodalisme au capitalisme: problemes de la transition, I-II, Maspero, Paris.

- Duplessis-Le Guelinel, 1954. Les mariages en France. Armand Colin, Paris.
- Filipovic, M.S., 1976, Zadruga (kucna zadruga), in Byrnes, 1976, 268-279.
- Fortes, M., 1945, The Dynamics of Clanship among the Tallensi, Oxford University Press, London.
- :: :: 1949, The web of kinship among the Tallensi, Oxford University Press, London.
- Foster-Carter, A., 1978, "The Modes of Production Controversy", New Left Review, 107, 47-77.
- Friedl, E., 1962, Vasilika, A village in Modern Greece, Holt, Rinehart and Winston, New York
- Gellner, E., 1980, (ed), Soviet and Western Anthropology, Duckworth, London.
- Godelier, M., 1964, "La notion du Mode de Production Asiatique et les schemas marxistes d'évolution des sociétés", Cahier special du CERM [in CERM, 1969]
- :: :: 1965, "Objet et methode de l'anthropologie économique", L'Homme, 4, 118-132. [in Godelier, 1969]
- :: :: 1969, Rationalite et irrationalite en économie (I, II), Maspero, Paris.
- :: :: 1970, Sur les sociétés precapitalistes, CERM, Paris.
- :: :: 1973, Horizon, trajets marxistes en anthropologie, Maspero, Paris.

- :: :: 1977, "Infrastructures, sociétés, histoire",
Dialectiques, 21, 41-53.
- :: :: 1980, "The emergence of Marxism in anthropo-
logy in France", in Gellner, 1980.
- Goode, W.J., 1965. World revolution and family patterns.
Free Press, New York.
- Goody, J., 1976. Production and reproduction. Cambridge
University Press, Cambridge.
- Goody, J. and Tambiah, S.J., 1973, Bridewealth and
Dowry, Cambridge University Press, Cambridge.
- Goody J. & Thirsk J. & Thompson, E.P., 1976. Family and
inheritance. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hajnal, J., 1965. "European marriage patterns in
perspective", in Glass and Eversley [eds], 1965.
- :: : 1983, "Two kinds of pre-industrial household
formation system", in Wall, Robin and Laslett,
1983, 65-104.
- Halpern, J.M., & Hammel, E.A., 1977, "Serbian Society in
Karadjordje's Serbia, an anthropological view", in
Halpern & Halpern Selected Papers on a Serbian
Village, Research Report 17, Univ. of Massachusetts.
- Halpern, J.M., & Halpern-Kerewsky B., 1972, A Serbian
Village in Historical Perspective, Holt, Rinehart
and Winston Inc., New York.
- Hammel, E.A., & Laslett, P., 1974, "Comparing Household
Structures over Time and between Cultures", Compa-
rative Studies in Society and History, 16, 73-109.

- Hobsbaum, E., 1964, "Introduction", in Marx, 1964.
Gorcum & Co., Assen, The Netherlands.
- Krader, L., 1975, The Asiatic Mode of Production, Van
Labica G. & Bensussan G., 1982, Dictionnaire critique
du Marxisme, Presses Universitaires de France, Paris.
- Laiou-Thomadakis, A.E., 1977, Peasant Society in the
Late Byzantine Empire, Princeton University Press,
Princeton.
- Laslett, P., [ed.] 1972. Household and family in past
time. Cambridge University Press, Cambridge.
- :: :: 1983. "Family and household as work group
and kin group...", in Wall et als, 1983, 513-563.
- Lucacs, G., 1960, Histoire et conscience de classe,
Editions de Minuit, Paris
- Marx, K., 1964, Pre-capitalist Economic Formations,
International Publishers, New York.
- Marx, K., 1969, Fondements de la critique de l'economie
politique, Anthropos, Paris
- Meillassoux, C., 1960, "Essai d'interpretation du phe-
nomene economique dans les societes traditionnelles
d'autosubsistance", Cahiers d'etudes africaines,
1, 38-67 [in Meillassoux, 1977]
- :: :: 1964, Anthropologie economique des Gouro
de Cote d'Ivoire, Mouton, Paris.
- :: :: 1967, "Recherche d'un niveau de determina-
tion dans la societe cynegetique", L'Homme et la
societe, 6, E 95-106 [in Meillassoux, 1977]

:: :: 1975, Femmes, greniers et capitaux, Maspero, Paris.

:: :: 1977, Terrains et Theories, Editions Anthropos, Paris.

Michel, A., 1978. Sociologie de la famille et du mariage. PUF, Paris.

Mosely, P.E., 1976a, "Adaptation for survival: the Varzic zadruga", in Byrnes, R.F., 1976, 31-57.

:: :: 1976b, "The distribution of the zadruga within southeastern Europe", in Byrnes, R.F., 1976, 58-69.

Nakane, C., 1972, "An Interpretation of the Size and Structure of the Household in Japan over Three Centuries", in Laslett, 1972.

Polanyi, K. & Arensberg C.M. & Pearson H.W., 1957, Trade and Market in Early Empires. Economies in History and Theory, Free Press, New York.

Polyzos, N.J., 1947, L'emigration grecque, Paris

Reinhard, M., et al., 1968, Histoire generale de la population mondiale, Montchrestien, Paris.

Rheubottom, D.B., 1976, "Time and form: Contemporary Macedonian Households and the Zadruga controversy" in Byrnes, 1976, 215-231.

:: :: 1980, "Dowry and Wedding Celebrations in Yugoslav Macedonia", in Comaroff, 1980, 221-49.

Rey, P.-Ph., 1969, "Articulation des modes de dependance et des modes de production...", Cahiers d'etudes africaines, 9, 509-534.

- :: :: , 1978, Les alliances de classes, Maspero, Paris.
- :: :: , 1975, "The lineage mode of production", Critique of Anthropology, 3, 27-79.
- :: :: , 1977, "Contradictions de classe dans les societes lignageres", Dialectiques, 21, 116-133.
- :: :: 1981, Les concepts de l'anthropologie economique marxiste, I, II, unpublished Ph. D. Thesis, Universite Rene Descartes, Paris.
- Sahlins, M., 1972, Stone Age Economics, Aldine-Atherton, Chicago.
- :: :: 1976, Culture and Practical Reason, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Schneider, J., 1971. "Of Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Acces to Resources in Mediterranean Societies", Ethnology, X, 1-24.
- Scott, J.C., 1976, The Moral Economy of the Peasant, Yale University Press, New Haven and London.
- Shapiro, R., 1984, La dot en Grece, These n.p., Universite Paris VIII,
- Strong, F., 1842, Greece as a kingdom, London.
- Terray, E., 1969, Le marxisme devant les societes primitives, Maspero, Paris.
- Tawney, R.H., 1966. Land and labor in China. Beacon Press, Boston.
- Urquhart, D., 1833, Turkey and its ressources, London.

Valaoras, V.G., 1960. "A reconstruction of the demographic history of modern Greece", The Milbank Memorial Fund Quarterly, XXXVIII, 115-139.

Vernier, B., 1977, Rapports de parente et rapports de domination, These n.p., EHESS, Paris.

Wall, R., Robin, J., Laslett, P., 1983, Family forms in historic Europe, Cambridge University Press, Cambridge.

Whitaker, I., n.d., Aspects of Marriage in Northern Albanian Society, dact.

Wittfogel, K., 1964, Le despotisme oriental, Editions de Minuit, Paris.

Worsley, P.M., 1956, "The kinship system of the Tallensi: a reevaluation", Journal of the Royal Anthropological Institute, 86, 37-75.